

ЈУГОСЛОВЕНСКА МИСАО, 1937.

Садржај

Предговор Балканског Института

Односи Хрвата и Маџара и њихови спорови

Словенска заједница. Почетак препорода Јужних Словена. Прошлост Хрвата. Крај независне хрватске државе. Колебање између источне и западне цркве. Под круном Светог Стевана. Заједничка борба Хрвата и Маџара. Прагматичка санкција. Кобна 1790 година. Робовање Маџарима

Народни ослободилачки устанци у Србији

Буђење народа после вековног робовања. Карађорђе удара основе слободној држави. Аустрија увиђа опасност од народног покрета

Карађорђе и Наполеонова Илирија

Срби се обраћају Наполеону. „Илирија“. Око заједничког језика. Свест о јединственом политичком народу

Претече Илирског Покрета

Први омладинци. Свест о политичком уједињењу Срба и Хрвата. Вера не сме да раздваја Јужне Словене. Офанзива Маџара. Службена Хрватска капитулира. Гроф Јанко Драшковић. Почетак лома између Хрвата и Маџара. Бечки двор завађа народе

Људевит Гај и значај Илирског Покрета

Рад Јана Колара, Шафарика и Вука Караџића. Гај организује омладину. Беч и Илирски Покрет. Прихватање заједничког књижевног језика свих Хрвата и Срба. Илиризам за кидање веза с Маџарима. Срби и Словенци и Илирски Покрет

„Начертаније“ Илије Гарашанина

Кнез Милош Обреновић. Кнез Александар Карађорђевић. Значајни програм Илије Гарашанина. Улога Србије као Пијемонта Јужних Словена. Широки југословенски програм

Хрватско-српски покрет 1848–1849

Заједнички рад Срба и Хрвата. Помоћ Србије Војвођанима. Бан Јосип Јелачић и југословенска мисао. Његош и Црногорци. Нова Србија

Штросмајер и Рачки

Борци у првим редовима. Нов поглед на питање југословенског народног јединства. Поглед окренут само будућности. Културно-просветни рад. Пут ка државној заједници. Појава Анте Старчевића. Беч интригира и подваја Србе и Хрвате. Аманет Штросмајера

За владе Кнеза Михајла

Омладински покрет у Србији. Српске владе воде револуционарну политику. Рад на Балканском Савезу. Најтешње везе са Бугарима. За „Југословенско Царство“. Хабсбуршка монархија опет интригира

Хрватско-угарска Нагода

Фрањо Јосип I. Доба чистог апсолутизма. Нове странке. Рат с Пруском и Италијом. Стварање дуализма. Садржај хрватско-угарске Нагоде

Ријечко питање

Историја Ријеке и околине. Нагода без решења Ријечног питања. Ријечки „провизориум“

Словенци и Југословенска Мисао

Југословенски покрет међу Словенцима. „Сједињена Словенија“. Аустрија изиграва Словенце. Љубљански југословенски програм од 1870

Светозар Марковић

И против Турске и против Аустрије. Револуционарна балканска мисао

Херцеговачко-босански устанак и Петар Мркоњић

Бечке конспирације против Херцег-Босне. Појава и личност Петра Мркоњића

Борба око деобе турске баштине

Русија и Аустрија према Балкану. Око окупације Босне и Херцеговине. Сан-Стефански мир и Берлински Конгрес. Тежак удар за Југословенску Мисао

Окупација Босне и Херцеговине и Југословенска Мисао

Штросмајер и Рачки према окупацији. Аустро-Угарска ради на уништењу Србије. Боље под Турцима него под Бечом

Од 1903–1918

Повратак Карађорђевића на престо. Нов полет Југословенске Мисли. Аустро-Угарска ради на подвајању Срба и Хрвата. Франковци у служби Беча и Пеште. Хрватско-српска коалиција. Ријечка резолуција и „Задарска Одлука“. Анексија. Балкански Рат. Светски Рат. Крфска декларација. Пробој Солунског фронта. Закључак Хрватског Сабора, 29 октобра 1918. 1. децембар. Династија Карађорђевића

кнв. бр. 472

кнв. бр.
472

БИБЛИОТЕКА „БАЛКАН и БАЛКАНЦИ“ — БРОЈ 3-4

ФЕРДО ШИШИЋ

ЈУГОСЛОВЕНСКА МИСАО

ИСТОРИЈА ИДЕЈЕ ЈУГОСЛОВЕН-
СКОГ НАРОДНОГ УЈЕДИЊЕЊА
И ОСЛОБОЂЕЊА ОД 1790-1918

ИЗДАЊЕ БАЛКАНСКОГ ИНСТИТУТА
БЕОГРАД 1937

II 472

ПРЕДГОВОР

Као 3—4 свеску библиотеке „Балкан и Балканици“ објављујемо дело које је пред нама из пера познатог југословенског историка, академика и професора загребачког Универзитета, г. д-ра Ферде Шишића. Појава, напредовање, успон и победа мисли југословенског народног Ослобођења и Уједињења од огромног је значаја по цело Балканско Полуострво у новије и најновије доба.

Југословенска мисао — мисао Ослобођења и Уједињења Јужних Словена — превасходно је и битно револуционарна мисао. Њени су носиоци и апостоли најбољи духови у народу Срба, Хрвата, Бугара и Словенаца. Све што је било понајбоље, најјуначније и најмудрије у васцелом народу јужнословенском, и у роду песника и филозофа и у роду научника и публициста и у роду војсковођа, државника, првосвештеника и крунских глава — служило је овој великој мисли.

Кад се данас расмотри објективно цео развој јужнословенске мисли, мора се рећи ова истина: да је та мисао у ширем и дубљем смислу и значају и права револуционарна балканска мисао. Ношена племенитим циљем Ослобођења и Ује-

дињења Јужних Словена, та је мисао повела, водила и предводила у најважнијем периоду и борбу за Ослобођење Балкана и балканских народа од туђинског јарма ма с које он стране надирао и ма у којој се форми изражавао. Тиме је Васкрс Јужних Словена на Балкану у најтежијој вези са препородом и бољим и светлијим могућностима и данима целог Новог Балкана и свих балканских народа уопште.

Г. Фердо Шишић познат је и признат нада све као одличан познавалац историје хрватског дела јужнословенског народа. У вези с тиме ово дело не третира само случајно удес Хрвата у значајним историским збивањима овог дела света. И лично писац и Балкански Институт желели су да у овој нашој популарној библиотеци изложе баш став и удео Хрвата, као и њихов мучан политички живот, у тренутцима откако се заметнула борба за победу мисли југословенског народног Ослобођења и Уједињења па до њене коначне победе, године 1918.

БАЛКАНСКИ ИНСТИТУТ

Односи Хрвата и Маџара и њихови спорови

Познато је да су у давним временима, свакако још у брончано доба, сви Словени живели, чинећи иначе једну етничку целину, у једном крају на границама источне и средње Европе — отприлике између река Висле, Дњепра, Десне, Западне Двине и планинскога ланца Карпата — нако поцепкани, због разлика које су се међу њима услед спољашњих и унутрашњих утицаја јављале и све се јаче истицале, у неке особите дијалекте (племена): западни, источни и јужни. Већ је чувени слависта, Ватрослав Јагић, сасвим исправно констатовао, да словенскога прајезика, тобоже заједничкога свима Словенима, а без дијалектних разлика, никад није било. Ова је исконска диференцијација доцније, у историско доба, то јест у време још пре рођења Христовог, постала основом трима различитим скупинама Словена: Западној (Чеси са Словацима, Пољаци, Лужички Срби и Полапски Словени), источној (сви Руси: Велики, Бели и Мали) и јужној (Словенци, Хрвати, Срби и доцније Бугари), већ према томе, какав је био гео-

графски положај сваке од ових скупина у прадо-
мовини.

Међутим, ово мишљење о заједничкој европ-
ској прадомовини свих Словена резултат је тек но-
вијих студија. Шта више, бајка о јужној прадомо-
вини, нарочито о аутохтонству Хрвата и
Срба, на њихово идентификовање са старовеков-
ним Илирима и Панонима, сеже својим постањем
далеко унатраг. Први је пута налазимо прибеле-
жену у руском летописцу XII ст., познатом под име-
ном монаха Нестора. Причајући како су после оп-
ћега потопа Ноеви синови, Сем, Хам и Јафет, раз-
делили земљу, продужује летописац, да су Јафета
запале, међу осталим земљама, још и „Македонија,
Далмација, Илирик и Словени”, дакле Балканско
Полуострво сем грчке чести. Кад се потом, прили-
ком градње Вавилонскога „ступа до небеса”, на-
роди разиђоше по божијој одредби широм света „са
седамдесет и два језика”, онда „седоше после мно-
гих времена Словени око Дунава, онде где су сада
Угарска и Бугарска”, али на њих навале Власи
(Келти), на што се Словени повуку испред њих
на север.

Од овога времена (т. ј. од XII ст.) напред, че-
сто се сусрећемо код различитих словенских лето-
писаца и историка с мишљењем, као да је прадо-
мовина Словена била средње и доње Подунавље, па
и данас има писаца, у првом реду самоуких диле-
таната, који се не знају опростити ове бајке. Поно-
сећи се наиме старином од пуних осам столећа, она
је из века у век, и од писца до писца, сасвим при-
родно стицала све то дотеранију форму и пунију

садржину. Већ први последници Несторови, поль-
ски летописци Винценције Кадубек (на почетку
XIII ст.) и Богухвал (концем XIII ст.) пишу да
су Панонија (Угарска) и Бугарска прадомовина
свих Словена, док старији чешки летописци (тако-
звана Далимилова хроника из почетка XIV ст. и
хроника Прибика Пулкаве из Раденина из друге
половине XIV ст.) опет знаду да се праотац чеш-
кога народа и оснивач бенке државе, Чех, доселио
с југа из земље „Хрвати” (Charvati). Данас не
сумња у науци више нико, да је ова бајка прешла
управо литературом из Нестора у поједине полске
и чешке летописце, а исто тако ни о томе, да Несто-
рово казивање није стара словенска традиција, већ
управо летописчева лична комбинација. Из поль-
ских и чешких летописаца пак, преузете је од
краја XIV ст. даље неки далматински и хрватски
писци, али популарном и тобоже народном причом,
с још романтичнијим садржајем, учини је у Хрват-
ској тек око половине XIX ст. вођа Илирскога по-
крета, Људевит Гај. Разуме се само собом, у њој
нема ни трунке историске истине, али је она ипак
лепо сведочанство о столетној живој све-
сти словенске сродности још и онда, кад
су се Словени већ раселили и основали особите по-
литичке народе и независне државе.

Али нису само словенски писци истицали срод-
ност свих Словена, већ је ово мишљење било по-
знато и Византинцима. Тако пише познати историк
XV ст., Атињанин Лаоник Халкокондил,
да словенски народи имају додуше различита име-
на, али су једних обичаја и једнога језика. „Тако

говоре, како знам, Срби, Бугари, Арбанаси, Хрвати, Пољаци и Руси истим језиком; ако се одатле смеју изводити какви закључци, онда би то могло да буде само то, да је овај (словенски) народ један исти и између себе сродан.”

Но све ово још није био израз политичке народне свести, већ само етничкога, крвнога сродства. Политичка национална свест, а с њоме и тежња да се читав народ Срба, Хрвата и Словенаца, па чак и Бугара, сједини у једну политичку независну државу, узела се веома споро и лагано будити и стварати тек од друге половине XVIII ст. па даље, дакле у време магистрална утицаја, што га је вршило на интелегентне кругове Хрвата, Срба и Словенаца у некадашњој Хабсбуршкој монархији писање познате Велике француске енциклопедије (*Encyclopedie ou Dictionnaire raisonne des sciences, des arts et des metiers*, Париз 1751—1772, 28 свезака), коју су редиговали и издавали Дидеро и д’Аламбер, а потом доктрине и практички примери Велике Француске Револуције (1789—1800) и епохе Наполеона Бонапарте (1800—1814). Национални и политички Препород Јужних Словена пада дакле некако у исто време, кад и препород других мањих народа европских.

Но хронолошком реду јавља се у ново доба као први евангелиста идеје југословенскога народног јединства либерални и напредни Србин из некадашње јужне Угарске, Доситеј Обрадовић (рођ. 1742 у Чакову, у данашњем румунском Банату недалеко од Темишвара, умро 1811 у Београду). У своме штампаном првом спису („Писмо Ха-

ра л а м п и ј у”), писаном у априлу 1783, Доситеј Обрадовић изричито узима у заштиту „прости српски језик” и „грађанска слова” сипрам вештачкога славеносрпскога, којим је тада писала црквеном ћирилицом, сва српска интелигенција, а онда подвлачи: „Ко не зна да житељи црногорски, далматински, херцеговски, босански, сервијански, хорватски кромје (осим) мужа (сељака кајжавца), славонски, сремски, бачки и банатски (осим Влада) једним истим језиком говоре? Говорени за народе који у овим краљевствима и провинцијама живу, разумијевам колико грчке цркве толико и латинске следоватеље, не искључивајући ни саме Турке Бошњаци и Херцеговци, будући да закон и вера може се променити, али род и језик никада.”

Ове су речи Доситејево у толико значајније, што је тада, поткрај XVIII ст., српски национализам у главном имао тек локалан и уско конфесионалан карактер. „Крајем XVIII века — каже Јован Скерлић — у српском националном покрету, колико га уопште има у данашњем смислу ове речи, учествују у главном Срби из Угарске”, тако да „између појединих делова српскога народа никакве везе, готово никаквога заједничкога осећања нема.” И зато „код угарских Срба, проговених због вере, национално осећање ограничено се тек на православље”, а „нација је више једна вероисповест једне ограничене покрајине.” Тек Доситеј Обрадовић изменио је из основа ово схватање; „својим широким идејама у области вере он се високо уздиже над конфесионалним схватањем наци-

онализма, и из начела верске сношљивости развија се тек код њега идеја о (југословенском) народном јединству, без обзира на верску поделу”.

Скоро после првога иступа Доситеја Обрадовића у јавноме српском животу, дошло је до аустро-турскога рата (1787—1791), у којем су војске цара Јосипа II освојиле знатну част Србије с Београдом и нешто северне Босне. Тадашњи и хрватски и српски нараштај веровао је да ће рат свршити ослобођењем испод турскога господства Србије и Босне с „Турском Хрватском”, то јест са земљом до реке Врбаса, где се налазе места Бихаћ, Бања Лука и Петровац, а која је у Средњем веку била саставна част Краљевине Хрватске.

У овом очекивању обратио се професорски савет загребачке Краљевске Академије Наука (Regia Academia scientiarum), основане 1776 с три факултета (теолошким, јуридичким и философским) дана 19 маја 1790, на хрватске сталеже, сабране управо онда у Загребу у хрватском сабору, с молбом да би посредовањем заједничкога угарско-хрватског државног Сабора у Будиму код новог Краља, Леополда II, брата и наследника недавно (20 фебр. 1790) преминула цара Јосипа II, издејствовали да се загребачка Академија Наука отварањем четвртога, медицинскога, факултета подигне на степен правога и потпунога Универзитета. Професорски савет изрично каже у својем акту да ово узвишење неће бити само часно и корисно него да је чак и нужно, јер према досадашњим повољним знацима може се нагађати да ће се ослободити по-

ред оне (некадашње) чести Хрватске, која и сада стеће под турским јармом, још и Србија и Босна, па ће се онда зрелија домаћа омладина окупити у великом броју код куће и науке и, уклонивши све књижевне (дијалектне) запрете, изобразити се у свима наукама и слободним уметностима, тако да ће она бити способна да врши у домовини различите службе.”

Иако се наде хрватских тадашњих загребачких професора нису испуниле, због неповољна свршетка турскога рата, будући да је Краљ Леополд II морао да Турчину врати све што му је отео у Србији и у Босни заједно с Турском Хрватском, ипак је ова претставка загребачке Академије Наука од нарочита значаја у историји идеје југословенскога народног уједињења зато, јер јасно показује, како се 1790 године у Загребу добро знало да у Хрватској, Славонији, Далмацији, Србији и у Босни живи један исти народ, који говори једним истим језиком, и зато његова омладина може да полази једну исту Велику школу (загребачки Универзитет).

Баш ова иста 1790 година особито је значајна за сву доцнију историју Хрвата до њихова пуна Ослобођења и југословенскога народног Уједињења (1918). Зато мислим да је заиста потребно да се, због бољег разумевања даљег развоја ствари, о томе каже неколико речи више.

Хрвати имали су читаво IX ст. две особите Кнежевине: једну Хрватску унутар граница северо-западнога дела старе римске провинције Далмације, или обично звану област Далматинска Хр-

ватска, са средиштем у околици града Сплита, и другу Хрватску унутар граница једнога дела југо-западне чести старе римске провинције Паноније, или обично звану област Панонска Хрватска. Далматинска Хрватска простирала се између ушћа истарске реке Рање и ушћа далматинске реке Цетине, па до мора, заједно са свима сучелним острвима, даље на исток, до реке Врбаса, односно до доње Босне. Панонску Хрватску омет сачињавала је читава територија између средње и доње Драве и Дунава па доње Уне и Саве, те од Капеле планине даље на исток до сремске равнице и Фрушке Горе. Ове је две Кнежевине, у другом деценију X ст., ујединио у „Краљевину Хрватску” (*regnum Croatorum*) први хрватски Краљ Томислав (910—928), а кад су јој припале још и оне приморске вароши и острва (Задар, Трогир и Сплит, па Крк, Црес и Раб), који су се у оно време сматрали својином византискога царства, онда је први хрватски окруњени Краљ, Стјепан Држислав (969—995), узео око 988 титулу „Краљ Далмације и Хрватске” (*Dalmatiae et Croatiae rex*). Краљевина Хрватска продужила је независни свој државни живот и кроз читаво XI столеће, док се најпосле није, после изумрћа своје народне династије, године 1102 удружила са суседном Краљевином Угарском узевши њена Краља — сродника некадашњег хрватског Краљевског дома — и за свога (*rex Hungariae, Dalmatiae et Croatiae*), али придржавши иначе сва своја стара права и независни државно-правни положај; вазда је наиме — од 1102 до 1918 године — Краљевина Хрватска била и остала једна

засебна политичка територија, различита од Краљевине Угарске, а народ хрватски засебни политички народ, различит од мађарскога.

Отада даље живели су словенски Хрвати и урало-алтајски Маџари у присном пријатељству и у непомућеној државној заједници готово пуних седам столећа или двадесет људских генерација. Било је додуше кад и кад и општријих сукоба између оба ова народа, али то се догађало само изузетно, тако да се на крају XVIII ст. заиста могло пуним правом говорити, о столетном хрватско-мађарском братству и савезништву. А шта је био узрок овој занимљивој појави?

Хрвате и Маџаре спајала је пре свега католичка вера. И Хрвати и Маџари примивши Свети Крст, први на почетку IX а други на почетку XI ст., дуго су се времена колебали између источне и западне цркве. Архиепископ сплитски и његови суфрагани по далматинским царским варошима и острвима признавали су — као царски поданици — све до 923 Цариградског патријарха својом црквеном главом. С друге пак стране прво спорадично крштење Маџара, у другој половини X ст., уследило је из Цариграда, а тек Свети Стеван провео је заједно с политичко-државним још и јединство западне цркве у читавој Краљевини Угарској. Да су Маџари ушли у сферу источно-православне цркве, били би се даљим течајем времена, без икакве сумње, прометнули у Словене, баш онако, као што се то збило са њиховим сродницима, туранским Бугарима. Да је омет Хрватска ступила у трајну везу с овом истом црквом, јамачно не би се никад

изградила разлика између Хрвата и Срба, већ би се оба племена, можда још преткрај XI ст., стопила у један политички народ с једним државним и етничким именом, било хрватским било српским. Али Угарска и Хрватска уђоше још пре дефинитивнога расцепа у хришћанској цркви (1054) у трајну везу са западном црквом и са Римом, па тако бише за читаво доцније време јасно означени правац и пут, којим је требала да пође њихова народна историја. Мађарство спасло се од пословења, док се Хрватство кроз столећа знатно одалечило од најсродније му браће Срба, будући да су ови још у XI ст. дефинитивно ушли у сферу источно-православне цркве. Зато пак што су Хрвати и Мађари дефинитивно пристали уз Рим и уз Папу, они нису једино привели своје државе у коло западно-европских народа и у сферу латинско-германске културе, него су они омогућили и положили темељ њиховој доцнијој државној заједници. Придружењем западно-европској цивилизацији опет, Хрватска и Угарска пригрлиле су и латински језик, а он је био она друга снажна копча, која је чврсто повезивала оба народа у државну заједницу; шта више, неутрални је латински језик отимао маха не само у службеном јавном животу, него чак и у приватном саобраћају интелегенције (клера и племства, па од чести и грађанства), како хрватске тако и мађарске.

Већ ова два крупна фактора у државном животу — заједничка вера и заједнички службени језик — били су сами по себи подобни да држе у трајном складу два иначе тако инородна народа

као што су били словенски Хрвати и уралско-алтајски Мађари. Међутим, столећима придошла су још два нова особито важна фактора, који су битно помогли рад око изграђивања и учвршћивања хрватско-мађарске државне заједнице. То су били прво и прво заједничка столетна одбрана од спољашњих непријатеља и заједнички сталешки интереси племства и клера, нарочито вишега (магната и прелата).

У раније време главни је непријатељ била Венеција, која је још од IX ст. оспоравала Хрватима власт над приморским варошима и острвима. Ову су столетну борбу потом преузели од почетка XII ст. даље угарски краљеви откад постадоше краљеви Хрватске. Први је то био Коломан, признат краљем Хрватске и Далмације 1102 године, а царске далматинске градове стекао је као савезник и рођак византискога цара Алексеја I Комнина 1107 године. Још пре тога, 1102 год., окруњен је од хрватских великаша и народа у Биограду на мору, у старом хрватском престолном граду, напосе краљем Хрватске и Далмације. Борбу с Венецијом водили су угарско-хрватски краљеви променљивом срећом до другог деценија XV ст. (1107—1420), кад је Венеција коначно успела да трајно подвргне Далмацију својој власти. Но још се већма истакла потреба заједничке одбране откад се Турци и приближили угарско-хрватским границама. У Београду и у Јајцу борили су се сложено српски, хрватски и мађарски јунаци. „Сибинјанин Јанко” (историски Иван Хуњади 1456) приказује се у југословенској народној песми (и српској и хрват-

ској и бугарској) као Србин и као незаконити син српскога деспота Стефана Лазаревића, сина познатог косовског мученика Кнеза Лазара, док угарски Кисег (Köszeg) брани (1532) Хрват Никола Јуришић, а и за угарски Сигет губи и други Хрват, Никола Зрински, са својим хрватским друговима главу (1566). Код Зринског постало је управо правило да су се сматрали »ambagum patriarum defensoribus«, то јест добрим синовима и браниоцима „обезу отачбина“, и Хрватске и Угарске. Зато се и згодило да је млађи Никола Зрински (1664) постао главни ранији мађарски песник (онако као Дубровчанин Иван Гундулић код Срба и Хрвата), опевавши у једном великом епском делу јуначку смрт свога прадеде Николе Зринскога Сигетскога, а ово је дело онда превео на хрватски језик његов брат Петар Зрински (1671).¹⁾

Но најјаче опробало се хрватско-мађарско пријатељство у борби с Аустријом, боље рећи с Бечким царским Двором, који је од 1527 године даље стално ишао за тим, да од Угарске и Хрватске учини аустријске провинције, поништивши им најпре стародревни Устав, а онда и политичка права. Ова је борба била најжешћа и најдужа; потрајала је управо до октобра 1918. За ове дуготрајне

¹⁾ Иако је Никола Зрински млађи особито истакнута личност у мађарству, он се ипак сматрао Хрватом, како сам пише 1658 пријатељу, загребачком поджупану Ивану Ручићу: »Ego mihi conscius aliter sum, etenim non degenere me, Croatam et quidem Zrinium esse scio«, (оригинал у архиву у манастиру Pannonhalma, текст штампан код Ráth-Rómer, Györi és régészeti füzetek, vol. II Győr 1863, 198), то јест: „Ја сам себи свестан тога — и нећу се одродити — да сам Хрват, и то Зрински.“

сталне борбе постајала је хрватско-мађарска веза све тешња, док се најпосле, после смрти највећег аустријског централисте и германизатора, цара Јосипа II (1790), Хрвати не предадоше Мађарима савим у руке, како ћемо одмах чути.

Паралелно с ова три фактора развио се и четврти, заједница сталешких интереса, до те мере да је она постала управо јавноправни појам са строго одређеном садржином. То су тако звања *iura municipalia*, или — како се од друге половине XIX ст. обично говорило — (историско) државно право Краљевине Хрватске. Састојали су се у томе: Краљевина Хрватска и њено племство имају поред свих оних права и привилегија што их имају Краљевина Угарска и њено племство, још и нешто свога, нешто засебнога, чега Угарска и њено племство немају, то јест Хрватска има у опсегу земаља Круне Светога Стевана нека специјална права, којима се она разликује од Угарске. Ова *iura municipalia* дефинирали су државници онога времена као закључке донесене једногласним споразумом Хрватске и Угарске на санкцијом Круне, а који су имали снагу закона и нису се могли ни смели мењати на захтевање само једне странке (на пр. Краљевине Угарске) без приволе друге странке (Краљевине Хрватске). Ови закони пак звали су се „муниципална права“ зато, јер су важили као засебни закон само у оном делу хрватско-угарске државне заједнице — у Хрватској — за који су и донесени.

Ова су права, таксативно набројена, учи хрватско-мађарских спорова од 1790 године па даље,

била ова: 1. Хрватска има свога б а н а (banus regnorum Dalmatiae Croatiae Slavoniae, или: prorex Illyrici). Бан сазива хрватски Сабор (congregatio или diaeta regnorum D C S). У овом су сталешком телу, а под бановим председањем, хрватски сталези (status et ordines), слободно стварали закључке о свима политичким пословима земље; тако су 1527 године бирали Фердинанда Хабсбурговца за „краља Хрватске“, а 1712 године први су од свих народа у Хабзбуршкој монархији закључили да ће признати својим владарима и потомке женске лозе Хабзбуршке династије, дакле тако звану „Прагматичку санкцију“. Даље је хрватски Сабор доносио и пуноважне закључке о земаљској управи, судству, војним, финансијским и школским пословима земље. Ове је закључке (articuli) хрватски Сабор потом директно слао Круни (Краљу у Беч) на санкцију, на што су они постали пуноважни хрватски аутономни закони. 2. Хрватски сталези бирали су себи слободно у Сабору протонотара или врховнога земаљскога суца, а тако исто и земаљскога капетана (или војводу) за војне послове. Најпосле хрватски су сталези предлагали Краљу неколико угледних личности са жељом, да Краљ једнога од њих именује баном (ius candidationis). 3. Хрватске је судске послове вршио бански суд (tabula banalis), и то сасвим независно од угарскога судства. Заједничка им је била само Касаџија (до 1848). 4. Службени језик читаве хрватске управе био је латински, но они који му нису били потпуно вешти, могли су у Сабору или у жупанијским скупштинама говорити и хрватским језиком. 5. Хрват-

ска плаћала је само половину суме онога пореза који се давао Краљу за издржавање војске и тврђава (media dica), а како га је имала да плаћа Угарска од порезне јединице. 6. Протестанти (лутерани и калвини) нису у Хрватској могли да стичу грађанскога права нити су могли да врше јавне службе, нити да купују или стичу непокретну имовину (земљишта, куће, и т. д.).

За стварање закона у заједничким пословима и Угарској и Хрватској, Хрватска је слала у заједнички угарско - хрватски Сабор (diaeta) три своја посланика (nuncii, oratores, ablegati), и то два у Сталешки или Доњи Дом, а једнога у Великашки или Горњи Дом; бирао их је у очи састанка заједничкога државног Сабора сваки пута хрватски Сабор из своје средине. Само Славонија, организована 1745 са три жупаније: Вировитица, Пожега и Срем, слала је од 1753 даље у исто време по два своја жупанијска посланика и у Сабор у Загреб и у заједнички државни Сабор, од XVII ст. даље готово редовито у Пожун (данас Братислава). Будући да су посланици хрватскога Сабора били претставници једне слободне и савезне Краљевине, они су седели од старине на првом месту, у президију, а не испремешани међу угарским и славонским жупанијским посланицима. Иначе још је оба хрватска посланика пратио у заједнички државни Сабор у Пожун (Братиславу) и хрватски протонотар, док су бан и сви пунолетни хрватски великаши (грофови и барони), а тако и бискупни, долазили у Великаши или Горњи Дом по своме положају, а не бирали. У заједничком државном Сабору у По-

жуну (Братислави) учествовали су Хрвати једино у дебатама о заједничким питањима (тако о крунисању Краљева, о одбрани граница од Турака, о повреди Устава од стране Бечкога Двора, и т. д.), док су аутономна или засебна питања хрватске свеукупне управе била законским чланком 120 од године 1715 потпуно изузета од било каква расправљања у заједничком државном Сабору. Према томе и јесте сасвим природно да је само онај закон, донесен у Сабору у Пожуну (Братислави), важио још и за Хрватску, на који би изричито приволели хрватски саборски посланици (мишљење других присутних Хрвата није било меродавно), или другим речима: мађарски посланици нису могли надгласати (мајоризирати) Хрвате; и управо из овога разлога било је потпуно прелевантно, да ли је у заједнички државни Сабор у Пожун (Братиславу) долазило три или више хрватских саборских посланика, јер има — нарочито за ранија времена — примера да их је знало доћи и пет.

Сва су ова права Хрвати мирно уживали до друге половине XVIII ст., кад је дошло у читавој бившој аустриској монархији до крупна преокрета. Владале на име Краљице Марије Терезије (1740—1780), а још више сина и наследника Цара Јосипа II (1780—1790), оне су замашне историске епохе, за којих се одвојила Хабзбуршка монархија од раније феудалне. Теорије о просвећеном апсолутизму (l'absolutisme éclairé), којима је Цар Јосип II био тако горљивим апостолом, а још више демократске идеје које су светом проширили најпре теоретски ен-

циклопедисти, онда практички Велика Француска Револуција, а нарочито идеја политичке и државотворне народности, биле су узрок оном политичком и народном покрету који постаде основном идејом што је од сада унапред заносила све земље и све народе од Крконоша до Саве и до Јадрана па од Алпа до доњег Дунава и до Карпата. На овај је начин Цар Јосип учинио немогућим идеал своје династије — јединствену и централизовану Аустрију. Шта више, он је — све против своје воље — почетник „аустрискога проблема“, а тај је, поред све протуакције Јосипових слабо способних и талентованих наследника, најпосле уродно сломом и пропању монархије (1918).

Већ је Марија Терезија почела централизаторним реформама, за које је имала најкрепче упориште управо у главном делу свога оца Карла VI, последњег мушкога члана династије Хабзбурговаца, у познатој колекцији домаћих закона и међународних уговора, у „Прагматичкој санкцији“, којој је била главна и битна сврха и језгра да обезбеди даљи опстанак „неподељиве и непорушиве“ заједнице свих оних земаља којима је владала Хабзбуршка династија и њени потомци по женској лози: Хабзбург-Лоренци. Кад су јој на име угарски и хрватски сталези ускратили 1764 године у државном Сабору у Пожуну (Братислави) повишење пореза у сврху да се подмири државни дуг, који је постао у време Седмогодишњег рата (1756—1763), Краљица уопште није више сазивала државни Сабор, иако га је требало да сазива, у смислу закона, сваке треће године, већ је угарским и

хрватским жупанијама узела дојављивати своју вољу путем уредаба (патената). Мало потом, године 1767, основала је за Краљевину Хрватску (жупаније: Загреб, Вараждин, Крижевци, Вировитица — Осиек, Пожега и Срем — Вуковар), и то за политичко-административне, економске и војне послове, Хрватско Краљевско Веће (Consilium Regium Croatiae) које су образовали бан и пет саветника. Ово веће издавало је уредбе и наређења (примајући их директно из Беча од централне владе) појединим жупанијама, а имало је од сада даље да буде земаљска (провинцијална) влада, поред које је хрватски Сабор постао право рећи непотребан. Слично овакво угарско Намесничко Веће (Consilium Locumtenentiale Hungaricum), а под претседањем краљевог заменика или Палатина, постојало је и за Краљевину Угарску још од године 1723.

Будући да хрватским сталежима није била по вољи институција „Краљевскога Већа”, узели су неки великаши, помагани од Маџара, око Краљице Марије Терезије радити да га укине. Краљица је то занста и учинила 1779 године, али не тако да би опет повратила сву егзекутивну власт хрватском Сабору, како је било до године 1767 и како су Хрвати желели, већ је Краљица предала све послове бившега хрватског Краљевског Већа, или модерно речено: бивше хрватске аутономне провинцијалне владе, у надлежство (компетенцију) Угарскога Намесничкога Већа, наиме угарске аутономне провинцијалне владе,¹⁾ у коју је потом било слободно до-

¹⁾ И угарско је Намесничко Веће било подвргнуто бечкој централној влади баш тако, као недавно (до 1779) и Хрватско Краљевско Веће.

лазити хрватском бану у седнице сваки пут, кад се радило о хрватским пословима, да и он да свој глас и да изрече своје мишљење. Овим је злокобним чином Краљевина Хрватска била неуставним путем, то јест Краљевском уредбом, први пут после 1102 године, кад се Краљевина Хрватска придружила као савезна земља Краљевини Угарској, подвргена угарској влади, или другим речима: Краљевина Хрватска постаде 1779 године први пут у административном смислу саставна част угарске управе, изгубивши своју столетну пуноважну аутономију и независност.

Али куд и камо горе пођоше ствари за цара Јосипа II већ од идуће године 1780 па даље.

Тек што је сео на престо своје матере Марије Терезије, узео он нагло проводити познате своје реформе, и то на црквеном, управном и судском пољу у један мах. Основна му је идеја била да од свеколиких провинција и Краљевина својих створи једну јединствену и снажну државу, у којој би био један Устав, један Народ и један Закон, по узору оне реченице: *une foi, une loi, une voix*. Да га у томе не узмогне ништа да пречи, не само да није сазвао угарско-хрватски заједнички државни крунидбени Сабор у Пожуну (Братиславу), већ је и заједничку угарско-хрватску круну Св. Стевана дао из Будима пренети у Беч, где ју је сместио у царској ризници, тобоже „као старину”. Потом заредаше његове небројене самовољне уредбе, које су управо пренеразиле угарско и хрватско племство: сваки јавни чиновник имао је да после три године научи немачки језик, јер ће се од тога времена даље

у читавој Угарској и Хрватској уредовати немачким језиком. Жупаније — овај палациј древнога Устава — бише укинуге, а Угарска и Хрватска (са Славонијом и Сремом) подељене на десет округа (Distrikte), који су се распадали на мање управне јединице, наиме на срезове (Verwaltungsbezirke). Овом уредбом биле су Хрватска и Славонија подвојене; Славонија би здружена са Барањом у Печујски округ, док је Хрватска, са средиштем у Загребу, сачињавале засебан округ, којему је још придана и јужна част тадашње угарске жупаније Зала: Међумурје и Прекомурје. Банска част (достојанство) остаде само по имену, јер мађарски великаш гроф Фрањо Балаша де Ђармат (1785—1790) био је у ствари царев комесар управљајући насилно без Сабора, али и презрен од читава хрватског народа.

Све су ове, као и толике друге, нарочито црквене, реформе, изазвале толику огорченост и у Угарској и у Хрватској да су с негодовањем и неповерењем примане и оне царске уредбе, које су одица народу биле од користи: укинуће кметства (22 авг. 1785), укинуће еснафа (цехова), градња путова, општи попис житељства, па и чувени Толераз-Едикт од 25 окт. 1781, који је изједначио у правима све признате вероисповести у читавој држави.

Но уза све огорчење Мађара и Хрвата, Цар Јосип безобзирно је проводио своје идеје хитајући равно к своје циљу. Код тога надао се пуном и скором успеху поуздавајући се у ове моменте: прво, у размирице између католика и протестаната у Угарској, па великаша и нижега племства у Угарској и

у Хрватској; друго, у буну, која је по његову рачуну имала да плане међу сељацима, жељним личне слободе и земље, против племства; треће, у своју јаку и велику војску, којом је за час могао да сломи сваки отпор у држави, ма било где. Али Цар Јосип II тешко се преварио у своје рачуну, јер се против њега брзо сложи читаво племство, и више и ниже, осетивши се једнако погођено у својим виталним интересима и у свом доминантном положају. Сељаштво опет било је сувише заглупљено и ропског расположења, а да би имало поуздања у Цара и у његову аграрну реформу, гледајући у њему — услед агитације католичкога клера — безверца и човека, који иде само за тим, да сељаку кмету увећа порезе и друге терете.

Најпосле изневерила је цара Јосипа и војска, његово главно упориште и сва му нада. Када се наиме цар упустио, 1788 године, у познати рат са Турском, као савезник руске царице Катарине II, и кад је требало позвати нове регруте и прибавити хране за војску, Цар се уједаред нашао, због пасивне резистенције Хрвата и Мађара, принуђеним да напусти поделу Угарске и Хрватске у десет округа и да опет сазове хрватске и угарске жупанијске скупштине. Ове су пак скупштине узеле бучно и жучно тражити да се састане државни Сабор и да се поврати стари Устав, док су царски (понајвише немачки) чиновници отерани с њихових положаја, немачки језик укинут као службени, а латински опет враћен у древну његову част. Угарска и Хрватска, осетивши на тај начин да је Цар поражен у предидућој седмогодишњој борби, стајале су

због тога, учи његове смрти, право рећи, на прагу буне, баш онако како је она већ избила у ово време у Белгији. Томе није много помогло ни то, што је тешко болесни Цар, 18 децембра 1789, обећао јавним актом, да ће сазвати државни Сабор кроз најкраће време, а 28 децембра чак вратио Угарској и Хрватској Устав у оном концепту, како га је затекао кад је дошао (1780) на престо; изузети били су само патент о толеранцији и укинуће кметства. Сем тога цар је Јосип још и обећао, да ће у току године 1791 сазвати и крунидбени Сабор и прихватити крунидбену заверницу (инаугуралну диплому).

Да се види озбиљност његове намере Цар врати одмах круну Св. Стевана у Будим, где су је свечано и с великим одушевљењем дочекали угарски и хрватски сталези. И у Хрватској била је радост због враћања Устава општа, а увећа је још и бегство бана грофа Балаше из Загреба „испред бесамладежи“, како је забележио у своје мемоаре савремени хрватски великаш, гроф Адам Оршић. Но дан пре него ли је круна Св. Стевана стигла у Будим, умре у Бечу цар Јосип II (20 фебр. 1790).

Историски је суд о цару Јосипу данас већ потпуно устаљен. Нема сумње да су му намере биле племените и да од давних времена није било на Хабсбуршком престолу владаоца, који би добробит својих поданика носио с више старања и већом озбиљности на срцу. Једино је све оно што је чинио или мислио да учини, имало да служи тој промашеној сврси да Угарску и Хрватску стопи с аустријским земљама у једну јединствену државу. На овом је наиме путу цар Јосип дошао у конфликт с јед-

ном силом која је за владања његове матере Марије Терезије још слаба била, али за његова му се владања већ узела опирати, да га најпосле, уз помоћ међународних прилика, што их је изазвао поменути турски рат, и обори. Ова сила, до овога времена мало или понегде чак нимало позната, била је — жива народна свест.

Смрт цара Јосипа малко је у први крај примирила узбуђене духове у Угарској и у Хрватској. Но одмах потом распламти се у племству голема радост, јер се опћенито држало као да је сада нестало сваке опасности за угарски и хрватски Устав. Карактеристична је у овом погледу изјава хрватског великаша, баруна Игнација Магдаленића, кад рече, да је „протузаконитим и протууставним владањем цара Јосипа утрнула пуноважност Прагматичке санкције“, дакле она спона и она заклетва која је све до сада везала Хрвате и Угре уз династију, и зато да су „они сада у пуном праву, да бирају нову династију, или да с Јосиновим наследником и братом, Царем Леополдом II (1790—1792), утврде нов уговор и нову инаугуралну диплому, у којој ће Устав и сувереност угарско-хрватске државе као целине, на и права сталеза, бити јасније и изразитије истакнута неголи досада“.

Но много је важнија од овога часовитог и појединачног државотворнога домишљавања ненадана снажна провала народног осећаја и поноса, и код Хрвата и код Маџара. Владање цара Јосипа наиме доказало је, како је слаба она држава, која се упире само на један народни слој.

Зато се сада дошло до убеђења да је обезбеђење Устава и народности идентично с проширењем политичких права на што већи број држављана. Разуме се да је код тога битно утицао први чин Француске Револуције, који се баш тада одигравао. Суверенитет народа постао је мало по мало и у Угарској и у Хрватској владајућим, а тако и национални патриотизам, слобода на разглашена „права човека“.

„Мађарско и хрватско племство обузе уједаред нека патриотска вртоглавица, па су сви хтели да буду патриоти — прича савремени Хрват, гроф Адам Оршић. Дали су себи кројити хаљине по старом кроју, па и жене узеле су облачити слична одела, опшивена крзном, а на главу ставиле чакó (csákó, хусарска парадна капа); нико није хтео да говори другачије неголи мађарски (у Угарској), а у Хрватској хрватски“. Хрвати и Мађари су дакле потражили ослона против царевих политичких новотарија у старим успоменама угарско-хрватске независности (пре 1526), а против германизације у препороду народности и народнога језика. Међутим, Мађари пошли су у томе одмах испрва много даље од Хрвата: већ сада сматрали су независну мађарску државу, са чисто мађарским народним обележјем, најјачим штитом против евентуалних покушаја германизације. „Као што има само један Бог и један Краљ — говораху, — тако треба да буде само једна држава, један народ и један језик од Карпата до Јадранског Мора“

— то је била новорођена политичка идеја водила Мађара онога времена, а таковом остаде управо све до њихова слома у октобру 1918. Мађари су дакле просто преузели идеју овражана цара Јосипа II, али с том изменом да су јединствену Аустрију заменили јединственом Мађаријом, а немачки језик мађарским. Хрвати су додуше прихваћали идеју о независности угарско-хрватске државне заједнице, само у „столетним посвећеном“ латинском неутралном језику, а који је Мађарима и Хрватима племићима већ одавно заправо био колико и материњи језик.

Међутим у Хрватској уродио је систем цара Јосипа још једном важном политичком идејом, којој је био главни тумач Никола Шкрлец de Lomnicza, велики жупан загребачки и један од оновремених најинтелигентнијих Хрвата. Кад се наине састала жупанијска скупштина загребачка, 15 априла 1790, Шкрлец је изрекао веома значајан говор. Пре свега сети сабрано хрватско племство „немилих догађаја“ тек минулих година: како је била укинута великожупанска част, како су били погажени стародревни закони а уведене туђинске институције и „егзотични језик“ (немачки). Али је Шкрлец подједно истакао и то, да се такве тежње егзекутивне власти (или Бечкога Двора) заправо показују још од времена Краља Карла III (оца Марије Терезије). На овај се начин с временом образовао прави систем мимонлажења легислативне власти (т. ј. Сабора угарскога и хрватскога). „Зато треба, рече Никола Шкрлец, да се неразрешивом везом повежемо

с Угарском; онда се егзекутивна власт (т. ј. Беч) више неће усуђивати да прелази своје границе.”

И заиста, кад се мало после тога, 12 маја, у Загребу састао хрватски Сабор, под председањем бана, грофа Ивана Ердедија, закључено је, да се има за Угарску и Хрватску образовати нова заједничка (угарско-хрватска) влада, а са задатком да помно пази и бди, како се не би ништа згодило, што би било у опреци с Уставом и са законима Угарске и Хрватске; а „овакав однос између Угарске и Хрватске има да потраје само дотле, док се натраг не освоје оне некадашње чести Хрватске, што их сада држе Турци (северозападна Босна до Врбаса и Херцеговина до доње Неретве) и Млечани (Далмација и сва острва до граница Дубровачке републике), тако да се узмогне на окупу највише дозвољан број жупанија за организовање засебне политичке дикастерије (провинцијалне аутономне владе). Све до тога часа нека ових шест жупанија (Загреб, Вараждин, Крижевци, Вировитица—Осијек, Пожега и Срем—Вуковар) има наређења од угарске владе.”

Овим су закључком Хрвати сада сами неуставни чин Краљице Марије Терезије од 1779 године санкционисали у своме Сабору.

Поред тога хрватски је Сабор, у мају 1790, закључио још и то, да се порез за уздржавање војске, а који се директно давао Краљу (contributio, dica) „има у будуће расправити и одгласати, али ипак оделито од угарскога ратног пореза, једино на заједничком угарско-хрватском државном Сабору и

нигде другде.” С овим закључцима пошли су онда хрватски саборски посланици у заједнички Сабор, који је нови владар, Краљ Леополд II, сазвао за 6 јуни изузетно у Будим да одобровољи маџарске букаче и незадовољнике.

Но будимски је Сабор одмах у почетку пошао таквим путем, каквом се Хрвати нису надали. Већ у првој седници заподенуше маџарски посланици у Доњем Дому расправу о маџарском језику, идући очито затим, да се не само расправе воде маџарским језиком (што су они већим делом и чинили), него да се на њему води и саборски Дневник (Diarium) као оригинал, док би латинско издање било тек „неаутентичан превод”. Против овога захтевања Маџара одмах протестоваше оба хрватска саборска посланика, а један од њих, Фрањо Бедековић, изјави још истога дана једноме маџарском посланику, Јосипу Керестенију, да не може да пристане на увођење маџарскога језика у Сабору, „јер је хрватски народ тако исто стародреван као и маџарски, а била би велика срамота да с временом, изгубивши свој језик, престане да буде засебан народ већ да постане слугом Маџара.” После обновљене расправе (дебате), Доњи Дом коначно закључи сутрадан да се уз текст саборског Дневника има још напосе издавати и латински текст „као аутентичан превод (versio autentica), а они који маџарски не знаду, могу да говоре латински.”

Уза све то Маџари нису напустили борбу за свој језик, јер су већ за који дан изнели у Сабору предлог да се маџарски језик постепено у-

веде као службени језик у сва надлештва.

Још пре тога времена допрли су и у Хрватску гласови о оваквим тежњама препорођених Маџара, и зато се крижевачка жупанија обратила на бана грофа Ердедија засебном претставком, коју је у исто време разаслала и свима другим хрватско-славонским жупанијама и посланицима на заједничком сабору. У овој претставци каже племство крижевачке жупаније, да би увођење маџарског језика као службена била атентат на читав пра стари народ илирски (*in antiquissimae gentis et nationis Illyricae oppressionem tendere reputamus*).“ Зато нека бан поради код хрватских посланика да се заложује за латински језик. Код ове ствари највише их боли — рекоше изрично племићи крижевачке жупаније — да је такво што изишло на светлост у часу, „кад смо пожелели да се с браћом, суседима и пријатељима, наиме са сталежима Угарске, интимно повежемо због управе јавних посала, то више, „будући да никад нећемо пристати на предлог да се службено служимо маџарским језиком; и зато изјављујемо једампут за увек да ћемо на ово изазивање Маџара одговорити увођењем нашега материјега хрватског као службеног језика (*croatico nativo videlicet idiomate haec respondere velimus*)“.

Мало потом публиковали су хрватски посланици веома значајну декларацију, у којој су верно и тачно означили своје стајалиште у питању увођења маџарског језика у хрватска и славонска надлештва. Потом су је, 1 септ. 1790, поразделили међу

своје саборске другове („*Declaratio ex parte nuntiorum regni Croatiae, quoad introducendam hungaricam linguam*“). У овом важном историском документу каже се међу осталим и ово: „У Хрватској живе чисти С л о в е н и, па ни сами одличници не знају маџарски. Шта више, онде би се дало много лакше увести француски или талијански језик као службени, будући да ове језике разумеју бар господи и свећеници. Осем тога француски су и талијански језик учени језици, а маџарски то није. Маџарска је литература већом чести скрпана од превода и мало има у њој оригинална и знаменита. Истина је, Хрвати би тако истим успехом могли да науче и маџарски језик као што су научили друге туђе језике, али заједница хрватско-маџарска није на овом основу углављена, већ је основана на заједничкој употреби латинског језика. Ово ипак није све. Овај се основ уопште не сме напуштати без приволе обеју странака, јер би иначе Хрвати били искључени од части и службе, на што они имају своје законом обезбеђено право. Па чак ни то још није доста да латински језик остане и даље у употреби као службени само у Хрватској, јер ако се увођењем маџарског језика буду у Угарској решавали заједнички послови маџарским језиком, онда Хрвати не би више учествовали код тога, нити би имали утицаја код послова који тангирају њихове интересе; они би морали само ћутати! Требала би управо читава генерација Хрвата да научи маџарски тако савршено да би могла да уредује на овом језику. Будући пак да је словенска народност не само у Европи него

и у самој Угарској много раширенија од мађарске, ко би је могао приморати на то? Приморати пак Хрвата на то није уопште можно, јер онај који се даје приморавати да учи непознати језик, бело дано доказује да је роб. Сетите се само Ви Мађари, што сте осећали кад Вам је Цар Јосип самовољом својом хтео да наметне немачки језик! И Хрватска осећа сада тако; њој је свеједно, да ли је неко приморава да прими немачки или мађарски језик, да ли то чини Краљ (у Бечу) или њен савезник (Мађар)."

Али хрватски се посланици нису опирали само написмено, него и живом и оштром речи у самом Сабору, и то у оба Дома, Доњем и Горњем, а на челу су им били сам бан гроф Иван Ердеди (1760—1806) и загребачки бискуп, Максимилијан Врховац (1752—1827). Бан је оштрим гласом изјавио у Горњем Дому, да ће се на овај начин обе Краљевине, Хрватска и Угарска, завадити, будући да једна хоће другој да наметне закон, а то бити не може (*regnum regno non praescribit leges*). Упоредо с баном истаче загребачки бискуп да је у једној држави, где више народа живи један поред другог, управо недостојно и неправедно, кад један народ хоће да другоме наметне свој језик. Кад Мађари тако раде, онда им је пред очима једина та мисао да Хрвате уклоне од решавања и утицаја код заједничких послова, како би онда остали сами, то јест да се домогну хегемоније.

Благодарећи овако сложном и енергичном држању Хрвати су најпосле успели, јер су Мађари повукли своје предлоге оставивши им латински је-

зик и задовољивши се обећањем Хрвата да ће они сами увести мађарски језик у своје школе као необлигатни предмет, наиме, да га учи онај који мисли да ће од њега имати користи.

Скоро потом пренесе Сабор своје седнице из Будима у Пожун (Братиславу), где је обављено, 15 нов. 1790, свечано крунисање Леополда II краљем Угарске и Хрватске, а онда је Сабор узео у расправу и најпосле узаконио оба већ поменута предлога Хрвата: о подвргавању хрватске администрације угарској влади и о вотирању хрватскога војног пореза у заједничком државном Сабору. Овим је актом дефинитивно у законе (чл. 58 и 59) неуставни акт Марије Терезије од 1779 године, којим су Хрвати сами драговољно жртвовали уставним путем своју аутономију предавши се потпуно у мађарске руке, а све то због бојазни од евентуалних нових централистичких покушаја Бечкога Двора.

Онај спор у питању мађарскога језика, чинио се сада Хрватима, у децембру 1790, да је изглађен и скинут с дневнога реда, и мислили су да им већа опасност прети од Беча. Но скоро ће будућност показати да су Хрвати овим узаконењем својих предлога сами задали тежак ударац хрватској самосталности, као особитој Краљевини у комплексу „земља круне Св. Стевана", и то зато, јер је по схватању Мађара брзо нестало оне древне равноправности између Угарске и Хрватске. Краљевина Хрватска узела се мало по мало сматрати у службеној пракси и у политичком животу као саставна част Краљевине Угарске.

Од сада унапред састајао би се хрватски Сабор само уочи заједничкога Сабора на неколико дана, а с јединим политичким задатком да изабере посланике за Горњи и Доњи Дом и да им да инструкције. После свршетка заједничкога државног Сабора опет би се састајао хрватски Сабор да прими извештај својих посланика на знање и да прогласи законске чланке што их је донео државни Сабор у Пожуну (Братислави). Другим речима: од сада унапред, до 1848 године, за историју хрватскога народа од веће је важности и битности било оно, што се догађало на дуготрајним пожунским (братиславским) Саборима, неголи оно, што се у дан два створило у ограниченој компетенцији хрватскога Сабора. Разуме се, да је падом компетенције хрватскога Сабора спала и власт његова претседника, хрватскога бана, на степен егzekутивнога органа угарске владе и њена претседника Палатина.

Ја сам наумице нешто детаљније изложио генезу хрватско-мађарскога спора, јер овај је од сада даље испуњавао главну чест хрватске историје и политике до октобра 1918, наиме до слома хрватско-мађарске државне заједнице. Ситуација је читаво ово време, од 1790 до 1918, једна иста: с једне, мађарске стране, тражи се јединствена мађарска држава, политички народ и службени језик, док се на другој, хрватској, страни истиче политичка равноправност и савезништво на основу уговора, а мађарски језик одбија не само од хрватске територије, него и оспорава као искључиви у заједничким пословима.

Већ после неколико година, 1805, Мађари су и опет кушали да Хрватима наметну мађарски језик као службени. Зато им је, у отвореној седници Горњег Дома у заједничком државном Сабору, добио загребачки бискуп Максимилијан Врховац да ће се Хрвати повести за примером Мађара и место латинскога језика, како је то столећима досада било, увести у Хрватској као службени језик „свој илирски језик“ — то јест штокавски дијалекат Срба и Хрвата.

Али бискуп Врховац — овај прави и достојни претходник бискупа Штросмајера — нишао је и даље. Не само да је он имао чисте појмове о широкој распрострањености југословенскога народног језика штокавског говора — дакле онако како смо видели код његова нешто старијег савременика, Србина Доситеја Обрадовића — него је бискуп Врховац повезивао народну будућност с будућности осталих Словена, нарочито Словенаца и Чеха, или другим речима: бискуп је Врховац већ истицао и добро познавао све оне формуле (словенску солидарност, култ свете браће Константина-Ћирила и Методија и друге), које ће, нешто доцније, у илирском и југословенском покрету, бити стожери идеологије југословенске народне политике.

У исто се време јавља и код Срба — поред Доситеја Обрадовића — једна истакнута личност на пољу рада око изграђивања идеје народнога југословенског јединства; то је архимандрит Јован Рајић (1726—1801), писац чувеног дела „Историја различитих словенских народа, поглавито Бугара, Хрвата и Срба“, отштампана 1794 у Бечу у

четири омашне књиге. Ово је дело прва чисто научна концепција историје свих Јужних Словена као једне целине. „Ово је прва патриотска историја Јужних Словена на народном језику — каже професор универзитета у Љубљани, Никола Радојчић — која је била учитељ и политички саветник читавих наших генерација, које су из ње, поред осталих поука и потицаја, у првом реду црпили уверење о јединству свих Јужних Словена, и према томе о потреби слоге између њих. У бурним временима, која су пристизала, Рајићева је наука била добро дошла да сачува тадашња велика поколења од политичкога ситничарства. Он сам није додуше дочекао почетке ослобођења Јужних Словена и није видео својим очима Карађорђеву Србију (умро је још 1802), али је његова историја много помагала приликом изграђивања планова о ослобођењу и уређењу модерне Србије. Она је упућивала саветнике и пријатеље Карађорђеве да народном ослобођењу не ударе уске границе, него да њима обухвате што већи део нашега народа.”

Међутим, скоро после Јована Рајића и првих хрватско-мађарских сукоба, положени су темељи постојања модерне независне Југославије; то су на истоку Карађорђева обновљена Србија, а на западу Наполеонова Илирија.

Народни ослободилачки устанци у Србији

Познати мађарски државник, некадашњи министар заједничких аустро-угарских финансија и управник Босне и Херцеговине, покојни Б е љ а м и н К а л а ј (1839—1903), написао је године 1882 ове значајне речи:

„И мину време светлости, нестале српске средњевековне државе па се чинило као да је српски народ дефинитивно збрисан из реда осталих народа. Али у почетку најновијега доба привлачи нашу пажњу таква појава, којој равне не може да покаже историја света. После столетнога робовања буди се један народ и издиже до народне самосвести, код чега је, без сумње, најзанимљивије и најпоучније то, што после тако дуготрајнога тлачења, под којим умало да српско народно биће сасвим не исчезну, прост народ, својом снагом и без туђе помоћи, црпи одушевљење из старинских традиција, одушевљен инстинктом патриотизма, а немајући иначе не само најпотребнијега уређења за остварење снажна покрета, него чак и лишен најпримитивнијих помоћ-

них средстава, ипак годинама јуначки продужује борбу против много надмоћније турске силе, и што овај прости свет постаде толико способан да опет буде народ и да себи створи независну државу која одговара модерним захтевима. То су Срби извојевали у почетку XIX ст. својом револуцијом, у којој су истрајали да се томе морамо дивити. Зато они из своје прошлости могу црпсти веру у будућност, и зато им је историја од општега интереса и за друге народе.”

Овако рече Маџар Калај, још пре пола столећа и више, у „Предговору” српскога превода своје „Српске историје.”

И заиста, српска револуција на почетку XIX ст. један је од најкрупнијих догађаја не само у историји Србије, него и у историји свих Јужних Словена. Јер не ваља сметнути с ума, од коликога ли је провиденцијална значаја управо тај историјски факт, да с постепеним успоном Немаца и Маџара у бившој Аустро-Угарској монархији тече паралелно од почетка XIX ст. даље и успон српскога дела југословенскога народа у обновљеној Србији. Развитак пак ових двају паралелних успона — рачунајући амо и све епизоде на једној и на другој страни — битна је политичка садржина и смисао читаве народне историје Југословена од почетка XIX ст. до 1 дец. 1918, дакле до онога часа, кад су маџарски и немачки успон дочекали потпуну катастрофу, а југословенска се стогодишња борба најпосле свршила проглашењем и образовањем независне Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, или Југославије, с династијом Карађорђевића на челу.

Зачетник све тешке борбе за југословенско народно Ослобођење и Уједињење био је од сама народа изабрани Вожд Карађорђе Петровић (1768—1817), потомак познатог храброг црногорског племена Васојевића, а чији су се стари спустили с планинских висова испод Комова у питому Шумадију у првој половини XVIII ст.

Карађорђе био је лично управо узор борца за ослобођење. Један руски царски изасланик, пуковник маркиз Паулући, који је у јулу и у августу 1807 дошао да преговара с Карађорђем о условима рускога протектората над Србима, не може доста да се нахвали Војда и његове чедности, незаинтересованости и искренога патриотизма. Каже за њ, да је „заиста редак човек, достојан поштовања.” „Никад нећу заборавити — продужује руски царски изасланик од речи до речи — оно, што ми рече, кад смо се растајали: „Упамтите добро — рече Карађорђе — да ја ништа друго не желим, него да видим моју отаџбину ослобођену турскога јарма; онда ћу се одрећи свега, и опет ћу се вратити моме плугу.” Речи заиста достојне Римљанина из првога времена републике, а делују на нас у толико јаче, што знамо да нису биле обична фраза. Кад је наиме овај исти руски царски изасланик упитао Карађорђа, какву милост тражи од рускога цара за себе, одговорио му је Вожд: „Само ту да нам цар пошаље све оно што је нужно за ратовање: муниције, оружја, стручних официра и друго.” Шта више, кад је Карађорђе са овим истим руским изаслаником уговорио конвенцију о руском царском протекторату, ушла је у њу

на другом месту и ова ставка: „Предајући се под покровитељство и заштиту Његова Императорскога Величанства, српски се народ нада да ће добити све оно што му неопходно нужно треба, а поред тога српски народ жели заувек, да у Србији никад не буде ма коме предана и најмања чест земље, тако да у њој неће бити спахија (племства), нити ће ико допасти њихова ропства (феудализам).”

Ето, ова идеја пуне слободе и праве демократије водила је Карађорђа и његове другове у бој за достојнију будућност југословенског народа. Истина је, поред свих својих славних победа на Иванковцу (1805), на пољу Мишару код Шапца (1806) и код Делиграда (1809), и на толико других места, Карађорђе најпосле није потпуно успео, јер је после руско-турскога рата и Наполеонова похода на Москву на њ и на његове другове нагринула 1813 године читав сила отоманске царевине. Па ипак, баш је Карађорђа положио темеље модерној Србији, а по њој и данашњој Југославији и крвљу приправио оно дело што га је потом извршио даровити Милош Обреновић (1780—1860), користећи се страхом Високе Порте испред евентуалне интервенције Русије после пропасти Наполеонове. Зато и јесте највећи југословенски песник, генијални црногорски владика Петар II Петровић Његош, у своме главном делу „Горски Вијенац” (1847), сасвим исправно Карађорђа назвао „Оцем Србије” и оснивачем њене слободе.

Успеси Карађорђа и његових храбрих другова брзо су одјекнули далеко изван граница теснога Београдског нашалука — у којем је било и остало право огњиште прве српске револуције — а понајвише код Срба у суседној Турској и у Аустрији. Сада се усталасао читав српски, а од чести и хрватски народ, од Баната и хрватско-славонске Војне Границе до Босне, Херцеговине и Црне Горе. Већ у јесен 1806 године стигле су у Беч на надлежна места поуздане информације да је расположење у Војној Граници све озбиљније; шта више, скоро се поуздано сазнало још и то, да у овим крајевима има много људи који показују, под утицајем славнога устанка у Србији, све знакове „праве велеиздаје.” Али после пада тврђаве београдске у српске руке, 27 дец. 1806, одушевљење аустријских Срба подигло се до пароксизма, тако да су у Беч стизале тужбе, како Граничари јавно говоре да ће у случају мобилизације — дабоме, против Карађорђа и његових другова у првом реду — сви они листом пребећи у Србију и да неће да се боре за аустријскога цара! Најпосле, на почетку 1807 године, панчевачки је прота Арсенијевић одржао јавну молитву за Карађорђа и за успех српскога оружја. Мало потом прочуло се по различитим странама Баната, Бачке и Срема, како онамошњи Срби прете да ће „на пролеће” скочити на оружје, а онда да ће „Швабама” бити баш тако као Турцима „преко” (Саве и Дунава).¹⁾

¹⁾ Уп. о овим догађајима Kállay—Thallóczy, Serb. Aufstand 342 и даље.

Ово нису биле празне претње, јер је на пролеће 1807 заиста дошло у Срему до такве буне у више села око Руме, но аустриска ју је војска брзо угушила. Из иследничких се списа јасно види да је ова буна имала политичку позадину и да су је организовали Карађорђеви другови, на челу им познати командант Шапца, поп Лука Лазаревић. Шта више, Бачвани и Сремци звали су храброга харамбану Станоја Главаша да им дође са четом Србијанаца у помоћ да онда сложио заузму Петроварадински град и још нека друга места „чак до близу Пеште.“ Побуне било је у Банату, поглавито у Ораховици и у Панчеву. Овај је вал народнога одушевљења за слободом, у првом реду међу Србима у Војводини, био голико јак да је Карађорђе морао да употреби сав свој ауторитет и сву своју познату строгаост да одврати своје људе од какве непромишљене авантуре, с мотивацијом да нема смисла и зазивати још један фронт иза леђа, у толико пре, што Србија треба да буде у добрим односима са Аустријом, јер оданде добива хране, муниције и оружја.

Уза све то таласање Срба у Аустрији није попустило. У априлу ове исте године, 1807, јавно је командант армије, генерал Хилер, из Загреба надвојводи Лудвигу (као врховноме шефу Војне Границе) у Беч да срископравославно свештенство нири у великом одушевљењу по читавој хрватској Војној Граници (у Банији, Огулину, Оточцу, Слуну и у Лици) гласоње о славним победама Карађорђевићим над Турцима, а народ не само да са занимањем прати ове вести, него, јер му је дотешчала аустриска

војна служба у време непрекидних ратова са Французима, „са завишћу посматра славу, до које су се довинули Срби.“ На крају примећује генерал Хилер да се додуше засад не треба бојати устанка, „али незадовољни би народ ипак могао, не дође ли његовој невољи брзо крај, да почини какав непромишљен корак.“ Слично је карактерисао и генерал Симбишен надвојводи Карлу из Винковаца, у јуну 1807, прилике у славонској Војној Граници. Шта више, не само граничарске него и провинцијалне редовите чете (у цивилној или банској Хрватској и Славонији) убрзо ухвати неки немир и одушевљење за Карађорђа, што се манифестовало у слабљењу војне дисциплине и у дезертовању пешака и хусара (коњаника). У фебруару 1808 предан је цару Франци извештај хрватско-славонских војних власти, у којем се каже да је у последње време дезертирало у Србију 525 момака, од којих је било 327 граничара и 188 њих из редовних пешачких и коњичких пукова.

Као што је Карађорђево устанак узбудио првенствено српски народ у Срему, Бачкој, Банату, Славонији и у Хрватској, тако исто га је снажно подрмао из мртвога сна и у Босни и у Херцеговини, где је између 1807 и 1809 било више мањих локалних узбуна и немира; но још више је разбудило интересовање Црне Горе и њенога тадашњег владика, умнога Петра I Петровића Његоша. Најзначајнија пак последица свега тога била је та да је Карађорђе у заједничком ратовању 1809 године успоставио, иако тек привремено, код Сјенице — први пут после столећа — директну везу између об-

новљене Србије и Црне Горе. Само о Далмацији не чујемо још ништа; разлог је овој чињеници било то, што је она у ово време, још од почетка 1806 године, читава, од реке Зрмање до луке Будве на југу Котора, била у власти францускога цара Наполеона. Свакако стоји, да је почевши од 1806 године даље обновљена Карађорђева Србија узела све више сматрати саму себе као носиоца идеје за народно ослобођење, односно као главни стожер националне акције, а оваквим крупним фактором постаде Карађорђева Србија у исто време и у очима околног народа, најпре Срба, онда Хрвата, па Словенаца, најпосле чак и Бугара, и то још у првој половини XIX ст.

Аустрија, иако у ово време закупљена акцијама Цара Наполеона (у Пруској, Русији, Шпанији и другде), ипак је умела правилно да оцени народни покрет за Ослобођење у Србији и његов утицај на њеним јужним границама, нарочито на Србе и Хрвате, као велику опасност у будућности", како рече у бечком дворском Војном Савету (Hofkriegsrat), познати такмац Наполеонов, надвојвода Карло. Зато се Аустрија и хватала у овај за њу незгодни час оних средстава, што их је сматрала довољнима да јој — макар привремено — обезбеде положај од будуће опасности. У ову је сврху узела забрањивати ширење Карађорђеве слике на својој територији, па српских књига и песама о славној прошлости Срба у Средњем веку. Аустрија је очито ишла за тим да на својој територији угуши сваки јавни израз радости и симпатије за Карађорђево устанак и обновљену Србију. Све су те мере мало по-

могле, јер су на челу симпатизера за нову Србију били њен „први министар иностраних послова“, карловачки митрополита (архиепископ) Стефан Стратимировић (* 1757 у Кулнину у Бачкој, † 1836 у Карловцима) и бачки (новосадски) епископ Јован Јовановић (* 1740 у Карловцима, † 1805 у Сомбору). Овај је последњи чак Карађорђу послао на поклон први топ. За владикама, тада народним вођама међу Србима, повео се онда и сав остали српско-православни клир, школована интелигенција, па чак и граничарски официри, подофицири и момчад. Оновремени најистакнутији српски књижевник, већ поменути Доситеј Обрадовић, прешао је 1807 у Србију, где је не само снажно утицао на развијање идеја о ослобођењу свих Срба и о обнови средњовековне српске славе, него је и преузео уређење школства у новој Србији као њен први министар просвете. Утицај Доситеја Обрадовића на Карађорђа и његове другове, листом саме сељаке аналфабете, најбоље се испољује у односима са царем Наполеоном.

Карађорђе и Наполеонова Илирија

Познато је да је Наполеон, поред Далмације, године 1809 стекао Шенбрунским миром још и сву Хрватску заједно с хрватском Војном Границом с десне обале реке Саве до Јасеновца и ушћа Уне у Саву, па читаву Крањску, Истру, Горинско с Трстом и западну част Корушке. Од ових је крајева Наполеон образовао Илирију или Илирске провинције (Шугије, les provinces Illyriennes), у ствари аутономну провинцију францускога царства, у којој су живели мало да не сви Словенци (осим Штајерских) и знатна част западних Хрвата и Срба. Још после првих Наполеонових успеха у рату с Аустријом 1809 године, српски је „Управитељствујушчи Совјет“ (тадашња цивилна влада нове Србије) закључио, да се Србија стави под протекторат Наполеонов, изабравши српскога капетана Раду Вучинића, родом из Карловца у Хрватској, својим изаслаником на француском двору.

У првој инструкцији, датираној у Београду 16 (28) авг. 1809, кажу Карађорђе и Совјет овако: Српски народ у Србији не припада никому, па је

борећи се седам година заиста стекао право да сам себи бира моћна протектора. То има по општој жељи српскога народа да буде велики Цар Наполеон, коме Срби обећавају вечну непоколебљиву верност. непријатељи „великога (францускога) народа“ биће и непријатељи Срба (т. ј. у овај час Аустрија, с којом је Цар Наполеон био у рату). Срби увераваху Јего Императорское Величество, да ће и сва остала савезица њихова, која живе у Босни, Херцеговини и у Краљевству Мађарском, не избацујући чак ни Бугаре, поћи за стазама њиховима. Зато ће „велика нација“, кад буде имала под „својим барјацима и ове славјанске народе,“ потрести непријатељима Француске (т. ј. Аустријом). Потом описује се природно богатство Србије, а онда се опет каже: „Србија, Босна и Херцеговина тако су сретне местоположењем својим,“ да кад дођу под Наполеонов протекторат, „нема државе која би могла завојевати њих.“ А не буде ли могућно да Французи дођу у Србију, онда српски народ моли помоћ у новцу, тобцијама, инжењерима и лагумцијама. Помоћу новца српски народ лако ће побунити српску и бугарску омладину из суседних покрајина, а ова се омладина томе и веома радује.“ „И тако, имајући ово војинство и помоћ, сербски народ очистиће турски бријег (десну обалу реке Саве и Уне), па ће се сојединити с војскама Јего Императорскога Величества (Наполеона) у Далмацији (која је била у француској власти још од почетка 1806 године)“. Ово би се могло да збуде и у Дубровнику преко Херцеговине. Онда се каже у инструкцији од речи до речи: „Мађарски колос, пот-

пора Аустрије'), брзо ће се развалити и још ће брже, када угледа да побједосно војинство Јего Императ. Величанства заједно са Сербљима удара на њега из Славоније, Срема и Баната, где милиони дунка сербског рода стењу под јармом мађарске (феудалне) госноде, који то народ, кад види у земљи својој браћу своју Сербље с војском новогa протектора (Наполеона), обрнуће оружје своје заједно против угњетавача својих". Кад се сетимо онога што је већ речено о народним немирима у Срему, Бачкој и Банату, и по другим странама, онда је ово поуздање српскога Совјета у побуну Срба у аустро-угарским крајевима сасвим разумљиво.

Много је интересантнија друга инструкција Карађорђа и његовога Совјета, кад су капетана Раду Вучинића поново слали у Париз к Цару Наполеону, у јануару 1810 године. У њој пише Карађорђе и његов Совјет Цару Наполеону из Београда, 12 (22) јануара, овако: „Монарх! Ви сте праведно названи Великим, јер многи народи имаду Вама благодарити своје садашње сушествованије (егзистенцију), а особито нововоскресла Илирија (од 16 октобра 1809), у којој живе наши су-п-л-е-м-е-н-и-ц-и". Капетан Раде Вучинић опет ка-зао је у Паризу, нудећи Наполеону протекторат над Србијом, да Срби преферирају његов протекторат

¹⁾ Ове речи су очита алузија на Наполеонов проглас (Proclamation) на Мађаре из Шенбруна (15 маја 1809), којима их је позвао да се дигну против Аустрије и да се учине независном државом; али Мађари се нису одазвали. (уп. факсимиле Наполеонова »Прогласа« у Magyar nemzet története, vol. VIII (Budapest 1898) код стране 582.)

сваком другом, „јер они не би хтели да одвоје своју судбину од судбине Илирије, где је иста вера, исти језик и исти народ". Сем тога Вучинић још је изјавио у име Карађорђа и Совјета и то: „Само име „Илирија“, које је француски Цар ускрисио за овај народ, толико је обрадовало овај народ да се све очи окрећу спрам узвишене царево лично-сти као спрам обновитеља старе његове народне славе". Но сви напори Вучинићеви остали су безуспешни: Европски политички заплетаци нису Цару Наполеону допуштали да се живље интересује југословенским народним питањем.

Иако се Карађорђево наде у Наполеона нису обистиниле, илирско је име ипак узело загрејавати једну чест југословенске интелигенције, и то ону која није припадала привилегованом сталежу, за идеју илирскога (или југословенскога) народнога јединства, показујући му га од чести и реализована у Наполеоновој Илирији, дакле отприлике онако, као што је идеја политичкога уједињења и ослобођења читавога талијанског народа управо последица и плод Наполеоново епохе и његова прогласења „Краљевине Италије" (1806). Пишући 1 јан. 1810 из Љубљане, главнога града Илирије, у Париз министру иностраних послова, Војводи Шампањју, и помињући задовољство народа у хрватској Војној Граници што је француска власт придржала стару организацију Војне Границе, командант француске војске, барон де Мериаж каже: „Усталом, у с к р-

с н у ђ е и л и р с к о г а и м е н а с в и ђ а и м с е (хрватским граничарима) и улева наде свима, који су га носили и који су сачували његов језик (т.ј. штокавштину) и верску секту (т.ј. православље) (наиме: да ће се сјединити с онима који још нису у Илирији), а то су житељи Босне, Србије, Славоније, Срема и темишварскога Баната". Потом домеће барон де Мериаж ове заиста пророчке речи: „Бечки Двор имаће данас сутра без сумњетешка посла с овим стварима", т.ј. с идејом илирскога (или југословенскога) народнога јединства.

Некако у исто се време нашао и један интелегентни Србин из Баната, који је помишљао на илирско име као на оно, које би могло да сједини све Словенце, Хрвате и Србе у новој Наполеоновој течевини. То је био Арађанин С а в а П о п о в и ћ Т е к е л и ј а (1761—1842). Он прича у својим мемоарима ово:

„Године 1809 мислим, гди су Французи били освојили Далмацију и Хрватску, да им дам пројект да би начинили од оних провинција особљиво Краљевство. Но понеже (будући да) ту су Хорвати, Крањци, Далматинци и прочаја, то да не би један или други народ себе увређена или подложена другоме мислио, да томе Краљевству мете се име И л и р и ј а. И тако ја представљеније (рапорт) напишем француским језиком, потпишем се И в а н о в и ћ (отац ми се звао Јоан или Ива) и однесем францускоме елчији (посланику) Шампањију, онда у Бечу суштому. Он је седео са својим секретаром при асталу. Ја му предадох запечаћено писмо с тим

прошенијем да га пошље императору Наполеону, и не хотивши се пустити у разговор, одмах, поклонивши се, изиђем. Каква је моја радост била, кад слеђујуште (1810) године Н а п о л е о н п р о г л а с и И л и р и ч е с к о К р а љ е в с т в о. Да је тај мој пројект тако велики муж примио и извршио, ко би то рекао да је то из моје главе произишло, а не из женијалнога проицатељства Наполеонова или којег великог министра").

Још је од већега интереса за историју идеје југословенскога народног уједињења мисао и план првога и још до дана данашњега најпопуларнијег гвернера Илирије, м а р ш а л а М а р м о н а (1774—1852), да у читавој Илирији уведе као службени језик у спољашњем саобраћају с народом „илирски" (српско-хрватски). Али овом се плану први успротивише Словенци, Б а р т о л о м е ј К о п и т а р (1780—1844) и В а л е н т и н В о д н и к (1758—1819), заговарајући словеначки говор за словеначке крајеве, док је лички поп Ш и м е С т а р ч е в и ћ (1784—1859), стриц и ментор доцнијег хрватског политичара Антуна Старчевића, заговарао у Хрватској икавштину личко-босанско-славонских католичких писаца, а Ф р а њ о А п е н д и н и (1768—1837) у Дубровнику јекавштину далматинско-дубровачких писаца, ка којој је и сам маршал Мармон највише нагињао. Због овога несу-

¹⁾ Познато је да се Сава Поповић Текелија варао кад је ово написао. Цар Наполеон већ је 16 окт. 1809 знао за Илирију. Било би веома корисно да неко потражи у државном архиву у Паризу акт Саве Текелије (дабоме под именом: Ивановић) и да га онда публикује у којој југословенској научној институцији.

гласја било је сасвим природно, да је озловољени маршал најпосле напустио своју мисао о јединственом службеном језику у читавој Илирији, и оставио у управи и у нижим школама све провинцијалне југословенске дијалекте, како их је затекао. Заиста потпуно су оправдане речи, што их је маршалу Мармону управо као пријатељ и лирског језика и литературе дубровачки фрањевац Јоаким Ступић (1729—1817) у посвети ка трећем делу његова позната „Речника (Vocabolario)“, а који је садржавао талијанско-илирско-латински део, штампан у Дубровнику 1810 године: „Ако се са једне стране буду славила она јуначка дјела која Вас (маршала Мармона) доведоше до вршка части и стеклоше Вам поуздање владара (Наполеона) у корист нашега народа, са друге ће се опет стране говорити да сте Ви први зачели ново доба у култури и лирскога језика“.

Нема сумње да оно кратко време францускога владања у једној знатној чести југословенскога Запада (од 1806, односно од 1809 до 1814) не ваља преценити, нарочито не у националном смислу, али га не ваља ни потцењивати, како то неки воле да чине, нарочито у последње време. Цар Наполеон није додуше донео Југословенима илирско име као нешто ново, него га је баш обрнуто прихватио управо од југословенских књижевних људи. Али зато је ван сваке сумње исправно то, да је Наполеонова Илирија извршила снажан утицај на даљи развитак идеје југословенскога народног уједињења, нарочито на спознају о важности и потреби једин-

ственога политичког народа, састављена од свих Илира (или Југословена). Па и ово није био наук Француза, вић диктат осећаја који се сам од себе наметао читавом југословенском народу, већ због голе одбране од противника и доскора националних непријатеља њихових, у првом реду Мађара, Немаца-Аустријанаца и Талијана, који хтедоше — стварајући од свакога југословенског дијалекта или чак жаргона, засебни језик, односно засебан народ — да сваки себи присвоји извесну част југословенске територије и да заробе извесне чести југословенскога народа. Зато се и може казати, да је Наполеонова Илирија фактично усадила код западних Југословена ону здраву клицу политичке народности, наиме извесне тежње за народним уједињењем, без обзира на верске разлике и географске прилике, а која ће нешто доцније, у првом реду под утицајем немачке романтике (Хердер, Шлегел, Аридт и др.), али и због самоодбране од агресивних Немаца-Аустријанаца и необузданих шовиниста Мађара, процвати у снажно стабло. Већ је Карловчанин Имбро (Емерик) Ткалац (1824—1912) у својим мемоарима добро казао, дабоме, по фамилијарној традицији, да су француску управу и владање у Илирији због поништења привилегија и плаћања пореза мрзели само племићи и свећеници, додуше у оно време водећи слој у народу, али још ни издалека већина народа, док се грађанство и сељаштво, нарочито у Хрватској, брзо снашло у новим приликама. Тек кад је француска власт узела читавој Илирији наметати велике и неспосне порезе, искрело је опће незадовољство у

земљи. Међутим, ова промена ипак није угушила ону здраву клицу идеје политичке народности, а још мање поштовање и љубав спрема давно позната имена илирскога. Зато је и једно и друго преживело Наполеонов слом 1814 године, и узело се развијати даље, независно од директнога францускога утицаја.

Претече Илирског Покрета

Слом цара Наполеона, а у вези с његовом неуспелом војном на Русију, био је од нарочита утицаја на свест и понос свих Словена, јер су они у руској браћи гледали — како су говорили — „Ослободитеље Европе од францускога јарма”. Ово се у првом реду односи на аустриске Словене, који заиста годином 1815 могу да датирају заметак нове једне ере, ере постепенога народног Препорода, и културног и политичког. Тада је Беч постао средиштем словенских састанака и бескрајних расправа о будућности аустријских (на и осталих) Словена, а све их је спајао код међусобнога дружења и објашњавања — немачки језик. Овако је остало још дубоко у XIX столеће.

Међу оним младим Хрватима који су се бавили у време великога европског Конгреса у Бечу (1815), био је и студент медицине, Карловчанин („Илир”) Ђуро Шпорер (1795—1844), син трговца Јосипа Шпорера, претседника општине (maire) за францускога владања. Млади Ђуро Шпорер бавио се у време већ поменутих крупних европских догађаја

више литературом (нарочито драмским песништвом) неголи медицином, и тако је дошао на мисао да у Бечу издаје „илирске (српско-хрватске)“ новине латинским писменима, не би ли њиховим утицајем помогао да се у хрватском народу дигне ниво опште просвете. Свој је план Ђуро Шпорер најпосле поверио (1816 године) младом Словенцу, чиновнику у бечкој царској библиотеци, познатом слависти Бартоломеју Копитару, на што га он узне хабрити, рекавши му: „Ми (Јужни Словени) можемо само строгом и верном слогом напредовати. Зато ће веома корисно бити, успете ли са издавањем новина, да не мислите само на Хрвате, већ на све друге југословенске народе. Јер нити Далматинац, нити Словенац, нити Истријани, па баш ни Славонац, а камо ли други Југословени, не би радо пристали на искључиву народност хрватску. Ове народе треба сложити с једним именом, па кад су већ за францускога времена прозвани Илири, пристаните засада, док наука ово питање боље не објасни, и Ви на ово име, иако не одговара ни историји ни народноме праву“. И заиста, савет Копитаров толико је дејствовао, да се Ђуро Шпорер у јануару 1817 обратио молбом на царску дворску канцеларију, да би му се допустило да може у Бечу издавати литерарно-политички часопис „илирским језиком и латиницом“, и то првенствено „за поуку и забаву Хрватске, Славоније, Далмације и Истре“. Цар Фрањо (1792—1835) уважио је Шпорерову молбу, 17 јуна 1818, на што је млади редактор штампао позив на

претплату за часопис „О г л а с н и к И л и р с к и“ (у јулу 1818), но одазвао му се није нико!

За тадашње политичке циљеве Бечкога Двора нарочито је интересантна мотивација, с којом је уследило допуштање за издавање новина једном младом универзитетском студенту, медицинару Ђури Шпореру: „Аустриска је државна управа већ од дуже времена приметила с негодовањем — каже се у предлогу министра полиције, грофа Седлицкога — да по царско-краљевским земљама настањени несједињени (православни) Грци и Илири нарочито приврженост гајеје спрам Русије. Ова пак приврженост има своје главно упориште управо у верској истоветности, нарочито у црквеним књигама, састављеним и издаваним ћирилским писменима у Русији. Зато, кад би се неприметно (unvermerkt) дало постићи да се царско-краљевски поданици грчко несједињенога (православног) закона окане (entsagen) руским или ћирилским писменима штампаних књига, а кад би они место њих неприметно приградили књиге штампане латиницом, постигла би се једна важна државна сврха (so würde dadurch ein grosser Staatszweck erreicht werden können), јер то би подједно необично снажно утицало на (лојално) мишљење свих оних царско-краљевских поданика, будући да би они по том погледе своје већма окретали на Беч, неголи на Петроград“.

Ове речи пре свега јасно показују, како у Бечу још ни 1818 године нису имали појма о духу православља, а камоли о његовој главној снази, о н а

ционалној кохезији, која је остала једна иста још од времена Св. Саве у XIII ст. Заиста, млади се лекар Ђуро Шпорер није ни у сну могао да домисли, какве ли замашне комбинације има бечка царска влада с његовим фантастичним младеначким потхватом!

Но иако млади Ђуро Шпорер није успео са „Огласником Илирским”, ипак није напустио својих литерарних амбиција ни после довршених медицинских студија и промоције на доктора медицине (1819). Вративши се напосле кући у Карловац, Шпорер је штампао, под псеудонимом „Јуре Матић”, у родном граду године 1823 „А л м а н а х Илирски за годину 1823”. У важном предговору ове књиге Шпорер је нарочито истакнуо, како би требало да сви Илири (Југословени) себи изграде један исти књижевни језик као видљив доказ њихове целовитости и моћи. Овај „илирски језик” има да буде штокавщина према узору старих дубровачких песника, а биће и најснажније оружје одбране од свакога туђинског утицаја.

Мало пре тога, у септембру 1822, спевао је и професор јуридичкога факултета загребачке Академије наука, Др. Људевит Јелачић Буџимски, једну кајкавску песму, у којој истаче, како су Хрватска, Славонија, Далмација, Бачка, Међумурје, Босна, Приморје, Банат, Срем, Српска земља (Србија) и Бугарска све заједно у ствари „словенска земља”, и како к њој још припадају Крањска, Корунка и Штајерска. Најпоследње рече: „Плачи, драга домовина, плачи синко који

њу штима (љуби); моли Бога да сједини, што сад лежи по ширини (распарчано)”. Значајно је да је професор Јелачић већ две године доцније (1824) отпуштен из службе због либерализма.

Од овога времена даље није више нестајале свести о политичком уједињавању Хрвата и Срба, па и Словенаца, нарочито код Хрвата и Срба. Тражила се само формула, како да се ово уједињење успешно проведе, у први крај додуше једино у културном погледу, но скоро се узело тежити и за политичким уједињавањем. Тако се други и трећи децениј прве половине XIX ст. могу с правом сматрати оном епохом, кад се лагано узела међу Јужним Словенима развијати идеја политичке народности и рађати помисао на националну, своју, државу. Сада тек поче се међу њима стварати појам „домовина”, као нешто што је искључиво повезано с једним истим народом, једнога истога политичкога имена, његовом историјом и правом, а напуштено је дојаконше схватање појма „домовина”, као територије, у којој се живи и где је човеку прва дужност да се покорава „законитом” Владару. По времену у Хрватској нико неће више гледати у Царевини Аустрији или у Краљевини Угарској још и своју домовину, па чак ни у ошћим државним амблемима (у грбу, застави, и т.д.) неће нико више видети своје националне амблеме. Даљи развитак овога процеса свршиће најзад распадом Хабсбуршке монархије, у октобру 1918, кад је сваки народ, снабдевен својом народном

политичком свешћу, својим националним амблемима и другим државним атрибутима, пошао својим путем.

Већ у јулу 1826 сложио је други професор загребачке Академије наука, Ромуалд Кватерник (1799—1852), отац доцнијега хрватског политичара и револуционара, Еугена Кватерника, у загребачком часопису „Луна“ — који је иначе излазио на немачком језику — „загонетку“, у којој запита, како се зове она „дјевојка“ што седи у средини, окружена четирима сестрама: Славонијом, Далмацијом (и Истром), Крањском и Штајерском. То је дабоме, Хрватска, као главна и водећа сестра. Исте ове године 1826 штампано је и парох загребачке бискупије, Јосип Турковечки (1764—1832), једну хрватско-славјанску граматику. У „Предговору“ истаче жељу и потребу сједињења Јужних Словена, не само католика, него и православних, да узмогну образовати заједнички правопис латинским писменима и заједнички књижевни језик.

Ова су два питања, о једном истом правопису и о једном истом књижевном језику, заокупљала и друге младе главе тадашње југословенске генерације, и постала су у почетку тридесетих година XIX ст. већ толико акутна да су одрешито тражила скоро и дефинитивно решење. Осећало се најме на све стране, а нарочито међу Хрватима, да се све јачем притиску нестрпљивих и силовитих Маџара неће моћи одхрвати него једино општом народном слогом, најме увећањем броја бораца, дакле формирањем политичкога народа, способна да се брани и одбрани. Јер француски су

ратови (између 1792 и 1815), а потом обновљени аустриски апсолутизам, у пратњи германизације Цара Фрање (између 1815 и 1825), били додуше у први крај снажна препрека маџарском деловању и јачању у циљу идеја замишљених још 1790 године, али кад су се опет вратила нормална уставна времена, нарочито од 1825 године даље, Маџари узеше свом енергијом и снагом радити око остварења њихових већ истакнутих политичко-националних циљева: око образовања јединственог маџарског народа насилним помаџаривањем свих Немаџара унутар граница „земаља круне Св. Стевана“. С тим у вези они су јасним речима затражили од Хрвата у заједничком државном Сабору, који се састао у Пожуну (Братислави), 18 септ. 1825, да у своје школе и надлежтва уведу маџарски језик као облигатни предмет. Хрватски су посланици и сада испрва енергично одбијали овај захтев, док најзад нису, 26 фебр. 1826, на уста свога протонотара, Јосипа Кушевића, изјавили, да „увиђају корист и потребу знања маџарског језика, а јер својим потомцима желе срећу и напредовање, учиниће све што могу да хрватска омладина научи маџарски“. И заиста, када се први пут после разлаза пожунскога Сабора у Загребу састао, 10 септ. 1827, хрватски Сабор да прими извештај својих посланика са заједничкога државнога Сабора (1825—1827), донесен је закључак да хрватска омладина има од сада унапред да у свима школама учи маџарски језик као облигатан предмет, јер иначе она неће у будућности наћи намештења у заједничким државним надлежствима.

Овај су уистину пресудни корак Хрватâ Маџари себи одмах узели објашњавати као прву етапу да ће се и у Хрватској, у догледно време, моћи да уведе маџарски језик као службени, дакле управо онако како је то идући државни Сабор у Пожуну (Братислави), године 1830, учинио с Угарском, кад је огласио законски чланак, којим би маџарски језик уведен као службени у сва надлештва и као наставни у све школе у земљи. На такво што могли су Маџари помишљати нарочито још и зато, јер су најпре жупанијске скупштине: загребачка, varaџдинска и крижевачка, бирајући своје посланике у хрватски Сабор, изразиле јасну жељу, да се маџарски језик има да учи у свима хрватским школама као облигатни предмет; потом је ову жељу усвојио и хрватски Сабор (у августу 1830) и уврстио је међу оне жеље Краљевине Хрватске, које треба да њени посланици изнесу у државном заједничком Сабору у Пожуну (Братислави). Закључак хрватскога Сабора гласио је, од речи до речи, овако: „Сталежи и редови увиђају потребу, да се у Краљевинама (Далмацији, Хрватској и Славонији) рашири маџарски језик, јер желе да се Хрватска и Славонија што чвршћом везом узмогну повезати са савезном Краљевином Угарском. Зато сталежи и редови налажу господи посланицима, како би се постарали да се законом уреди питање о учењу маџарскога језика као облигатна предмета у овим Краљевинама; но службени језик има у њима и даље да остане латински”. Међутим, кад су Маџари у пожунском Сабору осетили да Хрвати попуш-

тају, не само да су удовољили њиховој жељи гледе учења маџарскога језика, него су подједно и толиком жестином навалили на позната нам већ хрватска „муниципална права”, да су хрватски саборски посланици вративши се кући, изјавили у хрватском Сабору (у јануару 1831): „Маџари навалили су на муниципална права Хрватске великом жестином. Овај пут још смо одбранили наше законе, но бојимо се озбиљно, да то у идућем Сабору више неће бити могућно”. И тако су Маџари године 1830 постигли највећи свој успех: службена Хрватска — то јест у ствари један ограничени круг хрватских племићских политичара онога времена — била је на скоку да се сама својом вољом изгуби у јединственој Маџарској.

Али управо у овај злослутни час, кад се — према извештају јавних службених списа — чинило као да је Хрватска већ потпуно капитулирала испред Маџара, шта више, да је Хрватска сама Маџарима дала у руке најснажније оруђе сигурне и успешне маџаризације идућих својих генерација — школу — баш у овај пресудни час настаде преокрет, поглавито иницијативом националне омладине. Овај је иступ „Младих” повезан с именима и радом грофа Јанка Драшковића (1770—1856), састављача првог програма пробуђених Хрвата, онда Ивана Деркоса (1808—1834), састављача њихова културно-литерарног програма и Људевита Гаја (1809—1872), организатора и вође хрватскога „Илирског Препорода”.

Гроф Јанко Драшковић, потомак једне старе и заслужне хрватске великашке породице, а који је био прожет либералним идејама европскога Запада, штампано је пред крај 1832 године, уочи састанка хрватскога Сабора у Загребу, прву хрватску политичку брошуру на хрватском језику, и то штокавским дијалектом. У овој је брошури гроф Јанко Драшковић изнио први пут у хрватској народној историји, а на основу модерне националне базе, оне политичке идеје, које су потом постале хрватским народним идеалом управо до октобра године 1918. Гроф Јанко Драшковић наине, наменио је своју брошуру („Дисертација”) оним Хрватима, које ће хрватски Сабор одаслати као своје посланике у Пожун (Братиславу), у заједнички државни Сабор, сазван за 16 дец. 1832.

Илеминити родољуб изреком поручи својим земљацима да они треба, и у Сабору у Пожуну (Братислави) и у Бечу код Краља, да траже да се саставе у једну политичку целину, „Велику Илирију”: Хрватска (жупаније: загребачка, вараждинска и крижевачка), Славонија (жупаније: пожешка, вировитичка и сремска), Војна Граница (регimente: Лика, Оточац, Слуњ, Огулин, Петриња, Глина, Крижевци, Ђурђевац, Градишка, Брод и Петроварадин), Ријека (Fiume), Далмација с Дубровником и Боком, па Босна (наине западна чест ове земље до Врбаса), а онда да им се „милошћу владаоачевом” још придруже словеначки крајеви Корупшке, Штајерске и Приморја па читава Крањска. У овој јединственој државној организацији има

да буде службени језик једино „илирички” (штокавски дијалекат Хрвата и Срба), а врховну власт има у име краљево да врши бан, чија се власт има да обнови како је некоћ била, „од Драве до Мора”. Бан пак има да буде „по народној вољи и поверењу”, наине именован у смислу предлога Сабора „Велике Илирије”.

И заиста, кад се 11 новембра 1832 састао у Загребу хрватски Сабор, одмах се јасно видело, да се управо дијаметрално разликовао од недавног Сабора године 1830, иако је био добрим делом састављен од мало да не истих људи. Сабор је наине већ од првога часа показивао једнодушно снажно огорчење против недавно (1830 у Пожуну) изражених силовитих националних аспирација Маџара на рачун хрватскога народа. Ово пак држање Хрвата било је у првом реду последица француске „јулске” револуције од године 1830 (la Revolution de Juillet 1830). Како је познато, она је имала снажна утицаја на читаву тадашњу Европу, па и на Хрватску, и то у правцу јачања национализма. Сем тога година је 1830 видела још и оснутаке мале независне Краљевине Белгије и мале Хрватској суседне и сродне кнежевине Србије Милоша Обреновића, па револуцију у Италији и у Пољској, а све то као плодове пробуђена национализма. Било је зато савсим природно, да су се сви ови крупни догађаји морали дојмити и хрватске интелигенције, и тако је она насупрот маџарским тежњама и претњама уједаред узела показивати смелости, борбености и непопустљивости. Време је попуштања заиста прошло и као први знак духа новог времена треба ис-

такнути поменути брошуру грофа Јанка Драшковића. Најпосле треба нарочито још и то подвући да Бечки Двор, имајући поводом француске „јулске“ револуције и других европских револуционарних догађаја, и онако главу пуну тешких брига, није тада нимало и никако утицао на расположење хрватских „сталежа и редова“, ни директно ни индиректно; у бечком државном архиву, који је данас читав приступачан науци, па ни у толиким другим приватним архивима, није се до данас нашао траг икаквој потајној акцији од стране Беча међу Хрватима, а против Маџара. Зато треба казати да је преокрет године 1832 заиста дело самих Хрвата, без икаква страна и потајна утицаја, сем изазова од стране Маџара. Ово нам најбоље илуструју речи, што их је у хрватском Сабору у Загребу изрекао гроф Карло Сермаж (1793—1851), члан банскога стола (апелације), дана 15 нов. 1832, у дебати о инструкцијама које треба дати хрватским саборским посланицима пред полазак у Пожун (Братиславу) у заједнички државни Сабор: „И заиста — рече — ако не желимо да сами себе заваравамо, ваља нам признати да сва накана Маџара иде за тим да својом нама душманском премобном у Сабору у Пожуну укину наше прадедовске обичаје и законито стечена права и привилегија, што смо их настојали столећима да сачувамо и обезбедимо, и да Краљевину нашу, много старију од Угарске, развале, оставивши нам тек празно име“.

Још пре грофа Јанка Драшковића, у мају 1832, издао је у Загребу млади студент права, Иван Деркос, латински спис с насловом: »Genius pa-

triae super dormientibus filiis suis«. Овим веома интересантним и важним списом хрватске препородне литературе, Иван Деркос пожелио је да пробуди у Хрвата љубави и интереса за хрватску домовину као нешто различито од угарске (regnum Hungariae), или чак »Kaisertum Oesterreich«, а осим тога још је за хрватски језик предложио, „да се сва наречја у Хрватској, Славонији и Далмацији саставе у један језик, не пучки, већ књижевни, којим би се писала знаост и перидични списи, и на којем би се гајило песничтво“.

Шта више, Деркос изреком истаче, да ће Хрвати с овим језиком привући к себи и Србе, и то не само оне у Јужној Угарској, него и оне онкрај Саве (у Србији), јер њихов српски језик „неће се разликовати од овога хрватског језика Троједне Краљевине“, то јест: Иван Деркос је у ствари предлагао да се за књижевни језик узме штокавски говор Хрвата и Срба; он је, дакле, већ 1832 предлагао оно што ће Људевит Гај провести 1836 године.

Епохалност године 1832 у хрватској народној историји најбоље објашњава факат да од тога времена даље датира лом између Хрвата и Маџара. Најпре нашао је овај лом прави свој изражај у дворани хрватског Сабора у Загребу, а онда у дворанама заједничког државног Сабора у Пожуну (1832—1836, 1839—1840, 1843—1844 и 1847—1848). Будући да је у ово време Царевина Аустрија још увек била веома снажна и једна од најугледнијих држава тадашње Европе, а у тесном политичком и војном савезу с Русијом и с Пруском, Србија пак у је-

ку огорчених партијских, а доскора и династијских борби између Обреновића и Карађорђевића, Црна Гора опет без крупнијега политичког утицаја на јужно Словенство, било је и сасвим природно да је тада — између 1830 и 1850 године — тек изузетно коме могло и само на ум пасти да потражи народну срећу изван граница Хабсбуршке монархије и чак против њене воље. Шта више, и хрватски Илиризам, баш као и нешто доцнији српски Војвођански покрет патријарха Рајачића и генерала Стратимировића (1848—1849), тражили су, а до неке мере и налазили потпору баш у Бечком Двору против пресизања безобзирних и нестриљивих Маџара, јер маџарске су националне аспирације постајале све загорније и бечким централистичким и германизаторним тенденцијама. Истина је, тврдње тадашњих, па и доцнијих Маџара, као да су хрватски Илиризам и српски Војвођански покрет заправо дело бечких дворских кругова — или тако зване „камари-ле” — проста је фабула и чак клевета, јер ми, нарочито данас, где нам је приступачан читав бечки некоћ тајни фамилијарни архив — предобро знамо гениезу обају југословенских националних покрета. Но ипак је истина и то, да се Беч служио југословенским народним покретима у своје себичне сврхе кадгод му је то било од потребе, и зато их је кад и кад и помагао, али нипошто не консеквентно и промишљено.

Некоћ се држало да је Кнез Метерних био онај, који је Хрвате хушкао на Маџаре. Данас ми сасвим тачно знамо да је Метерних био чак пријатељ Маџара, док је хрватски Илирски покрет (1835—1848)

подуширао и заговарао код Двора Метернихов противник и љути душманин Маџара, чешки велики гроф Фрањо Коловрат.

Кнез Метерних је — како је познато — управљао у првом реду само спољашњом политиком Аустрије, док је унутрашње политичке послове водио тако рећи суверено гроф Фрањо Коловрат. Зато и јесте темељна црта хрватског Илирзма, баш као и доцнијега српског Војвођанског покрета, лојалност спрема бечкога Двора и слепо поуздање у њ (*aula est pro nobis!*). Тек онда, кад се и Хрвати и Срби нађоше преварени од егзистенцијскога Беча, дакле после 1850, односно 1868 године, стао се лагано и опрезно стварати у југословенској народној политици и у народном мишљењу битан преокрет с главним и коначним циљем да се потражи народна срећа изван граница Хабсбуршке монархије, па и против њене воље.

Људевит Гај и значај Илирског Покрета

Како је већ речено, организатор хрватског Илирског покрета био је Људевит Гај, Хрват из Крапине. Њега је учинило народним прегаоцем у првом реду проучавање хрватске историје и литературе под утицајем духа оновремене немачке романтике, онда пример нестрпљивих Маџара да што брже дигну свој народ на културном и политичком пољу, гледајући их на своје очи при послу још као студент права у Пешти године 1830, и најпосле све тежи и тежи притисак Маџара на Хрвате и непријатељна намера њихова да их помаџаре. Поред ових главних фактора не ваља потцењивати ни утицај рада нешто старијих, али онда (између 1830 и 1835) већ добрано истакнутих словенских књижевника: Јана Колара (1793—1852), словачког лутеранског pastора у Пешти, песника и свесловенског идеолога, који је међу свима Словенима, а нарочито међу онима у Царевини Аустрији, разбудио идеју и осећаје словенске солидарности (узајамности) и међусобне љубави; надаље ученога Словака Павла Јосина Шафарика (1795—1861), тада

(1819—1833) професора српске гимназије у Новом Саду, иначе првога општесловенског историка и етнолога научењака. Овима ваља прибројити још и Србина Вука Стеф. Караџића (1787—1864), чији је епохални рад у време романтицизма освежио, као никад до сада, читавој југословенској омладини смисао за чисти народни језик и за недостиживу красоту српске и хрватске народне поезије.

Сви су ови снажни фактори утицали не само на даровита и амбициозна Људевита Гаја, него и на све његове вршњаке и другове у толикој мери да је Крижевчанин Људевит Вукотиновић (1831—1893) још 14 нов. 1833 писао из Пожуна (Братиславе) уреднику „Летописа Матице Српске“, Теодору Павловићу (1804—1854) у Пешту ове карактеристичне речи за оновремену хрватску омладину: „Вриједно и нарочито је потребно да сваки Хрват, који у садашње вријеме жели да очува домовину и Словенство, зна и упозна онај лијепи напредак, што су га учинила наша браћа Срби у својој књижевности, јер жеља је свакога поштеног Хрвата да се сједини са Србином. Не донесе ли ова ватра, што се сада жари на небу Хрвата, рујну зору и свијетли дан, моја ће (хрватска) земља онда пасти у вјечну таму (то јест у маџарско ropство)“.

Све је ове омладинце 1835 године организовао на заједнички рад Људевит Гај, поменути вођа Илирског покрета. Илирија било је Гају и његовим друговима заједничко име за Корунску, Го-

ричко, Истру, Крањску, Штајерску, Хрватску, Славонију, Далмацију, Дубровник, Боку, Црну Гору, Босну, Херцеговину, Србију, Бугарску, Бачку, Банат и Барању, а Илири заједничко име за све Јужне Словене, док је штокавщина Срба и Хрвата прозвана, по старом узору српско-хрватских писаца од XVI до XVIII ст., илирским језиком.

Први је корак Гајев био, да је на почетку 1832 године затражио допуштење да може у Загребу издавати новине с политичком и белетристичком садржином. Ово је допуштење најпосле и добио на почетку октобра 1834. У ово су време прилике у Царевини Аустрији биле сасвим другачије неголи 1818 године, кад је таково исто допуштење затражио и добио Карловчанин Ђуро Шпорер. Тада наиме нису више Русија и православно Словенство били прва и главна брига Бечкога Двора, него разбуђена свест Маџара и њихови безобзирни напори да обнове свој некадашњи независни државни положај у средњем Подунављу, наиме да образују националну маџарску државу од Карпата до Јадранскога Мора, пре свега обновом чисте персоналне уније с ужом Аустријом, а онда помаџаривањем немаџарских народности унутар својих државних граница, ако и не већ у први крај у етничком смислу, а оно безусловно у службеном језику. Због тога је сада гласила мотивација бечке централне владе тако да је Гају дано затражено допуштење „у првом реду зато да све Хрвате и Славонце предобије против тежња Маџара за независношћу на основу маџарскога језика, и да се осећа њихова приврженост цар-

ском и краљевском престољу; даље још и зато, да се суседни словенски народи: Србијанци (Servianer), Бошњаци, Херцеговци, Црногорци и Турска Хрватска привуку к Аустрији а одврну од Русије, јер чини се као да су они ипак већма под благотворним (wohlthätigen) утицајем Русије”. Из ових се толико карактеристичних речи белодано разиру циљеви тадашње бечке дворске политике с обзиром на Гајеву молбу и на Хрвате уопће; они имаду да буду с једне стране јака препрека националном напредовању Маџара, а с друге стране да увуку суседне Србе и Хрвате у сферу хабсбуршких монархијских интереса. Но овај егоистички план Бечкога Двора, у суштини подржаван све до октобра 1918, ипак је најпосле пропао, иако је Двор у Људевиту Гају нашао привремена моћна и популарна приврженика и помагача, будући да је хрватски Илиризам постао база и темељ идеје југословенскога народног јединства у смислу потпуно противном бечким дворским циљевима.

Додуше хрватски је Илиризам постигао само оно, што је могао да постигне у тадашњим приликама; он је пре свега спасао југословенској народној целини читав северозападни (и хрватски и српски) део народа од маџарске појуде; он је овом делу југословенскога народа најзад ипак извојштио какву такву државну аутономију, јер без Илиризма и без бана Јелачића не да се ни замислити хрватско-угарска државно-правна Нагода од 1868 године, а о којој ће још бити говора, и најпосле Илиризам је у првом реду код Хрвата разбудило народну свест и створио појам модерне државе и независности.

Имао је, дакле, да изврши веома тежак задатак, јер је у исто време и стварао и бранио народ.

Но Илиризам има још једну непролазну заслугу, коју ваља приписати лично самом вођи Људевиту Гају, кад је на почетку 1836 године извршио најважније своје дело. То је било напуштање до-тадашњег кајкавскога дијалекта усред кајкавског Загреба и прихватање штокавског дијалекта велике већине Хрвата и Срба као заједничкога књижевног језика свих Хрвата и Срба. Гај је, дакле, фактички провео оно што су прижељкивали још пре њега толики родољуби, најпосле и његов вршњак, поменути Иван Деркос. Осим тога Гај је још дао свима Југословенима који се служе латиницом (као што је Вук Караџић дао онима који се служе ћирилицом) један заједнички правопис. Овим куражним и пресудним делима Људевит Гај уклонио је и последњу заграду што је одвајало најпре Хрвата од Хрвата, а онда Хрвата од Србина. То је највеличанственији моме-нат у културној историји југословенскога народа, којим је удахнута народним масама душа свега модернога, и политичког и националног рада, јер без овога славног чина Гајева никако се не да ни замислити читав доцнији рад око југословенскога народног уједињења. Колико је Гајева победа била потпуна најбоље доказује факт да се никад више, после 1836 године, није код Хрвата нашло на скупу ни толико људи који би се бар усудили да кушају каквом озбиљнијом реакцијом издавањем кајкавских новина или књига, иако се добро знало да Гајев Илиризам има јаких и моћних и бројних

противника, и код куће међу великашима и племићима, и изван земље, нарочито међу Маџарима, њиховим племством на чак и у самој угарској земаљској влади (Намесничком вијећу). Модерна је, дакле, хрватска литература основана управо од хрватске омладине, међу којом су се истицали у првом реду Иван Мажуранић (епос: „Смрт Смаил-аге Ченгића” 1844), Словенац лирик Станко Браз, Загребчанин Димитрије Деметер, Крижевчанин Људевит Вукотиновић, Загорац Антун Михановић и толики други.

Па и политички је живот с Илиризмом добио сасвим нов правац од дојакошњег. Док је наиме све до овога времена хрватска политика ишла у првом реду за тим, да би се дошло до некаква споразума с маџарском политиком, па макар и по цену очајна попуштања (као оно 1830), Илиризам је отворено ишао за кидањем столетне хрватско-маџарске државне симбиозе, то јест: за уједињењем Хрвата с другим Јужним Словенима. У овоме је погледу особито значајна изјава првога аустриског конзула код српскога кнеза Милоша Обреновића, Антуна Михановића, кад му рече, у наступној аудијенцији лета 1836, српско-хрватским језиком ово: „Ја сам Хrvat и радујем се и поносим се тиме, што сам постављен за првога царског конзула баш у средину овога храброг народа и у овој славној земљи, јер то је крв, језик и слава мени сродна. Поносим се и тиме, што сам дошао и к Вашој Пресвијетлости, као к једином кнезу (владаоцу) нашега илирског народа”.

Снажни утицај Срба на хрватску омладину признао је сасвим искрено сам Људевит Гај 1850 у својој аутобиографији овим речима: „Моје Балтић (1804—1879) — Србин из Глине у хрватској Војној Граници — особито се одликова као жив примјер свих крепости у млађана домородца (т.ј. још 1827 у Грацу међу југословенском универзитетском омладином). Благи овај и смјерни родољуб има много заслуга у развиту знања и значаја свих оних који су га окружавали. Он мени први откри унутрашњу вриједност чистог нашег народног језика, који је једини достојан општега имена илирскога (штокавистине). Трудом се његовим ја као рођени Загорац научих познавати азбуку (хирилицу) и ваљаним изговором (акцентом) изговарати чист језик. С њим првим читах српске народне пјесме по Вуку (Караџићу) на свијет издане (очито издање од 1823), и докучих и осјетих непроцјенљивост њихову”.¹⁾

Слично се некако по сећању изјаснио и првак хрватске омладине у четрдесетим годинама XIX ст., Иван Кук уљевић (1816—1889), у једном доцнијем говору изреченом 28 августа 1884 у хрватском Сабору у Загребу. Он рече: „Ја морам искрено казати да се са заносом сјећам дана моје младости. У оно вријеме кад је Хрватска савала у дубоком сну, кад је сва интелигенција једино латински говорила, кад је у женском друштву једини њемачки језик владао, кад је наша аристократија, а тако и највећа чест племства, своје синове у Мађарску

¹⁾ Ове су Гајеве речи не само написане него и штампане још за живота Моје Балтића († у Загребу 1879).

слала да науче мађарски и све оно што је противно хрватској и опште-словенској будућности, у оно доба ја сам био за национални рад колико изгубљен. Из Хрватске нисам смио а нити могао понијети народни и словенски осјећај. Срби су били који су ме научили љубити свој народ, штовати народна племена словенска и цијенити словенску идеју. Срби су ме подучили шта треба да радим да у словенском духу ово словенско племе хрватско дође напријед (узнапредује); Срби су ме подучили шта је патриотизам и како се малени српски народ четири стотине година борио и најзад ослободио од Турака својом храброшћу. Но ја видим, како српски народ и данас напредује и да само у слози и у пријатељству с њиме може и хрватски напредовати”.

Међутим, старокласично и нововековно књижев-но и научно име илирско наишло је код Словенаца само на слабашан одзив. Шта више, изгледа, да је баш илирско име било повод, да је у народној свести узело јачати словеначко име. Још је слабији одзив био код Срба Војвођана, док су Срби из Кнежевине остали према илирском имену вазда потпуно индиферентни. Баш међу Војвођанима узела се ширити и главна опозиција против илирскога имена, а у корист југословенскога. Теодор Павловић (1804—1854), уредник „Летописа Матице Српске”, Павлао Стаматовић (1805—1864), прота сегедински и српски политичар, најпосле и Јован Суботић (1817—1886), српски књижевник и политичар, били су први, који су око 1837—1838 године југословенском имену дали онај

смисао, што га оно има данас, то јест: заједничко политичко име за све јужне Словене. Изричај „Југославија“ опет, први је сковао и употребио Дубровчанин, књижевник Матија Бан (1818—1903), у песми у славу Карађорђу, што ју је спевао у Београду 1845. Свакако стоји, да се југословенско име јавља одмах после 1836 године и да живи паралелно с илирским; изишло је пак из српских књижевних кругова, а не из хрватских.

„Начертаније“ Илије Гарашанина

Ојачањем свести о народном јединству Хрвата и Срба могло се помишљати и на решавање југословенског народног проблема још и с политичкога стајалишта. Дабоме, у тадашњим приликама, кад су Хрватска са Славонијом и Војном Границом, на Војводина и Далмација, биле саставна чест Хабсбуршке монархије, а Босна и Херцеговина, Стара Србија и бугарски народ били директно под турском власти, идеја о југословенском (или илирском) народном јединству била је тек један идеал, за који није нико ни могао ни знао да каже, када и како ће се реализовати. Истина је, у југословенском је народу заиста већ онда живело тврдо уверење о његовој бољој и срећнијој будућности, па и о победи правде и истине, како то јасно видимо из дела толиких оновремених песника и књижевника; но све то није узмогло много да придонесе реализацији народних тежња и нада. За такав крупни и тешки посао наиме, били су у првом реду потребни револуционарни дух и оружана сила. Зато и јесте било сасвим природно — како је већ добро приметио професор универзитета у Кембриџу, Харолд Тем-

п е р л и, у својој историји модерне Србије — да је код тога посла међу свима Југословенима могла да преузме улогу протагонисте једина Кнежевина Србија, јер иако је она још увек била турска вазалија, ипак њено је житељство било пуно револуционарна духа, добро наоружано и вазда спремно да срене у борбу.

Прво владање Кнеза Милоша Обреновића (1817—1839) није се указало подесним за оживотворење идеје југословенског народног јединства. Кнез Милош Обреновић био је пре свега и сувише заокупљен утврђивањем своје личне власти и владалачкога положаја, борећи се са многим угледним и јаким личним противницима, а потом беше заузет бесконачним преговорима с Високом Портом да му се једном написмено и правно потврди и уреди фактички положај у земљи. Кад је најпосле — благодарећи успешном руско-турском рату (1826—1828) — постигао да га је султан свечаним бератом признао наследним Кнезом Србије (1830), избиле су у Србији борбе око доношења Устава, а те су свршиле падом и изгнанством династије Обреновића (1842). Зато је Велика Народна Скупштина изабрала Кнезом Александра Карађорђевића (1842—1858), сина вође првога Устанка, Карађорђа († 1817).

Кнез Александар Карађорђевић био је владалац пуно добре воље и непоколебљиве тежње да заосталу своју земљу што пре преобрази из турске провинције у европску цивилизовану државу. У ово је време у Србији било већ доста домаћих али на страни школованих даровитих људи, а Кнезу су пома-

гали код посла око духовног Препорода Србије још и многи учени Срби из Аустрије. Сада је, 1842 године, основано „Друштво Српске Словесности“ (од 1864 „Српско Учено Друштво“, а од 1886 „Српска Краљевска Академија Наука и Уметности“), 1844 године „Народна Библиотека“, 1850 године „Војна Академија“ за образовање официра свих родова оружја, 1853 године лицеј (од 1863 Велика Школа, а од 1906 Университет) са три факултета (филозофским, техничким и јуридичким) и многе друге просветне институције. Зато ваља казати: као што је Карађорђе положио чврст темељ ослобођењу Србије испод турскога јарма, тако је и син његов, Кнез Александар Карађорђевић, постао оснивачем културнога и политичкога живота модерне Србије.

Познато је да је после неуспела завршетка пољскога устанка 1830—1831 године велик број Пољака, на челу им кнез Адам Чарториски, пошао у емиграцију, нарочито у Париз. Овде се потом, потпором француске владе Краља Луја Филипа (1830—1848), образовао читав пољски дипломатски биро — неке руке „министарство иностраних послова“ — а стајао је, посредством многих својих поузданика (агената) у иностранству, у вези с главним политичким европским центрима. Тако је ово пољско-париско „министарство иностраних послова“ Кнеза Адама Чарторискога (или: „Хотел Ламбер“) наместило године 1841 као свога сталнога агента у Цариграду познатог књижевника Михајла Чајковскога. Ова је цариградска пољска агентура била у тајним везама с францу-

ским посланством у Цариграду и њени су чиновници чак били снабдевени француским пасошима, служили се француском посланичком поштом за своје поверљиве извештаје и примали у француском посланству своје паре. Компетенцији Чајковскога припало је и читаво Балканско Полуострво, у првом реду Јужни Словени, а међу њима нарочито Срби, јер је Кнез Адам Чарториски већ онда добро опазио да је једино Србија у стању да окупи око себе и остале Јужне Словене, и турске и аустријске, дакле све Србе, Хрвате и Бугаре. Политика Кнеза Чарторискога наине ишла је у оно време за тим да у интересу ослобођења и ускрснућа Пољске изолира Русију од западне Европе, а Аустрију — као рускога савезника — да ослаби што јаче може. Циљ свој пак мислио је Кнез Чарториски постићи уз помоћ немирнога Балканског Полуострва привукавши га у сферу француско-енглеских интереса, а одврнувши га не само од дојакосњег првенствена руског утицаја, него још и од Аустрије.

У овом циљу Кнез Адам Чарториски послао је на почетку 1842 године у Београд као свога сталног дипломатског агента Д-ра Звјерковски-Леноара. Баш око тога времена (на почетку јуна 1842) изабрана је из Србије династија Обреновића, а за Кнеза изабран је Александар Карађорђевић (14 септ.). Но Русија није била задовољна овим избором, и на њен протест избор се морао поновити, али је и опет једногласно изабран за Кнеза Александар Карађорђевић (27 јуна 1843).

Било је зато сасвим природно, да је због опречке с Русијом, агент Кнеза Чарторискога наишао у

Београду на добар пријем. Д-р Звјерковски-Леноар упознао се с Кнезом Александром и његовим главним саветницима и помагачима, Аврамом Петронијевићем (1791—1852), Томом Вучићем-Перишићем (1787—1859) и Илијом Гараганином (1812—1874), и чак је успео да је српску владу довео у интимну писмену везу с Кнезом Адамом Чарториским у Паризу, агентом Михајлом Чајковским у Цариграду и са још неким другим пољским политичким личностима. Међутим, Кнез је Чарториски, у марту 1843, опозвао из Београда Д-р Звјерковски-Леноара и послао онамо много подеснију личност, познатог панслависту Фрању Заха (1807—1892), родом Чеха. Нови је агент увећаним интересом продужио мисију свога претходника утичући у још јачој мери на српскога Кнеза Александра Карађорђевића и његову најинтимнију околину, и то у смислу да Србија треба да буде у вођењу унутрашње, спољне и националне политике што независнија од Русије и да преузме на себе рад на уједињењу свих Јужних Словена. Хитри и окретни Фрањо Зах чак је скоро нашао могућности директних веза и са вођом хрватских Илира, Људевитом Гајем, па и са босанским фрањевцима. У том се и сам Кнез Адам Чарториски у Паризу толико заинтересовао за српско и југословенско питање да се решио да састави особити мемоар о томе, шта би требало учинити да Србија уз-

¹⁾ Мемоар носи натпис: *Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie*. Штампан је професор Варшавског Универзитета, Марсел Ханделсман, у *Séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques*. N. S. Paris, Nov. Dec. 1929, 410—419.

могне да успешно поради на зближењу и уједињењу Јужних Словена (Срба, Хрвата и Бугара).¹⁾ Овај је мемоар — конципиран негде на почетку 1843 године — Фрањо Зах донео собом у Београд и онда га је показао Кнезу Александру Карађорђевићу и Илији Гарашанину, од августа 1843 даље министру унутрашњих послова Кнежевине Србије и централној политичкој личности у земљи; с И л и ј о м Гарашанином почиње низ даровитих српских државника XIX ст.

Упознавши се с идејама Кнеза Адама Чарторискога Илија Гарашанин одмах је уочио и исправност њихову и значај, али је подједно — познавајући прилике међу Јужним Словенима боље и тачније од пољскога родољуба — приметио и то да многе идеје Чарторискове треба кориговати, односно преудесити према фактичном стању ствари. Овако је Илија Гарашанин, негде лети 1844, дошао на мисао да преради мемоар Кнеза Чарторискога српско-хрватским језиком за интерну употребу и инструкцију српске владе (садање и будуће), у жељи да јој да у руке програм и план њена будућег рада, и у спољашњој и унутрашњој политици. Овај је спис имао да буде строга државна тајна, а један је комад (чистопис) добио преткрај 1844 године Кнез Александар Карађорђевић, док је концепт остао у рукама Илије Гарашанина.

Спис свој — доцније добио је име „Начертаније“ (projet, Entwurf) — Илија Гарашанин започео је овим речима: „Србија мора по примеру осталих европских држава да себи сама састави план о својој

будућности; или другим речима: Србија мора да за своју интимну употребу себи конципира један политички план, према чијим ће главним принципима да се консеквентно (дуже времена) влада и према којима ће Србија постојано управљати свима својим пословима.”

Имајући пред очима Гајев Илирски покрет у Хрватској, Славонији и Далмацији, на истовремено коменање међу муслиманима Босне и Херцеговине (1831—1851), онда снажни народни Пренород међу Чесима и тежње распарчаних Пољака за ослобођењем и уједињењем, Илија Гарашанин продужује, после уводних речи, овако: „Движеније и таласање међу Словенима већ је почело и заиста неће никад више престати. Србија мора ово движеније, а и улогу или задатак који ће она у овом движенију имати да изврши, врло добро упознати. Ако Србија добро промисли што је она сада, у каквом се она положају налази и какви је народи окружавају, она се мора уверити да је она још мала, да у овом стању не сме да остане и да она само у савезу са осталим народима, који је окружавају, мора да тражи свој задатак у сврху своје срећније будућности. Из овога спознања излази основ и темељ српске политике: Србија не сме се ограничити на садашње своје границе, већ треба да иде за тим да себи приљуби све српске народе, који је окружавају. Ако Србија не буде ову политику крешко следила, или — а то је горе — ако је одбаци и не састави добро промишљени план за овај задатак, Србија ће од иностраних бура бити као мала лађа бацана овамо онамо, док се најпосле неће намерити на какав големи ка-

мен, на коме ће се сва раздробити. Зато ми желимо да сада овде покушамо да нешто придонесемо и приуговоримо за овај план, сходан природи српске политике”.

Потом прелази Илија Гарашанин на основни проблем српске политике и каже: „Турско се царство мора распасти, а то се распадање може да збуде само на два начина: 1. или ће ово царство бити подељено; или 2. оно ће бити поново сазидано од њених хришћанских житеља”. У првом случају „морале би Русија и Аустрија играти главне улоге”; али оне би се лако знале нагодити и сложити, које ће земље и који крајеви којој од њих припасти. Аустрија може само да иде за окупацијом западних, а Русија за освојењем источних турских земаља. И по томе може лако да се збуде да би директна линија, повучена од Видина до Солуна, могла да ово питање реши на задовољство обеју страна. На овај начин, дакле, за случај поделе турскога царства, ми бисмо Срби пали једино у део Аустрије”. Због тога ни Аустрији ни Русији није у интересу „да турско царство замени једно хришћанско царство, јер онда би за Русију ишчезла лепа нада и пријатан изглед да ће Цариград освојити и придржати, а ово је њен најмилији план још од времена цара Петра Великога”. За Аустрију пак „породила би се отуда та претећа опасност, да ће изгубити своје Јужне Словене”, јер ови би ушли у оно „хришћанско царство”, које Илија Гарашанин супонира на рушевинама турскога царства. Зато дакле, „Аустрија мора под свима прилика-

ма трајно да буде непријатељ српске државе, а споразум и слога с Аустријом за Србе је политичка немогућност, будући да би Србија оваквом политиком себи сама ставила уже око врата! Али распад Турске и подела њене територије између Русије и Аустрије није и не може никако да буде ни у интересу западних европских сила. Природно је да се све остале силе, под водством Француске и Енглеске, успротиве овом ширењу и увећавању Русије и Аустрије. Зато и није немогуће да ће оне можда сматрати као најбоље средство да се спречи она подела турскога царства, у смислу да се оно измени у једну нову независну хришћанску државу, будући да би се овако дало оно празно место, што би настало после пропасти Турске, најбоље испунити и једино дало одржати пуно европско равновесје. Осим овога начина заиста друге помоћи нема”.

Даље прелази Илија Гарашанин на значај старога средњовековног српског царства и доводи с њиме у везу све тежње и сва права обновљене Србије XIX ст. „Овај темељ и ове основе подизања новог српског царства ваља дакле сада потпуно очистити и ослободити од развалина и насути, па их изнети на видело, и онда на овако тврдом и сталном историчком фундаменту опет предузимати и продуживати ново зидање. На овај ће начин ово подухеће у очима свих народа, па и самих европских кабинета, задобити неизрециву важност и високу вредност, јер ћемо онда ми Срби изићи пред свет као прави наследници великих наших отаца, и као они који не чинимо ништа ново већ само обнављамо нашу

домовину. Наша садашњост неће дакле бити без савеза са прошлошћу, него ће она сачињавати једну целовиту саставну и хармоничну целину; и зато Српство, његова народност и његов државни живот, стоје под заштитом светог историског права. Нашој се наиме тежњи неће моћи пребацити да је нешто ново и неосновано, или чак да је револуција и преврат, него ће свако морати да призна да је ова тежња политички потребна, да је основана на пра-старом времену и да има свој корен у пређашњем државном и народном животу Срба, а овај корен да сада тера само нове гране и почиње наново да цвета”.

Од овакова схватања ствари Илија Гарашанин надао се великом успеху. „Ако се ново препорођење српскога царства посматра с ове тачке гледишта — продужује он — онда ће и остали Јужни Словени ову идеју веома лако разумети па и радошћу примити, јер ваљда ни у једној европској земљи не живи код народа спомен на историску прошлост тако живо, као код турских Словена, код којих је још и данас живо и верно сећање на готово све славне мужеве и догађаје њихове историје. Зато се и може поуздано рачунати да ће овај посао у народу бити радосно примљен и да нису потребна десетолетна дејствовања у народу, како би он узмогао да само разуме корист и хасну своје независности”. Потом подвлачи Илија Гарашанин: „Србљи су се међу свима Словенима у Турској први борили сопственим средствима и снагом за своју слободу, доследно они имају и прво и пуно право да овим послем (народнога Ослобођења) и даље управљају. Већ сада на

многим местима, а и у неким европским кабинетима, предвиђају и слуте да Србима предстоји велика будућност. И баш то је оно што је скренуло пажњу целе Европе на Србију. Кад ми не би даље мислили него само на Кнежевину каква је сада, и кад у овој Кнежевини не би лежала клица будућег српског Царства, онда се свет заиста не би више и дуже ни занимао за Србију него што се занима за Кнежевине Молдавску и Влашку, у којих нема принципа самосталнога живота и које се зато и сматрају тек привесцима Русије. Нова пак српска држава пружала би Европи све гаранције да ће она на Југу бити врсна и кренка држава и у стању да се узмогне одржати између Аустрије и Русије. Њен географски смештај, њена површина земаљска, њено богатство и њени природни производи, па онда ратни дух житеља, снажна и ватрена народна свест, једнако порекло (раса), један исти језик: све то показује, да је достојна независности и да је чека велика будућност”.

Потом каже Илија Гарашанин: „Да би се могло определити, шта се може учинити и како се у послу има поступити, српска влада мора знати у каквом се стању свагда налазе народи оних различитих провинција што окружавају Србију. Ово је главни услов тачнога опредељења средстава. Нарочито треба извести се о Босни, Херцеговини, Црној Гори и о Северној Албанији. У исто је време нужно да се тачно упозна и стање Славоније, Хрватске и Далмације, а разуме се да амо припада и народ Срема, Баната и Бачке”. Гараша-

нинов је дакле план обухватио мало да не све српске и хрватске земље, које су у оно време биле под Турцима или у Аустрији, а сем тога још и Црну Гору. Али он је нарочито мислио још и на Б у г а р е о којима рече ово: „Бугарска је између свих словенских земаља најближа главном граду царства (Цариграду) и највећа чест ове земље лако је приступачна; онде се налазе најважније војничке позиције Турака и већа половина њихове војске. Ни у којој другој европској земљи Турчин не сматра се толико сигурним, на још и господаром, као у Бугарској. Осим тога, готово сви су Бугари лишени оружја и већ су научили слушати и радити; покорност и посао ушли су код њих у обичај. Но ова опажања не треба да нас збуњују да не признамо и праву вредност Бугара; или — а то је још горе — да их презремо”.

Прелазећи на крупно питање практичкога рада и његових средстава Илија Гарашанин препоручује ова три основна принципа ослободилачке политике. Прво, Србија не сме се ни пошто одвојити од својих сународника изван својих граница, већ је насупрот управо дужна да им отвори све своје границе и да омогући да се с њима развија што живљи саобраћај; друго, због религиозних разлика има Србија да објави и да извршује принцип пуне верозаконске слободе, толеранције и паритета. „Треба ићи за тим — каже Илија Гарашанин — да се два народа, источно-православни и римо-католички, између себе споразуме и сложе у питању њихове на-

родне политике, јер се само тако може ова политика водити с добрим успехом. Зато је дужност Србије да главне основе ове политике открије обадвема честима народа (и православнима и католицима), јер код овога посла она може ауторитативно да иступи; осим тога она је и дужна да тако ради већ из дипломатских разлога и на основу свога многогодишњег искуства. Безусловно мора Србију да води као главни принцип: п р и н ц и п и п у н е в е р о з а к о н с к е с л о б о д е. Овај ће се принцип без сумње допасти свима хришћанима, а ко зна, по времену, можда, и неким муслиманима, па ће их све задовољити”. Зато, да би се југословенски народи католичке вере окренули од Аустрије и њенога утицаја и што више приљубили Србији, потребно је да се овом раду скреће што већа пажња. И, најзад, трећи основни принцип, којег се ваља чврсто држати, јесте: п р и н ц и п и н а р о д н о г а ј е д и н с т в а. „Но као најглавнији и основни државни закон треба подвући и утврдити да кнежевско (владачко) достојанство мора да буде баш наследно (што онда у Србији још није било, већ је то зависило од расположења Високе Порте). Без овога принципа, који сачињава јединство у највишем државном достојанству, не може се ни замислити сталан и постојан државни савез између Србије и осталих суседних Срба”.

Дипломатски претставник овога народног јединства треба да буде влада Кнежевине Србије. И зато треба порадити око тога да „Бошњаци и остали Словени код српске владе нађу заштите и сваку помоћ, кадгод би се о томе радило да се покаже вре-

дност овога принципа". Јер „Србија у овом погледу мора да се о томе увери да је она природна протекторица свих турских Словена и да ће јој ово право уступити и остали Словени, кад Србија ову дужност узме на себе; онда ће Србија узмоћи да у њихово име нешто каже и чини. Али, ако би Србија дала својим суседима тај несрећни и рђави пример, да само на себе мисли, и не би марила за невољу и напредак осталих Словена, већ би то равнодушно посматрала, онда би се јамачно и други Словени за овим примером Србије повели, не би је слушали, и тако би уместо слоге и јединства наступило неповерење, завист и несрећа". Најпосле каже Илија Гарашанин: „Нужно је још и то да се не само сви темељни закони, устав и све главне институције Кнежевине Србије популаризују у народу у Босни и Херцеговини, него још и то, да се за времена прими у српску државну службу и неколико младих Бошњака, како би се они практично упутили у политичкој (административној) и финансиској струци, па у правосуђе и у школство, то јест: како би се они приравили за такве чиновнике који би оно што су у Србији научили могли да у дело приведу у својој отаџбини. Овде треба још нарочито приметити и то да би ове младе људе требало особито надзирати и васпитавати, тако да сав њихов рад буде прожет спасоносном идејом општег народног уједињења и великога народног напретка. Ова се дужност не може довољно препоручити", завршава своје мисли Илија Гарашанин.

Мислим да није потребно још наносе подвлачи-

ти, коликом ли се политичком зрелости одликује овај заиста југословенски програм најстаријега српског министра државника Илије Гарашанина, тога достојног претходника Јована Ристића и Николе Пашића. Кад помислимо да је написан још 1844 године, и кад се сетимо, шта се све после тога збило у југословенским земљама Гарашанинов се „Проект” данас нас дојима као неко пророштво, које се већ испунило. Да се Гарашанин првенствено обазирао на оне Јужне Словене, који су у оно време још били турски поданици, сасвим је природно; јер ко би и могао 1844 године да само и помишља на скори расап и пропаст Хабсбуршке монархије?¹⁾ Овако као Илија Гарашанин 1844 године још ће и после двадесет година радити и српски Кнез Михајло Обреновић, чији ће главни министар и опет да буде Илија Гарашанин. Природни је наиме предосећај био: **н а ј и р е и м а**

¹⁾ Један препис тајнога списка Илије Гарашанина, учињен без сумње према концепту, добио је после 1860 год. у руке Кнез Михајло Обреновић, а од њега примио га је наследник његов, Кнез доцније Краљ Милан Обреновић (1868—1889). Године 1883 доспео је — не зна се чијом индискрецијом — у руке бечкога министарства иностраних послова један немачки превод програма Илије Гарашанина (сада од чести отштампан: Gos, Die Vorgeschichte des Weltkrieges, Bd. X, Berlin 1930, 23—27) а нешто пре 1886 године добили су и у Будимпешти, у држ. архив, један препис (сада отштампан: Thim, Szerb fölkelés, vol. II, Budapest 1930, 1-14), али се не зна од куда. Српско-хрватски оригинал први је штампао из Гарашаниновог концепта Миленко Вукићевић у београдском часопису „Дело“ за годину 1906, вол. 28 стр. 321—336, а недавно и Драгослав Страњаковић у „Гласнику историјског друштва у Новом Саду“ за год. 1931 стр. 406—418.

да пропадне Турска, а тек онда може ред да дође на Аустрију.

С друге је стране карактеристично, како су баш око времена, кад је Илија Гарашанин смишљавао, писао и предавао Кнезу Александру Карађорђевићу свој програм, певали Дубровчанин М а т и ј а Б а н (1818—1903) у Београду, Брођанин Б р а н к о Р а д и ч е в и ћ (1824—1853) у Бечу, хрватски граничар П е т а р П р е р а д о в и ћ (1818—1872) у Задру, патриотске песме с идеалном позадином југословенскога народног уједињења, док су Загребчанин Д и м и т р и је Д е м е т е р (1801—1872) и Приморац И в а н М а ж у р а н и ћ (1814—1890) написали оба најсавршенија дела илирске препородне литературе: трагедију „Теута” (1844) и епски спев „Смрт Смаил-аге Ченгића” (1845), и опет у циљу југословенскога народног Ослобођења и Уједињења.

Заиста, тада — у четрдесетим годинама деветнаестог столећа — идеја је југословенскога народног Уједињења већ обухватила снажан духовни корен у народној интелигенцији, и хрватској и српској. Међутим, за наше је расправљање код свега тога најважније то, да српски политичари овога времена нису остали само код планова око срећније народне будућности, него да су се дали — колико и како су могли и умели — и на озбиљан рад.

Прво је било да је у Београду основан један тајни одбор са задатком да преузме на себе бригу и одговорност у јавности око агитације у неослобођеним југословенским крајевима. Већ 2 марта

1848 — дакле још пре бечке револуције — јавља аустријски конзул, потпуковник Фердинанд Мајерхофер, кнезу Метерниху у Беч да у Београду постоји један „демократско-панславистички клуб”, чије је право огњиште сам Кнежев Совјет, дакле српска влада. Као чланове овога револуционарног клуба Мајерхофер поименце наводи и неке Србе и Хрвате родом из Аустрије, а који су још раније ступили у српску државну службу, то су: Урош Боринев, родом из Шајкашкога батаљона (Тител), Павао Чавловић из Загреба, Стјепан Хркаловић из Лике и Дубровчанин Матија Бан. И заиста, брзо се показала прилика да се овај тајни одбор узмогао да истакне и јавном акцијом. Кад су наиме у Београд стигли први гласови о бечким и пештанским догађајима месеца марта 1848, а нарочито кад се сазнало за буну и рат у северној Италији (у Милану и у Венецији), наста велико узбуђење. Дабоме, главни јавни актери били су лицејски (универзитетски) студенти и други млади људи, но иза њих стајала је сама српска влада Кнеза Александра Карађорђевића. У овом часу наиме, кад су се узљубљале Француска, Немачка, Италија и Аустрија, учинило се српским политичарима да је дошао згодан час, кад би требало да и Србија изађе из своје вазалске подређености и да приступи првим озбиљним покушајима око извршења свога политичко-националног програма. Они су потом разаслали неке поуздане младе људе у српске и хрватске крајеве у циљу да организују сложну народну акцију за одбрану од Маџара и Талијана у Аустрији, а за ослобођење и уједињење са Србијом у Босни и Хер-

цеговини. Очито с тим плановима у вези, известно је, 25 марта, београдски аустриски конзул, потпуковник Мајерхофер, тадашњег аустрискога министра иностраних послова, грофа Фикелмана, да је некадашњи теолог, Загребчанин Павао Чавловић, ноћу од 24 на 25 марта проширио по Београду „илирско-панславистичке прогласе“, којима је позивао Србе да се ослободе турскога јарма, а „јер је Аустрија парализована“, нека „оснују под Кнезом Александром Карађорђевићем југословенску краљевину, у коју треба да уђе Србија, Босна, Бугарска, Хрватска, Славонија, Срем, Далмација и јужна Угарска (Војводина)“. Подједно су разаслани агитатори и поузданици на различите стране, међу њима и Матија Бан у Срем, Славонију, Хрватску и Далмацију. Али агитација није се ограничила само на Аустрију, већ су београдски политичари бацили око и на Турску. „Јуче су опет проширени позиви на буну против Турака и Немаца, али их је полиција нашла — јавља првог априла потпуковник Мајерхофер у Беч — но мир није нигде, бар до сада, нарушен“. Још и 7 априла јавља конзул у Беч о београдским и илирским пропагандистима. Мајерхоферове су информације додуше биле површне и непотпуне, али у ствари ипак тачне, јер српски су се агитатори уистину занутили у различите суседне крајеве, ношени идејом југословенскога народног Уједињења и Ослобођења.

Како смо већ казали, одмах на први глас о комешању у Аустрији, после бечке револуције (од 13 до 15 марта 1848) и мађарскога иступа против Хрвата и Срба, српска је влада Кнеза Александра Карађорђевића изаслала, 27 марта, Дубровчанина Матију Бана као свога поузданика у Карловце ка митрополиту Јосифу Рајачићу, а онда у Загреб ка недавно (23 марта) именованом бану Јелачићу, и на Цетиње ка владици Петру II Петровићу — Његошу, да код њих поради око заједничкога иступа свих Срба и Хрвата у Аустрији и да им обећа војну помоћ Србије. Тајна је мисија Матије Бана била у толико значајнија, што су се Срби у Угарској, око половине месеца марта, уздајући се у либерализам Мађара, носили мишљу, како би се споразумели са водством мађарскога народа у питању њихова (српског) будућег политичког положаја у земљи. Срби су признали мађарску народност као доминантну (водећу) у земљи и службени значај мађарскога језика у читавој Угарској, а захтевали су само признање њихове, српске, народности, па црквену и школску аутономију истичући као врховни принципи: „Краљу (угарском) верност, отаџбини (угарској) верност, а Мађарима братску љубав“.

Да овакво држање Срба спрам Мађара није нипошто могло да конвенира тадашњој српској влади, нарочито њеном главном министру Илији Гарашанину, потпуно је јасно после свега што је напред речено о његовим плановима о будућности Србије и о уједињењу свих Јужних Словена. У овом часу, кад је мала Србија још била само аутономна провинција турскога царства, кој је заиста једино и

првенствено могла да конвенира једна дилаторна солуција, наиме што шира аутономија Срба у Угарској и што независнији положај Хрвата у „Троједној Краљевини” (Хрватској, Славонији и Далмацији), а поврх тога још и што тешња веза, споразум на чак и политичка симбиоза свих Срба и Хрвата у Аустрији, дакле заједница интереса свих Срба и Хрвата, као прва и безусловно потребна етапа на путу до пунога уједињења свега југословенског народа.

Хрватско-српски покрет 1848-1849

Према томе из Србије ишло се свесно за тим да се учини крај столетном дробљењу, расцепканости и провинцијализирању Срба и Хрвата у Аустрији, а којима се Аустрија у своје егонистичне сврхе користила стварајући на верској и дијалектној разлици међу њима различите и особите народе и језике. На овај се начин план српске владе, односно њеног првог министра Илије Гарашанина, потпуно покривао с политичким тежњама хрватскога Илиризма Људевита Гаја и његових другова. Зато ће се водећи српски и хрватски народни кругови брзо и наћи на заједничком пољу рада, тим пре, што је и политика Кнежевине Србије била уперена против Мађарске, а тек привидно на корист Бечком Двору, у којему су иначе и хрватски Илири и војвођански Срби гледали свога природног заштитника и савезника.

И тако је Матија Бан најпре пошао у Карловце, где је митрополита Јосифа Рајачића наговорио на одлучан иступ против Мађара и на заједнички рад с Хрватима. Он је дакле био онај, који је Србе Војвођане наговорио, у име српске владе, да су прекинули све везе с новом мађарском владом грофа

Лудовика Бањаија и решила се на отпор, макар и оружјем у руци. О томе писао је доцније, 9 јуна (28 маја по ст.), Рајачић српској влади овако: „Или сад или никад морају се сви сродни југословенски народи сложити и све своје светње спасти, а српски род мора се нарочито избавити од мадарскога јарма. Што је српски народ 1 и 3 маја (13 и 15 маја) 1848 учинио — избавивши наиме у Великој Народној Скупштини у Карловцима митрополиту Рајачића српским патријархом, а пуковника Стефана Шупљикца српским војводом, и избавивши главни одбор да управља народном одбраном — не може Вам бити непознато, јер сте и ви по вашим изасланицима онде били присутни и ваш глас сјединили с гласом оностране (војвођанске) ваше браће. Д а в и н а с х р а б р и л и и о б о д р а в а л и н и с т е, б и л и с е м и (Војвођани) тако далеко и упустили били (у рат с Маџарима)? Дух Ваше слободе овладао је и нами, и ми желимо Вам се уподобити (бити као и ви)”. А 20 (8) октобра 1848 патријарх Рајачић писао је војводи Вучићу у Београд: „Моје се бриге нимало не умањују. Сваки дан чујем црју од горе. Сам Бог зна, шта ће од нас бити. Ја сам тужан и жалостан, што помоћи ни откуд не видим. И сама наша мати Србија, чини ми се, да је оладнила, о н а С р б и ј а, к о ј а ј е у м а ј у и ј у н у н а с т о л и к о о б о д р а в а л а и н а о р у ж ј е н у к а л а”.

Међутим, Србија је послала Србима Војвођанима у помоћ око 8000 „добровољаца” под командом сенатора Стефана Книћанина, и ова је војска и заједно с великим успехом ратовала с Маџарима. Али

Србија није то учинила да спасе Хабсбуршку династију, него управо зато да помогне Србима Војвођанима да себи извојују пуну националну аутономију. Кад су се српске добровољачке чете стале на почетку 1849 враћати у Србију, да Турска не би имала разлога да приговара српској влади, командант Стефан Книћанин мислио је да пође у Оломуц и да се онде поклони младом аустријском цару Фрањи Јосипу. Овој намери Книћаниновој одмах се најодлучније опре министар Илија Гарашанин, а онда и сам Кнез Александар Карађорђевић. Дана 9 марта (26 фебр. по ст.) наиме, писао је Гарашанин Книћанину, да никако не може да одобри његову намеру, јер да би после ове посете изгледало као да су се Србијанци борили само за спас Хабсбуршке монархије, а тога мишљења нису никад били ни он, ни Кнез, ни српска влада. Зато је боље „нека цар и његова околина знаду да сте Ви (Книћанин) на оној страни само помагали српски народ, а не њега (цара); а ако је Цар у томе нашао и своју корист, нека то припише случају, а не нашој намери”. Сутрадан, 10 марта (27 фебр. по ст.), писао је Книћанину сам Кнез Александар Карађорђевић саветујући га да никако не иде у Оломуц ка цару Фрањи Јосипу, јер ће аустријска влада овај његов корак пред светом објаснити тако, како Срби нису аустријско царство спасли, „већ да им је његова милост допустила, да и они дођу Цару у помоћ, без које би он могао бити”. Книћанин је после тога занета напустио своју намеру да пође у Оломуц.

Из ових се интимних писама јасно види да Србији 1848 није било ни на крај памети да спасава Аустрију, него једино то — да спасе Србе Војвођане у интересу ојачања будуће југословенске заједнице. Ова се намера српске владе види и из рада њена поузданика Матије Бана.

У Загреб стигао је вероватно 2 априла, а онда је посредовањем Људевита Гаја примљен од бана Јосипа Јелачића. О овом важном састанку писао је потом Матија Бан, на адресу сенатора Стефана Книћанина, овај интересантни извештај:

„Кад смо ја и госп. Гај све удесили, он ме одведе бану Јелачићу. Бан ме је веома лепо примио и упитао, шта мисли српски Кнез Александар Карађорђевић о садашњим изненадним догађајима, и шта намерава Србија да ради. Ја сам му одговорио: „Читава је будућност Србије на Балканском Полуострву, а догађаји у Аустрији ње се само посредно (индиректно) тичу. Ипак је Кнезу Александру Карађорђевићу много стало до тога да Маџари не прегазе Троједну Краљевину (Хрватску и Славонију), јер би тада и Србија дошла у опасност. Зато је Кнез наумио да искористи читав свој утицај код Србаља у овој Краљевини, а тако и у Угарској, да и они заједно са Хрватима скоче на одбрану, ако би Маџари ударили на Хрвате, и штогод предузели против царскога престола”. На ове речи бан Јелачић срдачно ми стисне руку и рече: „Господине! Ви сте ми добар гласник. Политика је Кнежева у овим приликама управо спасоносна за наш народ. Ја још

не знам докле ће Маџари ићи, али све се бојим, да ће између нас и њих доћи до сукоба. У овоме случају ваља нам се ослонити на Царски Дом, јер то је моја дужност, а и сами немамо довољно средстава да се одупремо, па ћемо на овај начин лакше и народ за собом повући држећи у рукама барјак легитимитета”. Ја (Матија Бан) одговорим му на то: „Србија и Хрватска потпуно су сложне у својим намерама и у средствима, а о томе ће Вашу Екскеленцију још боље уверити писмо господина митрополита Рајачића, које имам част да Вам изручим. Из њега ћете видети да се из Србије ради на уједињењу у свих делова Троједне Краљевине и на савезу угарских Србаља с њоме. Дође ли до рата с Маџарима, Србија обећава оружану помоћ уз неке услове, које је Ваша Екскеленција имала да уважи”. У том отвори бан Јелачић митрополитово писмо и, прочитавши га, весело ми рече: „Ја ћу одмах послати моје поузданике и господину митрополиту у Карловцу и к светлом Књазу у Београд. Само ми изволите казати услове, о којима сте час пре говорили”. Ја (Матија Бан) пружим му нато писмо г. Илије Гарашанина. Бан Јелачић прочита га, дубоко се замисли и рече: „Овде се предвиђају неке евентуалности у Турској (т. ј. побуна хришћана у Босни и у Херцеговини, и евентуална интервенција Србије и Црне Горе). Далеко сам од тога да би им био противан; ја сам им наклоњен душом и телом. Али кад би ове евентуалности сада наступиле, заглео би се и сувише општи положај, па зато мислим да би zgodније било сачекати, док пре свега

не будемо сасвим на чисто с Маџарима". „Тако се и у Београду мисли, одговорим. Али то не смета нимало да се већ сада споразумемо, бар у главним тачкама". „Против тога немам ништа — рече бан Јелачић — па ће се моји поузданици и о тому споразумети у Београду". Још смо разговарали о међем даљем путовању по Далмацији и у Црну Гору, о спремању Маџара, о светској кризи и осталим, на се онда најљубазније растадосмо".

Из овога извештаја Матије Бана српској влади видимо јасно — како сам већ казао — да је управо политика српскога министра Илије Гарашанина била онај крупни фактор, који је 1848 године сложио Хрвате и Србе у заједнички фронт против Маџара и који је војвођанске Србе одвео с пута компромиса с Маџарима, а којим су они већ кренули средином марта. Иако је бан Јелачић, као царски генерал, у овом рату (1848 и 1849) био веран војник Хабсбуршке династије и огорчени противник Маџара, у којима је гледао разараче аустрискога Царства, ипак ваља признати, да је и Јелачић тек под снажним утицајем поруке Илије Гарашанина стекао ону потребну смелост да у опонирању против маџарских аспирација пође до крајњих граница. Сада нам постају јасне и разумљиве речи Јелачићеве у његову „Прогласу" „Народу хрватскоме и српскоме у Троједној Краљевини Далмацији, Хрватској и Славонији", од 26 априла 1848, кад рече: „Благо (благодатање) народа и отаџбине, моја је жеља и најглавнији циљ. Ја желим да наш народ буде снажан и слободан народ, и да међу народима стече оно часно место, које му

припада, и по важности географскога положаја његова, и по природи снажнога му разбора, и по историској његовој судбини. Зато слога и братимство нека буду међу нама, без разлике верозакона. Нека се брат више не туђи од брата. Та, сваки је узрок досаданње мржње и расправе међу једнокрвном браћом већ престао. Разлика вере и цркве не чини више међу браћом и људима једнога народа препреке у друштвеном и у политичком животу. Једнакост је изречена". Најпосле шаље Јелачић поздрав и „свима осталим житељима народа нашега и осталој суседној једнокрвној браћи словенској изван Троједне Краљевине", наиме у Србији, Црној Гори и Војводини. Сада су нам јасне и речи бана Јелачића, што их изрече у хрватском Сабору у Загребу, у јуну 1848 године, српском патријарху Рајачићу: „Ми смо један народ (Југословенски); оставимо Србе и Хрвате". Па и закључак овога истог Сабора, којим је Сабор огласио свету, да „прима савез Троједне Краљевине са Српском Војводином, основан на темељу слободе и савршене једнакости, а тако и све жеље српскога народа признаје за своје властите".

Но сетимо се и речи Матије Бана, што их рече бану Јелачићу 2 априла, „да се из Србије ради на уједињењу свих делова Троједне Краљевине", дакле на томе, да се Далмација уистину сједини с Хрват-

ском и Славонијом под банским жезлом и заставом. Овако је заиста и било, а мисија Матије Бана нарочито је у овоме послу не само занимљива, него и особито значајна за владу Кнеза Александра Карађорђевића, нарочито за дубоко промишљени такт министра Илије Гарашанина, као и племенито срце владике Петра II Петровића Његоша.

Оставивши Загреб (после 6 априла) Матија Бан пошао је преко Карловца и Лике у Задар, где је одмах обелоданио проглас на Далматинце позвавши их — да се изјаве за сједињење с Хрватском, а поред тога још је написао низ чланака у задарском хрватском часопису „Зора далматинска“, у којима се за ову идеју енергично залагао, одвраћајући народ од обновљења млетачког господства и сједињења с Италијом. „То су најбудалостије од свих жеља, којима се противи и природа и част и корист Далмације“ — рече Матија Бан, поузданик српске владе Кнеза Александра Карађорђевића. „Ко љуби талијански језик толико да га у свему жели употребљавати, тај нека отшета у Италију, јер ми прави Далматинци хоћемо да у Далмацији овај језик (српско-хрватски) влада, који је од самога Бога дан Далматинцима“.

Али одзив за сједињење с Хрватском био је слаб, нарочито код Хрвата католика, а да о многобројним талијанцима и не говоримо. О томе је сам Матија Бан писао овако: „Моја прокламација, штампана у Задру, гласила је за прикључење Далмације Хрватској. За ово придружење ја сам први у Далмацији купио јавне изјаве од тамошњих опћина и предао их (на повратку из Далмације и Црне Горе,

у августу 1848) бану Јелачићу. А у томе послу онда су ми скоро искључиво помагали далматински (православни) Срби“. Из Задра пошао је Матија Бан у Дубровник, где је такође радио у истом смислу, а онда је половином маја стигао на Цетиње. Црна Гора је тада — видећи ровито стање Аустрије — озбиљно помишљала, како би остварила давњу своју жељу, наиме како би стекла Боку Которску и Дубровник. Сада пак, под утицајем Матије Бана, односно под утицајем политике српске владе Кнеза Александра Карађорђевића и њена главног министра Илије Гарашанина, владика Петар II Петровић Његош постаде одушевљен заговарач сједињења читаве Далмације, од Зрмање до Будве, са Хрватском и Славонијом. Ово је било уверено у првом реду против тежња далматинских талијанаша, који су ишли за тим да се Далмација опет припоји обновљеној републици Венецији (дуждем изабран је од револуционарног Савета, 22 марта 1848, Даниел Манин; збацила га је Аустрија после капитулације Венеције, 24 августа 1849). Но министар Илија Гарашанин имао је пред очима и јачање сложних аустријских Хрвата и Срба, који ће после овога патриотскога геста београдске владе и црногорскога владике заиста имати много разлога, да у Србији гледају више него ли само брата и савезника.

С тим у вези владика Петар II Петровић Његош објавио је са Цетиња особито карактеристичан „Проглас“, датиран 20 маја (2 јуна по новом) „Нашој браћи од обје цркве (католицима и православнима), Бокељима и Дубровчанима“. Владика рече:

„Прво молимо Вас, као нашу браћу да сва страна (талијанска) намјерења и позиве одбаците на страну и да будете срцем и душом привржени својој народности, и потпуно вјерни и послушни Јелачићу, своме једноплеменом бану од Троједне Краљевине, који је под круном ћесарском. Друго, ако пак — сачувај Боже — покажете се невјерни својему бану и примите се туђина (т.ј. Талијана), а своје добро одбаците, знајте на чисто, ми ћемо постати Ваши заклетници и непријатељи. С нама ће се многи ваљани јунак од та два окружја (бокешкога и дубровачкога) здружити и крв ће се издајничка немилнице пролити и куће издајничке у непео разасути. Ви знате да се ми не умијемо шалити, већ пазите добро што ћете радити”.

Но велики песник зимзеленога „Горског Вијенца” није се загревао за Јелачића и сједињење Далмације с Хрватском само под непосредним утицајем Матије Бана и српске владе Кнеза Александра Карађорђевића. Дана 20 децембра 1848 (1 јан. 1849 по новом) писао је бану Јелачићу — који је недавно, 2 децембра 1848, именован још и „гувернером Далмације”, и о томе онда, 7 дец., обавестио владика — овако: „Сваком се Твојем напретку радујем као сопственоме своме, јер Твој је напредак напредак народни, а онда се зна, и мој, као Твога сабрата. Свијетли бане! Тешко је Твоје свето звање, но величајно и дивно. Тебе је тајна судбина поставила на чело свих Јужних Словена. Тебе је срећа обдарила дивним успјесима. Али све се Твоје на-

мјере изопачују; спасао си пријестб (бечком цару), династију и све њене чланове; учинио си им услугу, какву им још нико није учинио од њихова постанка. На ипак Твоји дужници већ послје неколико дана, мјесто благодарности намећу Далмацији стари гвоздени (талијански) јарам, а Далмација је Твоја бановина! Далмација, на жалост, не чезне за дивним братством; али што је сирота крива, кад не види даље од носа! Међутим сада, или хоће или неће, мораће се отрести талијанства. Сваки патриота, читав наш народ упр’о је очима у Тебе и к Теби руке пружа као небом посланоме Месији”. Најпосле свршава владика ово своје историски толико важно писмо, овим речима: „Твоје писмо од 7 децембра веома ме је обрадовало. Нека Те називају како хоће, само нека је Далмација у Твојој руци, да већ једном имамо заједничку границу”.

Али владика Петар II Петровић Његош није се само речима одушевљавао за Јелачића. Као што је српска влада Кнеза Александра Карађорђевића „допустила” сенатору Стефану Книћанину и србијанским „добровољцима” да пођу у помоћ Србима Војвођанима, тако је и владика Црне Горе нудио Јелачићу у помоћ своје храбре Црногорце. Владичин потсекретар, Филип Вуковић, писао је бановом интимном пријатељу и сараднику, Метелу Ожеговићу, са Цетиња 30 октобра (11 нов. по новом) 1848, овако: „По нашем разговору у Загребу (у септембру) ми све очекујемо одговор свијетлога бана. Наша је војска приправна и једва

чека да крене. И тако смо нестрпљиви, да смо хтјели, и без банова одговора, једна хиљада кренути, но нисмо нашли zgodних лађа, већ само двије мале лађе, које заједно не могу да приме више од 500 људи. Због тога нашли смо да је приличније да ја то јавим Вама и да Вас умолим, ако сте одговор од свијетлога бана примили да можемо нешто послати, да нам то одмах јавите и да због бржега успјеха пошљете потребне лађе из Ријеке (Фиуме). Ако пак још немате одговор од свијетлога бана, или Вам још није могао доћи, дајте нам то онда на знање. Ипак, ако Ви сами хоћете да Вам пошљемо војску, пишите нам само; пошљите лађе с Ријеке, како би на тај начин војска могла што прије тамо (у Хрватску) стићи”.

Међутим до тога није дошло. Бечка је влада великим подозрењем гледала помагање Хрватима и Војвођанским Србима, и зато је бану Јелачићу наредила да се владици Црногорском захвали на понуђеној помоћи. „Што се тиче понуђене помоћи — писао је нато бан Јелачић, 1 дец. 1848, из Беча владици Петру II Петровићу Његошу — принуђен се сматрам објаснити Вам да ја такву помоћ нисам у стању примити без допуштења дипломације, а не могу ни код војног министарства у Бечу да учиним нужне кораке без Вашег мотивисаног изјашњења”. Владика је добро разумео Јелачићеве речи; оне су га веома дирнуле и ожалостиле. Владика Петар био је револуционарни дух, а бан Јелачић, додуше искрен

југословенски патриота, али ипак конзервативац и пуном душом одан царском престолу.

Иако није хрватско-ерпски покрет 1848—1849 свршио онако, како су то очекивали најбољи синови хрватски и ерпски, ипак има код свега тога једна веома крупна последица, а то је та да је овим покретом Нова Србија, први пут после свога ослобођења, изишла из заборављена положаја једне турске вазалије и, ма била како мала и незнатна, ипак постала фактор у међународној политици. Србија је сада, показавши своју животну енергију и утицај што га може да врши на Србе и Хрвате изван својих државних граница, постала субјект, о коме се морало водити рачуна. Ово је неоспорна чињеница и можда најзначајнији моменат владе Кнеза Александра Карађорђевића, а нарочито њене прве главе, министра Илије Гарашанина. Од тога времена даље почиње Србија да постаје оним средиштем према којему узеше све то снажније и свесније да теже сви делови ерпскога народа. Србија постаје помало носилац, најпре ерпске народне мисли, а доскора и целокупног југословенског народног Уједињења и Ослобођења, то више, што се Срби Војвођани нађоше, после скршене мађарске револуције, за крваве жртве и услуге што их учинише Бечком Двору, преварени: нити су добили обећану Војводину као особиту политичко-националну ерпску територију, нити Војводу. Тек пушта титула „ерпскога патријарха” сећала је на крваве године 1848—49. Али неблагодарност Аустрије није била мања ни спрема лојалних Хрвата. Тако се, дакле, узеше оба дела југословенског народа у границама некадашње

Аустро-Угарске монархије, после 1850 године, све више туђити од Беча: Хрвати у већини узеше у први крај поминљати чак и на измирење с Маџарима, док су Срби у Војводини, Хрватској, Славонији и Босни упрли очи у Београд, а они у Далмацији и Херцеговини на Цетиње, где је по смрти владике Петра II Петровића Његоша (1851) примио владу први световни Кнез Данило, а по његовој смрти (1860) Кнез Никола.

Све се то нарочито показало, кад је на српски кнежевски престо ступио Михајло Обреновић.

Штросмајер и Рачки

Како сам већ казао, сви напори Јелачићеви, Рајачићеви, Гарашанинови и владике Петра II Петровића Његоша останаху јалови. После многога губитка крви и новца спустила се ноћ десетгодишњега царскога Апсолутизма (1851—1860) на Хрвате и Србе у Аустрији, а тај је онда укочио сваки политички живот. Тек повратком Устава (20 окт. 1860) опет су оживеле идеје Гајева Илиризма и године 1848. Тада су код Хрвата стајали у првим редовима народних бораца славни ђаковачки бискуп Штросмајер (1815—1905) и главни му пријатељ и историк Франьо Рачки (1828—1894).

Бискуп Јосип Јурај Штросмајер родом је Осечанин, из горњоградске „Подравине“, то јест из улице у којој је некоћ становао најсиромашнији свет. Иако беше по прадеду, дошљаку из горњоаустрискога Линца, немачкога порекла — онако као на пр. Словенац Блајвајс или Чех Ригер или Рус Хилфердинг, и толики други одлични Словени — ипак му је мати, а по њој и родна кућа била чисто хрватска. Шта више, сам отац Штросмајеров, по звању дамбас, знао је тек натучати немачким јези-

ком, и то познатим „шванским” дијалектом, који се још и данас чује тамо-амо у Осеку и у другим неким местима Славоније и Срема. Штросмајер је дакле одрастао и никао у тако исто чисто народној средини, као и други његови вршњаци по славонским селима, али његова је лична заслуга и доказ чврстоће његова карактера и племенитости срца, да се, школован и подигнут на високо место, није одродио и отуђио своме народу — то јест помадарио или понемчио — као толики други неблагодарни синови отаџбине Хрватске. Бискупом ђаковачке бискупије, која је носила историску титулу „босанско-ђаковачко-сремске”, дакле потсећала с једне стране на тада подјармљену Босну, а с друге стране на рад Св. Методија, „панонско-сремскога” надбискупа, постаде 1849 године као сразмерно млад човек од 35 година. Његово именовање дело је бана Јелачића и једини чин благодарности иначе толико неблагодарнога Бечког Двора за проливену крв 1848 године.

Фрањо Рачки био је родом из села Фужине (недалеко од града Ријеке - Фиуме и хрватскога приморја), а потомак је једне словеначке породице, која се још у XVIII ст. доселила у Хрватску из места Рака у јужној Крањској, по којему је и добила своје презиме (Рачки = из Раке). Отац му је био штедљив и побожан сеоски трговац, а дао је талентована сина у школе управо с намером да поставе свећеник. Учећи теологију у Бечу, Рачкога заокупи подједно снажан интерес за словенску историју уопће, а за хрватску и српску нарочито. Овај се његов интерес појачао за двогодишњег борава у Риму (1857—1859), а кад се потом вратио у домовину,

ушао је, по наговору бискупа Штросмајера, и у хрватски политички живот (1860). Од сада даље до смрти Рачки био је првак хрватске научне историје и један од вођа хрватске политике. Био је од 1867 први претседник Југословенске Академије Наука, а од 1877 каноник цркве загребачке.

Појава Штросмајера и Рачкога, и њихов рад из 60-тих година минулога столећа, показује нов поглед на питање југословенског народног јединства, иако је био изграђен на ранијој илирској основи. Овај је нов поглед: **Ј у г о с л о в е н с т в о к а о з а м е н а з а И л и р с т в о**. Има крај тога ипак једна крупна разлика, боље рећи један корак напред. Јер, ако се за претставнике Илирства може казати да су хрватском народу дали једну нову националну религију, онда се може поуздано казати и за претставнике Југословенства да су његови евангелисте постали кодификатори ове националне религије.

Штросмајер сам није готово ништа написао (у форми чланака или књига); он је тек давао идеје, агитовао је на најдостојнији начин својим одличним говорима, материјално је омогућавао сваки напредак и најпосле великом својом интелигенцијом и големим европским угледом подупирао је хрватску народну ствар по читавом свету, нарочито по словенском, романском и англо-америчком. Штросмајеровом заслугом су Хрвати, о којима се иначе тада мало знало у свету, постали познати не само као народ, као политички индивидуум, него и као они, којима је чињена столетна неправда и које се хоће упропастити. Зато је Штросмајер више сирам

вани, спрема иностранства, репрезентант Југословенства, док је код куће, у домовини, сву муку, читав ситни рад, али и сву мржњу противничку навукао на себе бискупов најинтимнији многогодишњи пријатељ и помагач Фрањо Рачки.

Рачки је први прецизирао и детаљно израдио идејну страну Југословенства, и то тако савршено, да је није никад, за све време свога деловања, ни за длаку променио. Зато и јесте ова идејна страна Фрање Рачкога и била у најтежим временима за све Хрвате Југословене најјачим ослоном, остајући увек чиста и чврста, тако да је није могло порушити и уклонити ни оно хрватско поколење, које је наследило политичко деловање Југословена из 60-тих година, наиме Анте Старчевић и његови многобројни приврженици, а тако је и данас. Разлог је овој особитој појави у хрватском политичком животу било то, што су Штросмајер и Рачки вазда имали пред очима с а м о к р а ј њ и ц и љ, којему је требало тежити, па зато су и умели да прелазе преко свих тешкоћа свога времена обухватајући својим широким духовним погледом само б у д у ћ и н о с т. Они су вазда далеко били и од саме помисли да л и ч н о нешто стеку за себе, на пр. министарски фотел или банско кезло, и т. д. Зато су их њихове идеје и преживеле, дочекале достојно поколење и коначну победу у наше дане. Огледајмо сада основне политичке идеје Штросмајера и Рачкога.

Као прве елементе модерне народне државе они су стављали н а р о д и н а р о д н у с в е с т. Историско право имало је за њих — а Рачки баш

је био историк првога реда — само историску, научну, вредност, јер „свако вријеме има оно право, које произлази из народне му свијести“. Данашњи је владалац у држави н а р о д, претстављен у својме заступству. И зато, „ако се национална свијест негде не слаже с историјским правом и традицијама, данашње је право на страни народне свијести, а није на страни историјскога права или историјских успомена“. „Ко није слијеп — каже Рачки — мора увидјети да је у данашње вријеме п и т а њ е н а р о д н о с т и у свима политичким комбинацијама од толикога замашаја и утјецаја да га ниједан државник не смије презрети. Ово је питање преобразило срце Европе, наиме раскомадану Њемачку и Италију, па ће јамачно преобразити и Балканско Полуострво“. Зато неки народ постаје у правом смислу речи народом тек онда, кад дође до своје националне свести. Но овај процес иде споро и зависи о ширењу просвете. Ова нам идеја и објашњава, зашто су Штросмајер и Рачки сматрали баш просвету најважнијом полугом националнога рада, говорећи: „Просвјетом к Слободи“. Јер „кад се једном — продужује Рачки — народна индивидуалност буде огледала у народној свијести, онда ће и ова свијест сасвим природно наћи крајњи свој израз у н а р о д н о ј д р ж а в и“.

Зато треба да коначни циљ целокупнога развитка Јужних Словена буде п о т п у н а у з а ј а м н о с т и д р ж а в н а з а ј е д н и ц а, чијем је остварењу сваки југословенски народ имао да при-

несе и свој део. Али, да се то постигне, треба пре свега изградити национално јединство Хрвата и Срба. „То је основица свега, то је оно здраво зрно из којег има да се развије Југославија”. „Ако је Јужним Словенима суђена љепша будућност — каже Рачки — онда им она може да никне само из јединства Хрвата и Срба, који су један народ са два имена”. Рачково је убеђење о јединству Хрвата и Срба потпуно. „Ја сматрам — каже он — Хрвате и Србе за два племена једнога истог народа, подвојена само историјом. Као Хрват не одвајам корист хрватскога народа од користи српскога народа, јер сам увјерен, што је једноме корисно, не може другоме да буде на штету”. Штросмајеру и Рачком, дакле, Југословенство је било прави „Вјерују (Credo)” њихове политичке вере. Они су у Југословенству гледали циљ свега политичког и културног народног живота Хрвата, Срба и Словенаца, па и Бугара, верујући тврдо да су Хрвати и Срби две гранчице једне исте југословенске гране, односно један народ с два имена, и да их само потпуно јединство може да спасе од пропасти, из раља незаситљивих Немаца и агресивних Маџара. Поред тога, и Штросмајер и Рачки непоколебљиво су веровали да се и засебно хрватско и засебно српско питање може исправно и трајно решити једино потпуним народним јединством у смислу југословенском. Зато ни Штросмајер ни Рачки нису никад и нигде заговарали парцијалну хегемонију, било хрватску било српску, или Југословенству давали

чисто хрватски или чисто српски карактер. Него су Штросмајер и Рачки учили да треба подједнако поштивати Хрватство као и Српство, па једно и друго повезати у једну целину, у Југословенство. Штросмајер и Рачки дакле, хтели су и желели такво Југословенство, које ће да буде синтеза свих Југословена у пуној равноправности, и то не само централних и главних племена, наиме Хрвата и Срба, него још и Словенаца и Бугара. Даље су Штросмајер и Рачки имали пред очима и то да свако југословенско племе, улазећи у Југославију, треба да и нешто жртвује од својих особина у корист целине да се и на овај начин уклони и свака помисао на буд чију хегемонију.

Кад је већ реч о националним идејама Штросмајера и Рачкога држимо да је потребно да се обазremo и на противнике Југословенства међу Хрватима. То су били приврженици Странке права (или „правашни”) и њихове вође: адвокат Еуген Кватерник (1825—1871) и књижевник (публициста) Анте Старчевић (1823—1896). Већ 1861 године изишли су они у хрватском Сабору — после слома Илирства и бечкога десетгодишњег Аpsолутизма — с популарном девизом: потпуна еманципација и од Беча и од Будимпеште. Ако се овој доктрини још дода: еманципација и од Југословенства, онда добијамо његову праву садржину: у Хрватској, Славонији, Далмацији, Крањској, Јужној Штајерској, источној Корунској, Приморју око Горице и Трста с леве обале реке Соче, у читавој Истри, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Србији и Старој Србији (Косовски ви-

лајет и северна Македонија) живе од старине с а м о Х р в а т и; они треба да у први крај, после изравнога споразума са својим законитим Краљем из династије Хабсбуршке, буду слободна и независна држава у чисто персоналној унији и с Краљевином Угарском и с осталим земљама бечкога Цара. Ова Велика Хрватска објам је „правашке“ државне идеје, а Хрвати једини и искључиви, то је њена садржина.

Стојећи на старим историским правима Хрватске Анте Старчевић је учио да се све тражи од законита Краља у име Хрвата и Краљевине Хрватске, јер све друго само ослабљава њихова права и захтеве. Сваки ко тражи друго и не сматра себе једино Хрватом, народни је издајник. То су сви Срби и сви „Славосрби“, то јест Штросмајерови и Рачкови Југословени. Ако било у којем старом историском крају хрватском (на пр. у Лици или у северној Далмацији) има данас поред Хрвата и Срба, у њему — по Старчевићу и Кватернику — може да буде само Хрвата, јер само таква јединствена и компактна маса може претстављати извесну снагу, материјалну и моралну. Шта више, по Старчевићу „живи у Србији најплеменитији дио хрватскога народа“, па и Св. Сава и цар Душан одвјетци су „славне хрватске династије Немањића“, а Хрват је био и познати косовски јунак Милош Кобиловић!

Ова се радикална политичка доктрина брзо ширила у хрватском народу, разочараном због политичких и националних недаћа шездесетих и идућих година минулога столећа. Сама личност Антуна Старчевића, тога јаког народног човека из једно-

га села у Лици, с катонским обичајима, додуше сурова али поштена и незаинтересована, крчила је брзо себи пут. Он је чак изгледао као идеални претставник хрватског народног човека, а његове су речи примане као речи пророка. Култ његов брзо је растао и с њиме се уједно ширила и идеја П а н х р в а т с т в а, која, у ствари, није била нова, јер ју је први изнео још године 1700 Сењанин П а в а о Р и т е р В и т е з о в и ћ (1652—1713), на основу идентификације староримскога назива „Илирик, илирски“ и средњовековнога назива „Славонија-славонски“ (словенски) са „модерним називом „Хрватска, хрватски“. Старчевић сам пак није био ни агитатор ни демагог, већ насупрот више филозоф и теоретичар, повучен и слабо дружеван, а вазда озбиљан и шутљив.

Но национално ова се наука ипак најпосле показала као промашена. Истина је, и она је била изграђена на већ нам познатој бази Гајева Илиризма и Штросмајер-Рачкова Југословенства, јер су ова два покрета донела чврст национални постулат да су Срби и Хрвати један народ с два имена, али су Старчевић и Кватерник, поводећи се за Ритер-Витезовићем, отале изводили да, кад је тако, онда су и Срби у ствари Хрвати, а заједнички народ српско-хрватско-словеначки да је само хрватски. Према томе су К в а т е р н и к и С т а р ч е в и ћ р а з у м е в а л и п о д Х р в а т с т в о м ц е л о к у н н и с а д р ж а ј ј у г о с л о в е н с к е р а с е; они су само признавали име хрватско као једино легално и исправно. Код тога су претпостављали да је све остало продукт злобе и пакости оних

злих духова, који нису ништа добра желели хрватском народу. Да је ова доктрина изазвала и морала изазвати само лом и борбу, место слоге и концентрације удружене југословенске народне снаге, то се само од себе разуме. Друга половина XIX ст., овога века народности *rag excellence*, није више била подесна за такве државоправне експерименте. У противуречности онога што су Кватерник и Старчевић хтели и учили и онога што им је доктрина фактички постигла, њихова је политичка странка остала дуги низ година непромењена, управо као да је фигура начињена од камена.

С друге пак стране доктрина Кватерника и Старчевића није ни идејно била без приговора. Стојећи наиме на историском хрватском државном праву, Кватерник и Старчевић посегли су ипак још и за Словенцима, као бајаги за „планинским Хрватима” — према Ритер Витезовићевој »*Croatia Alpestris*« — па су тако стали на принцип народности, дакле на модерно народно право. Зато је доктрина Кватерника и Старчевића била у историји развитка идеје опште југословенске народне државе негативна. Место да се од свих Хрвата, Срба и Словенаца образује један народ с једним именом (као Гајев Илиризам или Штросмајер-Рачково Југословенство), она је својим силовитим поступањем, не ретко и простотом, створила толики јаз међу њима свима да је услед тога чак ослабила и сама хрватска народна позиција.

Како је била и против Мађара и против Аустрије и против Југословенства, „Странка права” морала се у својој борби нужно окренути првен-

ствено против онога фронта, који је био најслабији. Зато је она и приметнула огорчену и жучну борбу против Српства и Југословенства, и баш ова се борба у Бечу и у Будимпешти — у најмању руку — радо гледала. Ето, како је писао мађарски поузданик код Бечкога Двора, барун Бела Орци, грофу Бајст-у, познатом творцу аустро-мађарскога Дуализма, 28 окт. 1869, о неким питањима, која су се тичала југословенскога народнога Ослобођења и Уједињења: „Ми смо приморани да се код тога посла држимо у дефензиви. И зато је за нас од највеће важности да се обезбедимо од Срба, јер душманство између Срба и Хрвата она је стена, о којој се може разбити опасност југословенског покрета”. Заиста, речи које можда нису још ни данас потпуно изгубиле свој значај!

Али поред свих противштина, и домаћих и страних, југословенска идеја Штросмајера и Рачкога није утрнула, већ је и даље пламсала, у првом реду код интелектуалаца, и с једне и с друге обале Дунава, Саве и Дрине, међу којима су се све више множили људи револуционарних тежња. Међу њима истиче се и присни пријатељ Штросмајера и Рачкога, Хрват из Карловца, Мирко Ткалец (1824—1912). Он је испред бечке освете морао да бежи из домовине у Италију и у Француску. У почетку талијанско-пруско-аустриског рата, 1866 године, Ткалец је поручио из Париза у једној јавно штампаној брошури, с насловом „Браћи Србима и Хрватима”, како Аустрија није држава у правом

смислу ове речи, наиме организам који има свој корен у народу, него да је то непокретна својина Хабсбуршке фамилије, која њоме влада и управља по својој ћуди и вољи, као неким тобожњим својим приватним добром. Онда рече: „Ви сте се столећима борили против слободе народâ, који нису никад дирали вашу слободу и народност. П о с љ е д и ца и казна било вам је ропство, насиље и невоља, чиме вас је Аустрија достојно наградила за ово рђаво дјело. Јер, вјерујте, Промисао божији никојему народу не прашта што је сагријешно против достојанства и светих природних права људскога рода. Сваки народ гријешни који се бије против народности и слободе другог народа”. Зато Ткалец наговара у поменутој брошури Србе и Хрвате у аустријској војсци да се у нетом букнулом рату предају Талијанима и Прусима, и на тај начин да омогуће пропаст Аустрије, а дочекају своје Ослобођење и Уједињење са Србијом и Црном Гором.

Од „великих догађаја”, што их у своје крилу носи будућност — т. ј. од пропасти Аустро-Угарске у ратном сукобу, у првом реду с Русијом — надали су се Штросмајер и Рачки срећнијој будућности целокупнога југословенског народа, па су ове будуће „велике догађаје” у својим писмима често и прижељкивали. Још 7 јан. 1871 писао је Штросмајер грофу Јулију Андрашију, тада претседнику мађарске владе, овако: „Мој народ, којему после Бога припадају моје срце и мој живот, столетни је пат-

ник и прави мученик. Његовим мукама још није дошао крај; он треба да до дна ископа горку чашу. Мене ипак теши то, да народ који зна да пати, није пропао. Јер онај који исправно схваћа муке и зна да их подноси, тај зна и то, да су оне најпоузданије јемство за претстојеће Ускрснуће. Дабоме, ја ово Ускрснуће нећу доживјети, али се старам да што више помогнем патничком телу мога народа и да му олакшам оне муке што га још чекају”. А 11 маја 1887 писао је Штросмајер Рачком овако: „На све стране жалост и кукавнина! Ја се ипак уздајем у Бога и његову правду. Ја додуше нећу доживјети Ослобођење и Уједињење нашега народа, али ће он једном јамачно ослобођен и ускрисен бити. Ја ћу се тому из свега срца и у вјечности радовати. Док пак живио будем на овој земљи, дотле ћу увијек чинити оно што могу, да нам се народ освијести, окријени и за будућност своју боље спреми и ојача”.

После свега овога што смо до сада казали, лако је сада разумети основу идеју Штросмајерове националне југословенске политике, а коју је он сам са својим другом Фрањом Рачким не само толико консеквентно заступао до последњег свог даха, него ју је и писмено формулирао у једном акту из године 1874 овим речима:

„Најкрајнији циљ заједничких тежња и заједничкога рада народнога код Хрвата, Срба, Словенаца и Бугара треба да буде њихово

Уједињење у независну, слободну, народну и државну југословенску заједницу”.

Шта више, 1 окт. 1882, посвећујући нову катедралу у Ђакову, а коју је градио још од 1866 године, понајвише о своме трошку, Штросмајер рече јавно у цркви, пред небројеним присутним народом и страним гостима, ове карактеристичне речи: „Јединство, слога и љубав нашега народа била ми је, и јест ми и сада, једина и највећа жеља на оме свијету. Ја сам на ово јединство, на ову слогу и љубав вазда мислио, вазда за њу радио, иако су ме многи због тога криво судили и отсудили. За ово јединство народа нашега (т.ј. у првоме реду Хрвата и Срба) ја сам приправан и свој живот жртвовати. Народ нам је сиромашан, бију га тешке невоље, народ нам нема пријатеља, али свему ће се дати помоћи, ако дођемо до слоге и љубави, ако дођемо до јединства. И ја, кад се будем растајао са овим свијетом, последња ће ми молитва да буде за јединство мога народа. А нађе ли Свемогући Бог за вриједно да дођем пред његово лице, и онда ћу имати само једну молбу: Свемогући, вјечни Боже, смилуј се моме доброму народу и уједини га”.

За владе Кнеза Михајла

Док су се на хрватској страни Штросмајер и Рачки и њихови пријатељи одушевљавали идејом југословенскога народног Ослобођења и Уједињења, запламсале су се сличне тежње и у срцима главних претставника српскога народа, иако првенствено за ослобођење Срба испод турскога јарма. Прва узела се кретати омладина у Србији и у Војводини, где су јој стајали на челу Владимир Јовановић (1833—1922) и Светозар Милетић (1826—1901).

Нараштај шездесетих година тврдо је веровао да је куцнуо „извесни час” и да је баш њему суђено да изврши уједињење раскомаданог Српства „од Вршачке Куле до Јадранскога мора”. Ратовање Црногораца са Турцима (1852—1853, 1858), устанци у Херцеговини (1852—1862), па онда порази Аустрије код Солферина (24 јуна 1859) и Садове (3 јула 1866), све је то чинило да се уопште држало, да тек једна искра да врдне па да се запали читав Балкан. „На Косово!” — то је била дневна девиза нестрпљивих Срба. Истина је, овај су склад донекле мутиле публицистичке задевице, што су их

изазивали приврженици Еугена Кватерника и Анте Старчевића, но Светозар Милетић ипак је знао да се надвиси над њих, кад је у својем новосадском органу „Застави” писао од речи до речи ово: „Нама су немиле овакве задевице између два племена која су у главном један народ са два имена. Питање имена и онога што из тога следује, није у Троједној Краљевини толико питање народности, колико питање слободе и слоге. Ко другоме не допушта ни да се назива по својој вољи, тај ће још мање поштивати туђу слободу, туђа права и потребе других (народа). С оваквим људима нема заједница вредности, па били они баш и рођена браћа. Толико пута истицано и од словенских непријатеља исмехивано Великосрпство и Великохрватство, имају ипак у себи клицу онога што се зове Јужно Словенство, од чега неки зазиру. Кад се људи у ствари сложе, и неће им имена сметати”.

Али не само омладина, него — а то је много важније — и обе српске владе, она у Београду и она на Цетињу, водиле су у оно време управо револуционарну политику. Кнез Михајло Обреновић (1860—1868) живео је сасвим у идејама које су паралелно текле с онима српске омладине, а код тога треба подвући и то, да је кнежев главни министар био већ нам познати Илија Гарашанин. Кнез Михајло стално се оружао и спремао на рат с Турцима, и не једном мислило се у Београдском кнежевском двору, да Србија непосредно стоји пред отсудном борбом. Осим тога Кнез Михајло подржавао је живе и сталне везе са српским ро-

дољубима из свих крајева где живе Срби, па чак и са незадовољницима и револуционарима свих балканских народа радећи на Балканском Савезу, то јест на једном општем покрету балканских хришћана против турске столетне власти. И млади црногорски Кнез Никола (1860—1918) био је задахнут истим идејама. Једва може да буде сумње о томе, да је на оба српска владара, Кнеза Михајла и Кнеза Николу, моћно утицао пораз Аустрије 1859 године и зачетак уједињавања нове Италије потпором францускога цара Наполеона III, и то баш у време, кад су њих два ступили на престо. Развитак италијанскога, а мало потом и немачкога народнога уједињења (1866), били су заиста више него само подобни да јасно прикажу Србима и свима другим Јужним Словенима под аустријском и турском власти, да се народна будућност обезбеђује само мачем у руци, а не пустим, ма још како лепим и звучним речима, или бујним и духовитим новинским чланцима и брошурама.

Још као престолонаследник Кнез Михајло казao је, на почетку јуна 1859 у Лондону, познатом мађарском револуционару Лудовику Кошуту, да Србија хоће да буде независна држава, и зато мора да искористи сваку zgodну прилику да дође до свога циља. Међутим, блиско суседство Аустрије права је несрећа за Србе, јер се зна да Аустрија гледа на суседне балканске земље (Србију, Босну, Херцеговину и друге), као на свој будући плен, вазда спремна да сваки покрет против Турске искористи за проширење своје моћи. Овај незгодни

положај тера Србију под руски протекторат, који је једини подобан да Аустрију спречи у њеним незаситљивим прохтевима. Но Србија веома нерадо прихваћа руски протекторат, јер хоће да буде потпуно слободна и независна држава. Због тога је у интересу Србије да се Угарска откине од Аустрије и да постане независна држава, а тако је исто и у интересу Угарске да Србија не потпадне под превласт Русије. Чак би Угарска, Србија и Румунска могле да образују савез против свакога спољашњег нападаја, т. ј. Дунавску конфедерацију (на коју је Кошут још раније помишљао у изгнанству у Малој Азији). Ово је у толико важније, што је расап Турске (у Европи) само питање времена, а била би баш несрећа за балканске народе, да им се место Турске наметну као нови господари Русија и Аустрија. Лудовик Кошут слагао се са мислима Кнеза Михајла, чак је на крају дометнуо да против ширења рускога и аустрискога господства види спас једино у одбранбеном савезу независних држава Угарске, Хрватске, Србије и Румунских сједињених Кнежевина (Влашке и Молдавске). За Хрвате још напосе рече да и они могу да остану независна држава, ако више не желе да обнове 800-годишњу државну везу с Угарском. Али свима даљим српско-мађарским преговорима и комбинацијама учини ненадано крај прелиминарни мир, што су га склопили потучени цар Фрањо Јосип и цар победник Наполеон III у месту Вилафранка (8 јула 1859).

Већ после седам година поновила се могућност распада Аустрије, кад је она угазила у рат с Пруском и с Италијом. Још уочи рата скренуо је пруски посланик код италијанскога Краљевскога Двора у Фиренци, гроф Карло Уседом, у једном поверљивом извештају (22 марта 1866), пажњу грофу Бизмарку, како би за случај пруско-талијанско-аустрискога рата добро било користити се, а у вези с једним хрватско-далматинским устанком (који је још 1864 године имао у виду хрватски емигрант, већ нам познати Еуген Кватерник), очајним приликама у незадовољној Угарској. Гроф Бизмарк није овај предлог просто одбио; у одговору од 26 марта пожелео је само да главном упозна оне личности, које гроф Уседом сматра способнима да могу овакав посао узети у руке. Но овај је план наишао на отпор не само талијанскога министра претседника, генерала Ла Марморе, него и самог пруског краља Вилхелма. Мало потом, 8 априла, потписали су, са знањем и по одобрењу цара Наполеона III, гроф Бизмарк и претставници претседника талијанске владе у Берлину тајни офанзивни и дефанзивни савез на три месеца. Уза све то Бизмарк и шеф штаба пруске војске, генерал Молтке, ипак нису имали праве вере у Италију, бојећи се да би се она ипак знала иза њихових леђа нагодити с Аустријом, ако она добровољно отступи Венецију Краљу Виктору Емануелу II, а онда би Пруска остала сама на бојишту против три пута јаче Хабсбуршке монархије. Да се томе стане на пут, Бизмарк је пре свега ступио у везу с мађарским револуционарима и емигрантима, Лудовиком Кошутом

и његовим друговима, генералима Клапком, Тиром и грофом Чакијем, а онда и с Кнезом Михајлом. Ствар се замишљала тако да ће се мађарски револуционари и емигранти, подупрти Гарибалдијевим добровољцима, искрцати негде у северној Далмацији, па онда поћи даље хрватском Војном Границом и преко Загреба до Драве да инсургирају Мађарску.

За такав пак посао требало је, дабоме, имати сигурне везе не само с Хрватима и Србима у Аустрији, него и с Кнезом Михајлом. У овом дакле циљу дошао је поткрај месеца маја пруски војни изасланик, Теодор Бернхарди, у Фиренцу и затражио је по инструкцијама генерала Молткеа од талијанске владе, да што хитније отпрати 25.000 „добровољца“, који ће с Гарибалдијем кренути преко Далмације и Хрватске у Угарску. Нешто доцније (25 јула) пошао је и мађарски револуционар, генерал Тир, у Београд да ухвати везе са српском владом, верујући да су само углед и име Кнеза Михајла и његове владе у стању да с успехом побуне Граничаре и провинцијалне Хрвате. Али код тога посла имала је Италија и свој особити рачун; она је наиме мислила узети Далмацију и Истру за себе, а, можда, и Ријеку (Фиуме) док се у Фиренци и у Берлину држало, да ће султан на притисак из Париза повући своје гарнизоне из српских тврђава: Београда, Шапца, Смедерева и Кладова, а управу Босне и Херцеговине препустити својим вазалима, Кнезу Михајлу (Босну) и Кнезу Николи (Херцеговину). Међутим је Аустрија, 3 јула потучена код Садове (Кенигрец), а Италија изгу-

била битку код Кустоце (24 јуна). Нико се од незадовољних Мађара у Угарској није ни макнуо, а тако исто ниједан се талијански војник није искрцао у Далмацији, нарочито после пораза талијанске морнарице код Виса (20 јула). Шта више, ни Кнез Михајло ни српска влада нису ништа учинили на сугестије из Берлина. Они наиме нису веровали у пораз и пропаст Хабсбуршке монархије, и зато се никако нису дали навести на пут, који су им показивали Пруси, Талијани и мађарски револуционари, иако су овај пут заговарали српски либерали, на челу им Владимир Јовановић и Светозар Милетић. Слободан Јовановић — син Владимиров — у својој одличној историји владања Кнеза Михајла, изричито каже: „Владимир Јовановић и Светозар Милетић били су уверени да је 1866 судбоносна година српске нове историје; или ће се Србија удружити са Пруском и Италијом да истовремено са немачким и талијанским уједињењем изврши и српско, или — ако то не буде — на српско ће се уједињење морати чекати годинама”.

Кнез Михајло и његова влада ипак нису пропустили да ово време аустријске кризе протече без користи за Србију. Како је већ речено, Кнез Михајло тежио је пре свега за тим да ослободи и уједини Словене у Турској, у првом реду Србе и Бугаре. Али да се узмогне приступити решењу овога голема задатка требало је пре свега да се уклоне из српских тврђава још заостали турски гарнизони, а тек онда склопити савез балканских хришћанских држава против Турске. Само питање о турским гарнизонима у Србији вукло се у Цариграду још од 1862

године, а учествовали су код његова решења и све Велике европске Силе. Сада, после рата у централној Европи, а у време грчкога устанка на острву Крети против турске власти (1866 до 1869) Висока Порта је под притиском Великих Сила постајала попустљивија. Коначно је на предлог Енглеске закључено да ће у будуће српске тврђаве чувати „за султана” са српском војском његов вазал Кнез Михајло. Дана 18 (6) априла 1867 предали су Турци Михајлу кључеве Београда и њихови гарнизони напустили су српске тврђаве. Овај добитак тврђава био је једини стварни и видни успех Михајлове владавине, цењен нарочито зато, што је изведен без капи крви.

Али још пре овога успеха Кнез Михајло учинио је и важан корак у питању будућности Српства. И у Црну Гору залетавали су се агенти талијанско-пруских интереса уочи рата с Аустријом. Због тога одасла српска влада, у мају 1866, на Цетиње као свога опуномоћена поузданика Милана Пироћанца (1873—1897) доцније (1874—1875 и 1881 до 1883) министра иностраних послова, кому је брзо успело да је задобио Кнеза Николу за мисао да Србија и Црна Гора у време овога рата једна без друге ништа не предузимају. После тога прешло се на преговоре за закључивање уговора о савезу, и најпосле су и они потпуно успели. Дана 5 октобра (23 септ.) 1866 закључен је и потписан на Цетињу тајни уговор. О њему је писао доцније (1895) са задовољством сам преговарач, Милан Пироћанац, овако:

„Овај уговор савеза између две српске државе најзначајнија је појава у новијој историји српскога рода. Њиме су постигнута два веома важна резултата. Србија и Црна Гора здружиле су се да у будуће заједнички раде на ослобођењу њихове још подјармљене браће; али што је много важније, оне су у овом уговору удариле чврст темељ јединству будуће српске државе. Кнез Никола одрекао се престола у корист Кнеза Михајла, и тако је уместо кобне деобе превладало начело јединства”. У трећој тачци тога уговора предвиђало се да се породици Кнеза Николе и њему лично створи „сјајно положење” у уједињеној српској држави.

Много је интересантније преговарање са Бугарима. Како је познато, они су тада (још од краја XIV ст.) били турско робље, али се међу њима већ дуже времена нашло људи, који су неговали револуционарне идеје о ослобођењу своје отаџбине и свога народа. Седиште овога револуционарнога одбора било је у Румунској, у првом реду у Букурешту. И с њима дошао је у контакт Кнез Михајло и најзад је састављен у Букурешту на дан Св. Саве 1867 године „Програм политичкога одношаја Србо-Бугара (Бугаро-Срба) или њихов срдачни споразум”. Овај су „Програм” примили и потписали сви присутни Бугари револуционари, а састојао се од 12 тачака. У њима се каже, да су Срби и Бугари позвани да у будуће живе „под једном управом (владом) и под једном заставом”, а носиће име Србо-Бугари или Бугаро-Срби, њихова пак заједничка отаџбина „Бугаро-Ср-

бија” или „Србо-Бугарска”. Кнез Михајло, „потомак славне лозе и син јунака ослободитеља Србије”, проглашава се „заузвешеногашефа Србо-Бугара и за команданта њихове војске”. Заостава, државне границе, законодавство (Народна Скупштина), новац и влада биће им заједнички и оба дијалекта (српски и бугарски) су равноправни, а питање о престоници заједничке државе решиће идућа Велика Народна Скупштина.

После тога, 19 (5) априла 1867, састали су се у Букурешту делегати из различитих бугарских крајева, прихватили су „Програм” и још протоколарино закључили, да треба да се учини братско сједињење између Срба и Бугара под именом „Југословенско царство”. Ово Југословенско царство имало би пола дуалистички, а пола централистички карактер: чувала би се оба дијалекта, и чиновнички апарат употребљавао би се у оба племена по њихову пореклу; али црквени синод био би један, као и народно претставништво и престоница. После савеза с Бугарима Кнез Михајло склопио је, у јесен 1867, потпором Русије, и с Краљевином Грчком тајни одбранбени и навални уговор, и најпосле, на почетку 1868 године, и тајни уговор савеза пријатељства с Кнежевином Румунијом, који је Србији имао да гарантује њену неутралност и добре трговинске везе, јер је Румунска могла Дунавом да пружа Србији отворен пут да из Европе набавља оно што јој треба.

Поред свих ових тајних успеха Кнеза Михајла, ипак је његово држање у време аустриске кризе уродило том последицом да су се српски либерали листом окренули против њега, а одмах после тога прекинула је с њиме Омладина. Вере у ослободилачки рад Кнеза Михајла све је више нестајало, и то не само међу Србима, него и међу Хрватима, откад је Кнез Михајло, лети 1867, упао у мрежу претседника мађарске владе, грофа Јулија Андрашија. Мађарски је наиме политичар нудио Кнезу Михајлу, преко свога земљака Бењамина Калаја, првога аустро-угарскога генералног конзула у Београду, Босни до Врбаса. Андраши чинио је то пре свега зато, да одврати српскога Кнеза од до-тадашње његове русофилске политике и да га привуче уз Угарску, а онда — а то је нарочито карактеристично — да што јаче, баш због Босне, завади Србе и Хрвате, и да на овај начин омете образовање мађарским политичким циљевима толико опасне Југославије, дабоме, у извесној будућности. Кнез Михајло је дакле у последње време свога живота напустио југословенску линију и прихватио ужу чисто српску. Због ове кнежеве нове политичке оријентације били су Штротмајер и Рачки веома огорчени, у толико више, што се са српске стране почело чак утицати на хрватске народне политичке кругове да се измире с Маџарима и владом грофа Андрашија. Међутим, још пре него је ништа конкретно учињено у послу српско-мађарскога зближења, Кнез Михајло пао је жртвом атентата неких иначе неугледних људи, који с кнежевом политиком, па ни с Аустријом ни

с Угарском, нису имали никаквих веза (10 јуна — 29 маја 1868). На глас о Кнежевој погибији писао је бискуп Штросмајер пријатељу Фрањи Рачком, 23 јуна, ове значајне речи: „Смрт Кнеза Михајла ужасна је ствар. Чин је то мрски, са штетом и срамотом нашом спојен. Кнез Михајло добар је био човек, али државник никакви, јер је својом слабошћу и млитавошћу изазивао управо против себе различите елементе земље. Бог нека нам буде на помоћи. Народ нам још већом страном у мртвилу лежи, али ја не очајавам”.

Хрватско - угарска Нагода

Оне исте године у којој је недавно завршио свој заслужни живот Кнез Михајло Обреновић, довршени су и осамгодишњи преговори (од октобра 1860 до јун. 1868) о измирењу између Хрвата и Маџара. Коначни резултат, после различитих напора и перипетија од стране Хрвата, Маџара и Бечкога Двора, била је хрватско-угарска Нагода, која је од сада даље до краја месеца октобра 1918 остала онај основ, на којему се оснивао читав политички живот и однос између Хрвата у Хрватској и Славонији и Маџара. Због нарочите важности што ју је вршио пуних 50 година овај неискрени, а приволом сама Цара и Краља Фрање Јосипа силом наметнути диктат нове маџарске владе грофа Јулија Андрашија (од 13 марта 1867 даље), не само на разврата питања југословенског народног Уједињења, него и на сам дефинитивни слом Хабсбуршке монархије, мислим да је потребно да се на њ обазремо нешто потање.

Већ смо имали прилике да кажемо, како је интолерантно и шовинистичко држање Маџара у првој половини XIX ст. изазвало Хрвате на отпор и

чак у њима разбудило тежњу за сједињењем свих Јужних Словена у једну целину, најпре додуше културну, али с временом и државну, као крајњи идеални циљ (Гајева „Велика Илирија” и доцније Штросмајер-Рачкова „Југославија”).

Већ је хрватски Сабор, саставши се у Загребу у октобру 1845 године, донео закључак да се у хрватском Сабору даде српско-православним епископима (карловачко-плашком и пакрачком) и митрополити (у Сремским Карловцима) место и глас, јер га до онда још нису имали; даље да се замоли Краљ Фердинанд V (1835—1848) да поврати Краљевини Хрватској онакву аутономну (провинцијалну) владу, какву су Хрвати имали у време Марије Терезије (између год. 1767 и 1779), онда да се изврши сједињење Далмације и Војне Границе с Хрватском и Славонијом, да се загребачка „Академија Наука” (с три факултета) подигне на потпуни универзитет (с четири факултета, т. ј. још и с медицинским), а загребачка бискупија узвиси на самосталну и од угарске хиерархије потпуно независну надбискупију са суфраганим бискупијама Сењском, Таковачком и Крижевачком. Будући да Краљ Фердинанд V — односно бечка централна влада с Кнезом Метернихом на челу — није одмах уважила ове жеље хрватскога Сабора, нови је Сабор, у октобру 1847, дошао у прилику да понови раније хрватске жеље, али је додао и неке нове. У оно су наиме време Маџари под водством радикалнога и демократскога Лудовика Кошута (1802—1894) узели тражити потпуну самосталност демократске а не више сталешке Краљевине Угарске, с

народном владом, одговорном Сабору и з а б р а н и х народних посланика (дакле Парламенту), а са царевином Аустријом повезаном само чисто персоналном унијом. Ову су независну Угарску Кошут и његови приврженици, а то је била велика већина Маџара, себи замишљали — како смо већ чули — као јединствену националну државу од Карната до Јадрана, у којој има само ј е д а н п о л и т и ч к и н а р о д, Маџари, и ј е д а н с л у ж б е н и ј е з и к, маџарски. Имајући пред очима овакву политичку ситуацију у Угарској, хрватски је Сабор сада такође прегнуо да донесе закључке, који иду за ослобођењем од маџарскога господства, али иначе није мислио — због заједничке династије — да раскине савез с угарском круном Св. Стевана. С тим у вези дакле, хрватски је Сабор донео, 23 окт. 1847, закључак да се х р в а т е к и ј е з и к има „да узвиси на ону част, вредност и ваљаност, коју је до сада имао латински језик”, или другим речима: хрватски је народни језик п р о г л а ш е н с л у ж б е н и м место дојакошњег латинскога. Још су обновљени ранији закључци од 1845 год. а онда је израђена инструкција за она три хрватска саборска посланика, који су били изабрани да пођу у заједнички угарско-хрватски државни Сабор у Пожун (Братислава), сазван за 20 нов. 1847. Инструкција изрично је од њих тражила да имаду бранити сва стара хрватска муниципална права, а нарочито оно да су Славонија (жуџаније: Пожега, Вировитица —Осијек и Срем—Вуковар) и Приморје (заједно с градом Ријеком) од старине још саставне чести кра-

љевине Хрватске, јер су у последње време Маџари почели да тврде да су Славонија и Приморје (с Ријеком) саставне чести уже Угарске, а не Хрватске. Најпосле каже се у инструкцији: „Хрватски саборски посланици неће ништа допустити увођење маџарскога језика као обуковнога у гимназију и у академију ових Краљевина (Хрватске, Славоније и Далмације), јер сталежи и редови желе да се у Хрватској уведе као обуковни језик наш народни (хрватски) језик”. Кад је потом хрватски Сабор закључен (27 окт.), сталежи су оставили дворану уверени да су положили здраву основу модерној Хрватској, али у исти мах и приметили тенку борбу с Маџарима за свој национални онстанак. Сабор од год. 1847 био је последњи хрватски сталешки Сабор.

Државни Сабор у Пожуну (Братислави) одмах је у почетку заседања изнео на дневни ред хрватско питање, и то у очитој тежњи да збрише столетни државноправни однос између Краљевине Хрватске и Краљевине Угарске. Прогласио је Приморје (с градом Ријеком) и Славонију интегралним частима уже Угарске, увео маџарски језик као службени и у Хрватску после краткога рока, а у све школе у земљи, па и основне, као облигатни предмет, односно као наставни језик у вишим разредима и у академији.

Однос између Хрвата и Маџара још се више покварио, кад су Маџари после париске „фебруарске револуције” — користећи се бечком и ломбардско-млетачком револуцијом — успели, 17 марта

1848 да од безглава и колебљива Бечког Двора изнуде демократски Устав с Парламентом и приволу за образовање једне независне маџарске владе, па чак и организовање једне народне маџарске војске (honvédség). За првог претседника нове маџарске владе именован је онда, 7 апр., гроф Лудовик Баћањи; у његову кабинету били су — уз друге — Лудовик Кошут министар финансија, херцег Павао Естерхази министар у Краљеву двору (a latere), а Фрањо Деак министар правде.

Три дана доцније дошао је у Пожун (Братиславу) у Сабор Краљ Фердинанд V, у пратњи брата надвојводе Фрање Карла и његова сина надвојводе Фрање Јосипа (рођ. 1830), па је сутрадан, 11 апр., санкционирао законе донесене у Сабору у Пожуну (Братислава) 1848 године. Од ових је закона одређивао чланак V да ће од сада унапред заступати у државном Сабору, који се има сваке године састајати у Пешти, „жупанију вировитичку 4 посланика, сремску 3, пожењку 2, ријечки срез (с градом Бакром) 1, Хрватску 18, хрватску Војну Границу 3 посланика”. Законски предлог о „маџарском језику и народности” није добио краљеве санкције, тек је законски члан XXI одређивао да се угарским народним бојама (заставом) и државним грбом имаду да служе све угарске лађе” док се „придруженим странама” (a karsolt részeknek - Хрватска) допушта „да се могу, поред боја и земаљскога грба (Угарске), служити још и својим (хрватским) бојама (заставом) и грбом. За-

кони од 1848 дакле потпуно су збрисали појам Хрватске као одвојене Краљевине; она је постала интегрална част јединствене Краљевине Угарске, изгубила је службено старо име и очувала тек неке незнатне привилегије, па и то тек привремено.

Само се по себи разуме да Хрвати нису на овај диктат никад нити хтели нити могли да пристану. Шта више, онда кад је краљ Фердинанд у Пожуну (Братислави) санкционирао законе донесене 1848 у угарском Сабору, већ је од стране неискрена Бечког Двора била спремљена она контрамина, којој је стављено у задатак да запаучи пренагло јачање мађарске државне независности. То је било 23 марта, кад је уследило именовање баруна Ј о с и п а Ј е л а ч и ћ а, дојакошњег граничарскога пуковника прве банске регименте у Глини, хрватским баном, бригадним генералом и власником (Inhaber) обеју банских регименти (Глина и Петриња), а већ неколико дана потом дивизијским генералом и командантом хрватске Војне Границе. Кад је скоро потом именован још и командантом славонске Војне Границе, бан Јосип Јелачић нашао се на челу одличне војске од 50.000 бајонета. У п р а в о у томе и лежи сва снага његова и читава његова историска улога, а не можда у титули и положају хрватскога бана. Јелачић је дакле био оспособљен да се — ако треба — и оружјем у руци опре Маџарима у интересу Бечкога Двора.

Међутим се — под утицајем бечких и пештанских догађаја — почела реориентирати и хрватска народна политика. И не знајући за Јелачићево

именовање за бана једна је велика народна скупштина у Загребу, 25 марта донела читав низ закључака са жељом да их свечана депутација преда Краљу у Бечу као хрватске „народне жеље”. Тражило се да се пуковник Јелачић именује за хрватског бана, да се хрватске земље (Хрватска, Славонија, Војна Граница, Далмација и Ријека) уједине под баном, да се народу да одговорна народна влада, независна од мађарске, па стални хрватски Сабор, састављен од слободно изабраних народних посланика и да се укине кметство и феудализам. У том је Јелачић именован баном на голему радост читава народа и свих противника Маџара и њихове нове народне владе, у коју није узет ни један Хрват, па ни приврженик Маџара (тако звани униониста, „маџароман” или обичније маџарон), што је био јасан знак за све Хрвате да се сада ради о опстанку Хрватске као столетне аутономне Краљевине. С оваквим расположењем у вези нови бан Јелачић публиковао је већ 19 априла — дакле 8 дана после санкционисања закона од 1848 — на све хрватске власти циркулар, у којем их позва, „док се не састане хрватски Сабор има да свака власт и општина под личном одговорности делује у свому делокругу, и да ни од кога не прима никаквих службених наређења (т. ј. ни од нове мађарске владе), већ треба да се обраћају ј е д и н о на бана, као на свога врховног земаљског шефа, именована од Краља”. Овим је циркуларом Хрватска у ствари прекинула многовековну своју везу с Угарском. Скоро потом издао је бан Јелачић уредбу (18 маја), којом је

расписао изборе за хрватски Сабор у Хрватској, Славонији и у Војној Граници на 191 народног посланика, док су католички бискупи и српско-православни епископи, па хрватски великаши и велики жупани, сваки напосе, позвани банским позивницама.

Хрватски Сабор састао се у Загребу 5 јуна и одмах инсталирао — по прадавном обичају — Јелачића за бана; код тога фунгирао је као инсталатор српски патријарх Јосиф Рајачић у знак слоге Хрвата и Срба. Сабор је пре свега примио на знање извештај својих посланика са државнога Сабора у Пожуну (Братислави), али закона од 1848 није прогласио, јер их није признао правоваљанима и за Хрватску. Због тога је хрватски Сабор сâм, у својој компетенцији, после толико столећа, закључно укинуће кметства и опће плаћање пореза, дакле престанак феудализма. С погледом на будуће односе с Аустријом и Угарском, Сабор се поставио на федералистичко становиште, изразивши жељу да се Хабсбуршка монархија уреди по узору Швајцарске са независним народним владама, али ипак с централним парламентом и централном владом у Бечу, нарочито за инострану политику (дипломацију), војску, државне финансије и међународну трговину. Са Српском Војводином склопљен је већ поменути одбранбени савез против Маџара и државна заједница. Онда је још закључено да се банска власт има да обнови „од Драве до мора”, а Војна Граница и Далмација сједини с Хрватском и Славо-

нијом. Најпосле још су сабрани и добровољни прилози за ратовање с Маџарима, а бану Јелачићу предао је хрватски Сабор на неизвесно време и ограничену диктаторску власт докле, док се политички положај Краљевине Хрватске дефинитивно не уреди.

Утом су Маџари развили јаку агитацију у Славонији, где су међу племством и грађанством имали доста приврженика. Зато се Јелачић запути онамо и опет је чврсто повеже с Хрватском; једини је град Осиек држао с Маџарима. После тога пође Јелачић, поткрај јула, у Беч, где су Маџари мислили, посредовањем надвојводе Ивана, стрица Краља Фердинанда V., постићи измирење с Хрватима. На конференцији с претседником маџарске владе, грофом Лудовиком Баћањијем, изнео је бан Јелачић као услове измирења да се имаду два маџарска министарства, и то војно и финансија, сјединити с централном владом у Бечу, дакле у ствари укинути, док ће Хрвати сва преостала министарства признати само за тај случај, ако им се загарантује пуна унутрашња независност општом употребом хрватскога језика као службена, па чак и на угарском Сабору, у који су мислили пуљати из своје саборске средине неколико посланика као преставнике Краљевине Хрватске, а не као угарске народне посланике.

Маџари, дабоме, нису хтели да прихвате ових услова, на што се Јелачић поврати, на почетку августа, у Загреб, уверен да ће скоро доћи до оружаног сукоба с Маџарима. Великом хитњом узео је купити и опремати граничарске чете, а град Ри-

јеку — која је држала с Маџарима — окупирао је војном силом. Од сада даље Ријека је до 1867 била саставна чест Краљевине Хрватске. Најпосле кад је сардинска војска краља Карла Алберта, 25 јула, потучена код Кустоце и угушен ломбардски устанак улазом аустриске војске у Милано (6 август), а склопљено примирје (9 август), Јелачић је дошао до могућности да доврши своје ратне приправе. Дана 7 септ. 1848 навести (у тајном споразуму с Бечким Двором) маџарској влади ратовим речима:

„Ми хоћемо једнакост и равноправност свих народа и народности, које живе под угарском круном Св. Стевана. Будући да маџарско министарство држи да не може пристати на ове услове, налажу нам част и дужност да покушамо последње, да се ухватимо оружја”.

Пре одласка организова Јелачић у Загребу хрватску независну банску владу са пет одељења: за правосуђе, за унутрашњу управу, за просвету и веру, за војне послове и за финансије; амо су потпали Још и трговачки и економски послови. За банског намесника именован је Мирко Лентулај (1774—1864), а онда је Јелачић кренуо у Вараждин, где се сабрало око 40.000 војника, понајвише Хрвата и Срба граничара. Драву је Јелачић прешао и започео рат с Маџарском у зору 11 септембра, ушао у Чаковец и одмах прогласио Међумурје интегралном чести Краљевине Хрватске, од које је оно било одружено још у почетку XVIII столећа; иначе је у Међумурју живео од увек сам згољни Хрват.

Прелазом бана Јелачића преко Драве започела је Маџарска Револуција, под чијим се утицајем у октобру 1848 побунио и сам царски Беч. Маџарска је буна потрајала до средине августа 1849 године, и само је после тешких напора, мало да не читаве аустриске војске и руском помоћи, најпосле скршена. Како се болесни и неспособни Цар и Краљ Фердинанд није сматрао дораслим новој политичкој ситуацији, одрече се 2 децембра 1848 у Оломоцу (данас у Чешкословачкој републици) угарско-хрватске краљевске и аустриске царске круне, а јер је и његов млађи брат, надвојвода Фрањо Карло, учинио исто, прешле су обе круне, у смислу наследнога реда у династији Хабсбуршко-Лотариншкој, на његова 18 годишњег сина, надвојводу Фрању Јосипа.

Још на дан свога наступа на престо, млади цар Фрањо Јосип I (1848—1916) изда манифест, у којем је изјавио да жели да влада „на основу равноправности свих народности монархије, једнакости свих држављана пред законом и учествовањем народних посланика код законодавства”, дакле уставио. Још истога дана, 2 децембра, именована бана Јелачића губернатором Ријеке, јер је његову „крпком и вештом поступку успело да на Ријечи одржи царску власт и законито стање”, а онда засебним декретом још и цивилним и војним губернатором Далмације. На овај је начин Јелачић сјединио у својој руци све хрватске земље, које су тада биле унутар граница монархије; изузетак чинила је само Истра с Кварнерским острвима (Кркком, Цресом и Лошињем). Најпосле је млади владар још истога дана (2 дец.) именован

Хрвата баруна Фрању Кулмера (1806—1853) за хрватског министра без портфеља, али с местом и гласом у министарском савету, којему је претседао Кнез Феликс Шварценберг (1800—1852), да буде законити посредник између Бечкога Двора и хрватске владе. Нова влада Кнеза Шварценберга (од 22 нов. 1848) била је наиме одређена да буде заједничка (централна) за читаву Хабсбуршку монархију, а кад је после битке код места Банолна недалеко од града Егера (26 и 27 фебр. 1849) главни аустриски војсковођа, Кнез Алфред Виндишгрец (1787—1862) јавио царском Двору у Оломуц, да је „уништио мађарске бунтовне хорде”, онда је Кнез Феликс Шварценберг, сматрајући овај извештај истинитим, а отпор Мађара сломљеним и рат довршеним, дао по цару Фрању Јосипу објавити, 4 марта 1849, свима земљама у монархији нов Устав, обично зван „октроираним”, јер је био дело Шварценбергова министарства без учествовања Парламента.

„Октроирани Устав” од 4 марта 1849 био је, у ствари, једна обична обнова давнога царског Хабсбуршког система на основу германизације. Важио је за „царевину Аустрију” (Kaisertum Oesterreich), „слободну, нераздјеливу, нераздруживу, уставну и наследну монархију” (Erbmonarchie), која се састоји од појединих круновина (Kronländer), независних једна од друге, али ипак све заједно чине једну државну целину. Међу овим „круновинама” наводе се (§ 1) и „Краљевине Далмација, Хрватска и Славонија, с хрватским Приморјем и градом Ријеком с његовим срезом”, онда:

Краљевина Угарска, Велика Војводина Ердељ, Војна Граница (Militärgrenze), и то угарска и хрватско-славонска као једна „круновина”. Главни је град царевине Аустрије Беч, седиште централне државне владе. „Све су народности (Volksstämme) једнако правне и свака има неповредиво право да чува и негује своју народност и свој језик”. У општим државним пословима врши легислативну власт Цар аустриски с државним (централним) Парламентом, а у „круновинским” (провинцијалним) пословима и опет аустриски Цар с земаљским Сабором и ма (Landtag). Државни (централни) се Парламенат састаје сваке године у Бечу, а састоји од Горњег и Доњег Дома; Горњи Дом чине посланици изабрани од земаљских сабора сваке „круновине”, а Доњи Дом посланици изабрани директно од народа. Посланички мандат у Горњем Дому траје десет, а у Доњем Дому пет година. За дојаконињи се Устав Краљевине Угарске од год. 1848 каже (§ 71), да ће тек толико остати у снази, колико се његове установе не косе с овим државним Уставом, дакле закони од 1848 заправо се поништују. Потом се каже да ће од сада у Угарској бити „загарантована подесним уредбама равноправност свих народности и језика, и то у свима приликама јавнога и грађанскога живота”. После тога помиње се као особита круновина (§ 72) Српска Војводина (Woivodschaft Serbien), састављена од једнога дела Срема, па Бачке и Баната, а онда прелази „Октроирани Устав” (§ 73) на Хрватску

овим речима: „У Краљевинама Хрватској и Славонији, са амо припадајућим Приморјем и градом Ријеком и његовим срезом, остају њихове дојаконшне уредбе (институције) на снази у пуној независности од Краљевине Угарске. Посланицима из Далмације ставља се у дужност да расправе са хрватско-славонским Сабором — посредовањем егзекутивне државне власти — о условима сједињења Далмације с Краљевинама Хрватском и Славонијом, и онда имаду резултат подастрети Цару на санкцију”.

Кад се у Хрватској сазнало за „Октроирани Устав” наста велико незадовољство, јер је овде сав свет из дана у дан очекивао краљевску санкцију поменутих закључака хрватскога Сабора месеца јуна 1848. Зато се банска влада и устручавала да на Јелачићево наређење публикује нови Устав, јавивши бану да тога учинити неће, јер „никад наш народ није изјавио да ће старински од својих пређа баштињени и законима и заклетвама свих Краљева потврђени земаљски Устав одбацити и њега се сасвим одрећи”. Да избегне приговорима Банска је влада конципирала у овом смислу и једну претставку (репрезентацију), која би онда, 7 маја 1849, предана у руке цару Франји Јосипу. Но главни царски саветници, међу њима претседник владе кнез Шварценберг и сам хрватски министар барун Кулмер, нису никако хтели да попусте; шта више, они су јавили у Хрватску, ако нови Устав не буде прихваћен да ће у Бечком Двору сматрати и Хрвате тако исто „бунтовницима” као Мацаре. Једини

је бан Јелачић имао смелости да бечкој влади саветује, да удовољи жељама Хрвата и нека их не одбија од себе, јер да би то знало уродити већ у скорој будућности рђавим последицама.

Овај став бана Јелачића налази своје објашњење у првом реду у томе, што су га многобројни пријатељи из Хрватске искрено и детаљно извештавали о правом расположењу у народу. Међу најкарактеристичније такве извештаје ваља убројити писмо Ивана Кукуљевића (1816—1889) из Загреба 9 августа 1849. Иван Кукуљевић, у оно време шеф просветног одељења Банске Владе, био је не само један од најпопуларнијих, него и један од најдаровитијих хрватских политичара. У своме писму рече Кукуљевић: „Кад ја не бих познавао патриотско и управо скроз и скроз словенско срце Ваше Свјетлости, не би се усудио овако искрено ставити пред Ваше очи садашње стање нашега хрватског народа. Откако ја радим петнаест година на литерарном пољу а девет година на политичком пољу за народ и с мојим народом, нисам никад примјетио у моме народу толико тихе туге и незадовољства као баш у ово вријеме. Ја овдје не разумијевам, кад кажем „мој народ”, неке масе, које може овамо или онамо да привуче фанатизам, усхићење или заслепљење, већ ја разумијевам под „народом” оне људе, старе и младе, који су од почетка народнога покрета до данас у свима кризама нашега политичког живота народ равнали, подучавали, тјешпили и одушевљавали. Највеће незадовољство породило је начин, којим се нама од бечке владе

жели наметнути нови Устав. Наш народ, који је од стољећа и стољећа обикао само у своме Сабору претресивати и примати сваку уредбу, која је засијецала у живот и у будућност, саде уједаред види, последије тога што је све могуће физичке, материјалне и духовне силе примио за уздржавање и увећавање своје слободе, како му се и сама старинска слобода његових пређа силовитом ногом хоће да погази. Ако би наш народ данас примио какав му драго, па био и користан (царски) патент или рескрипт, створен незаконитим путем, ко му јамчи да неће морати сутра да прими и неку некорисну па и опасну уредбу на исти незаконити начин? Но, ако и претресемо у детаље принципе „Октроирана Устава“, видјећемо с једне стране, како су они понајвише основани у њемачком, словенској природи савршено противном духу и карактеру; а с друге стране опет, како нам они газе сву нашу историјску и политичку прошлост, а затварају за увијек врата свима нашим красним словенско-оријенталним (балканским) идејама (сновима). Примимо ли ми данас потпуно принципе „Октроирана Устава“, отворићемо додуше врата тежњама њемачке идеалне величине и утјецају туђинскога духа и тлачења, али ми смо се подједно и одрекли политичке моћи нашега (хрватскога) Сабора, одрекли смо се оне старинске власти, коју смо вазда с пуним правом тражили за наше банове као поткраљеве, одрекли смо се снажнога савеза с нашом Војном Границом, а ова

је ипак наша крв и једина може да реализује прије или последије наше идеје, одрекли смо се нашега непосредног утицаја на Босну и Србију, одрекли смо се тежње за сједињењем са нашим словенским сусједима у Далмацији, Истри, Крањској и тако даље, а који су сви једино зато тежили за нашим савезом, јер су у нама гледали своју снагу и моћ. Под будућима царским народним Statthalterima, а на будућем ограниченом Сабору, под будућим моћним директним утјецајем туђинскога духа, мора да престану све слободне и народне тежње, мора да се прекине она нит, која нас је повезивала с нашом прошлошћу, мора да буде пресјечена она стаза, којом смо снажно, слободно и народно хтјели да идемо у будућност. Ето, ово су мисли свих наших постојаних патриота”.

Али све ове јадиковке, па и бучни протести, нису ништа помогли. Кад је најпосле скршена мацарска буна, Банска је влада, 6 септ. 1849, објавила „Октроирани Устав” од 4 марта 1849 и у Хрватској и Славонији као темељни државни закон. Од сада даље, све до краја Апсолутизма (1860), владало је и у Хрватској, као и у целој Хабсбуршкој монархији, аустријско министарство. Поткрај године 1849 (18 нов.) организована је Српска Војводина с Темишваром као главним градом, а с њоме би здружена још и једна чест сремске жупаније (срезови Илок и Рума), али је зато царском уредбом „предбјежно” (vorläufig) Хрватској инкорпорирано Међумурје (13 дец.),

„док се о томе не створи дефинитивно решење путем државнога законодавства“ (бечкога централног Парламента).

Одмах у почетку 1850 уведена је у читавој монархији војнички организована жандармерија, од које је у Хрватску дошао читав пук (1000 људи). Даље су у Хрватској, на велико огорчење народа, уведене и ове новотарије: монопол духана, таксене марке, аустриска земљарина (порез на земљишни посед) и судовање по аустриском начину, код којег су се разликовали срески и жупанијски (окружни) судови и земаљско судиште (Landesgericht — Бански стол — апелациони суд) у Загребу, док је Касациони суд било врховно судиште у Бечу за читаву монархију. Са судством уведени су, разуме се, још и аустриски цивилни и криминални законик и поступник; све су то додуше била врсна дела, али нису одговарала тадашњим хрватским приликама, и зато су задавале стотину јада странкама. Дана 7 апр. 1850 најзад је цар Фрањо Јосип санкционирао закључке хрватскога Сабора месеца јуна 1848, но ипак тако, да их је довео у склад са „Октроираним Уставом“ од 4 марта 1849, нарочито што се тиче Сабора и Владе, јер царевом је санкцијом хрватски Сабор, који је 1848 само одгођен „на неизвесно време“, сада распуштен, док је независна Банска влада подвргнута бечкој централној влади. Једино за службени језик каже царска санкција, да „и даље важи у Хрватској и Славонији народни као службени језик код онамошњих власти“.

У јуну 1850 добила је Хрватска нову политичку управу, „Банску владу“ с баном на челу (Banalregierung). Земља је подељена у шест жупанија: ријечку, загребачку, varaždinsku, križevačku, požešku и osječku, којима су на челу стајали цар. краљ. врховни жупани (K. K. Obergespan). Жупаније распадале су се на срезове, којима су управљали цар. краљ. поджупани (K. K. Vicegespan). У школству повишена је сада гимназија с хрватским наставним језиком, за два разреда (VII и VIII раз.), док је загребачка „Академија наука“, укидањем филозофскога факултета, преобразена у „Правословну Академију“ (Rechtsakademie) с три уместо с два дојаконња годишта. Али све су ове новотарије у ствари биле само прелаз на чисти Апсолутизам, уведен царским патентом, 31 дец. 1851, а поништењем „октроирана Устав“ од 4 марта 1849, који на овај начин није никад потпуно ни ступио на снагу.

Главни репрезентанти трећега аустрискога Апсолутизма у последњих стотину година — то јест: после Апсолутизма цара Јосипа II од 1780 до 1790 и краља Фрање I од 1815 до 1825 — били су министри Александар Бах (унутрашњих послова), Антон Шмерлинг (правде) и гроф Леон Тун (просвете и вере). Но најизразитији претставник овога трећег Апсолутизма био је министар Бах, и зато је добио његово име не само читав систем, него се против Баха концентрирала и сва зловоља, што ју је Апсолутизам изазвао у свима хабебуршким земљама. Бан Јелачић остао је додуше и даље на челу земље, но банска влада пре-

образила се сада у „цар. краљ. Намјесништво“ (K. K. Statthalterei), под које су потпадале административна и полицајна управа, просвета и вере, агрикултура, обрт и трговина, и „неки послови државних грађевина“. Земља се од сада (до 1861 год.) састојала од пет окружја (Kreis), са цар. краљ. окружним претстојницима (K. K. Kreisvorsteher) на челу, а раздјелених у срезове са цар. краљ. среским претстојницима (K. K. Bezirksvorsteher). Службени језик код свих власти без разлике био је једино немачки (од 1854 даље), па и шефови појединих власти били су Немци или понемчени Чеси и Словенци. Ови странци, непознавајући редовито локалних прилика, почеше нове законе проводити великом строгошћу, а то је стање народа чинило још несноснијим. Сада су и све школе сасвим германизоване, а помало и друштво, нарочито у чиновничким круговима. Године 1853 започе откупљивање прадавних феудалних права пуним укинућем кметства и радикалном аграрном реформом у корист дојакошњих сељака кметова. Ова је реформа у најкраће време упропастила мало племство, јер је новчану отштету добивало у обрцима, и то не у готову новцу, него у државним папирима, а све је папире власник могао, због несрећених кредитних прилика, да уновчи само по цену голема губитка. Последица је била, да је осиромашено племство узело јатомице да тражи државне службе, овај „сигурни крух“, и да су школе помало узеле добијати други значај неголи су оне имале раније; оне постају „фабрике за производњу чиновника“.

Уз ове се неприлике свакако најтеже осећала неограничена власт полиције и ухађање (денунцирање), што је брзо растровало друштво. Томе су се придружила тужакања и оцрњивања из себичних разлога, онда присилни пасоши, пуно укинуће права састајања, а тако је исто стегнута и штампа. Бечка је влада прекупила од Људевита Гаја „Народне Новине“, које на овај начин постадоше њен службени орган, а Гај њихов уредник са сталном плаћом. Ово је Гају толико умањило већ 1848 нали углед, поред свих његових големих заслуга за хрватску и онштејугословенску народну ствар, да је потпуно заборављен, па и презрен од народне интелигенције. Дејство полиције нарочито је тешко осећала хрватска литература онога времена и чак су веки књижевници допали затвора; услед тога обвладала је читавом интелигенцијом велика потиштеност и зловоља, а код народних маса мржња и незадовољство због несносних пореза.

Поред свега овога зла, донео је Абсолутизам Хрватској и неких добрих плодова. То је у првом реду била еманципација хрватске католичке цркве од угарске хијерархије, кад је настојањем бана Јелачића, а на предлог бечке централне владе, папа Пио IX узвисио загребачку бискупију на надбискупију и подредио јој као суфрагане бискупе сељскога, крижевачкога и ђаковачкога (11 дец. 1852). Без овога крупна догађаја не да се ни замислити све оно, што се згодило од повратка Устава (1860) даље до југословенскога Ослобођења и Уједињења у хрватском народу, не само на културном, него и на по-

литичком пољу. Као видљива последица ове еманципације диже се грандиозна фигура ђаковачкога бискупа Штросмајера, који је такође именован бискупом по предлогу бана Јелачића (18 нов. 1849).

Даље добро било је потпуно укинута економска зависност, јер сада је сељак постао правни и слободни власник онога земљишта, које је обрађивао, па се зато и могао пуним маром посветити брижном обрађивању његову; сељак није више радио за свога спахију, него је читав плод свога рада имао само за себе. Због тога порасла је и економска снага земље и нагло се узело дизати њено материјално благостање. К томе придолази још и морални моменат због отиђена плаћања пореза и једнакости пред законом. Сада се — после толико столећа — узело рађати уверење да судовање не зависи о самовољи госпoде и да свака странка може да код суда добије своје право против свакога. Сада је хрватски живот стекао модерну своју основу, и у јавном и у приватном животу, а сталеника привилегија постадоше објектом историских студија. Најпосле треба подвући још и овај крупни добитак; у време Апсолутизма Хрватска се заувек опростила маџарскога утицаја у администрацији, у судству и у школству.

Једино политички живот је сасвим мировао. Не само слободу штампе, него и деловање друштвава спречавала је полиција самовољним начином. Затворене су биле двери хрватскога Сабора и преста-

ла је аутономија стародревних жупанија. На овај начин народу није преостао ниједан орган да да одушка својим жељама и патњама. Зато ипак није утрнула политичка свест и народни смисао за уставну слободу, која се могла ускресити на нов живот једним потезом пера. И заиста, наде се народне интелигенције испунише много пре неголи је она слутила.

Пад трећег апсолутизма и омет је био у вези са спољашњим догађајима. Кад је напосе 1859 аустриска војска потучена код Солферина (24 јуна), и кад су се показале велике тешкоће и нереди у државним финансијама, Бечки се двор уверио, да мора својој самовољи учинити крај; спољашњи знак ове промене било је отпуштање омражена министра Александра Баха (22 авг. 1859). Још у време француско-сардинскога рата умро је бан Јелачић (20 маја 1859). Он је био једна од најизразитијих личности хрватске прошлости, а напосе најснажнија и најпопуларнија личност средином XIX столећа. Јелачић је сам најбоље карактеризовао себе, кад је мало пред смрт казао: „Моје име припада историји; она ће о мени причати. Али о оном што сам на срцу носио, о том она неће ништа знати да каже“. И заиста, Јелачић је био, без сваке сумње, искрен и одан југословенски патриота, но ипак у првом реду аустриски официр онога времена, то јест: човек слепо одан Бечком Двору и његовим династичким интересима.

Стародревни Устав враћен је Угарској и Хрватској царском дипломом од 20 октобра 1860, и за-

то носи обично у историји име „Октобарска диплома“; овом је дипломом подједно Устав стављен у изглед и аустриским земљама. У први мах помињало се на ф е д е р а т и в н о уређење Хабсбуршке монархије, но ипак с једним централним Парламентом у Бечу. Хрвати и Срби у монархији били су задовољни, нарочито зато, што је цар Фрањо Јосип наредио, да се одмах почне и с предрадњама око сједињења Далмације с Хрватском.

Како је познато, Далмација је до ушћа Неретве била до XV ст. саставна чест Краљевине Хрватске, и тек на почетку XVIII ст., под млетачком влашћу, а после изгона Турака, постала је онај географски појам, како га је дочекала пропаст Аустро-Угарске монархије (1918). Од ушћа Неретве до улаза у Боку Которску ширила се до почетка XIX ст. Република Дубровачка (укинута од цара Наполеона 1808 године и придружена осталој Далмацији), док је Бока Которска после столетне власти српске династије Немањића, најпосле дошла у власт млетачку (1420), а онда у власт аустриску (1797—1806), па француску (1806—1814) и, најзад, опет аустриску (1814—1918), али као саставна чест Далмације.

У овом расположењу, пуном најлених нада у срећнију народну будућност, положио је, 10 дец. 1860, ђаковачки бискуп Штросмајер оснoв „Југославенској Академији Знaности и Умјетности“ у Загребу, у жељи да дође до културнога уједињења свих Јужних Словена на бази заједничкога књижевног језика (српско-хрватскога). Но Октобарска је диплома на-

ишла на одлучан отпор у Угарској, јер су Маџари у њој гледали пораз својих националних аспирација. Зато поче Двору одано маџарско племство интриговати у бечким компетентним круговима, у циљу да се напусти идеја федерализма. Потом је цар Фрањо Јосип објавио, 26 фебр. 1861, тако звани „Фебруарски патент“, који је у суштини имао пред очима уставни централизам монархије. Кад се онда, 15 апр. 1861, састао хрватски Сабор у Загребу, у пуној слози Хрвата и Срба, донео је 23 јуна закључак („члан 42“), да је „због догађаја 1848 године правно престала свака веза између Хрватске и Угарске“, а само личност заједничког владара и његово крунисање остаје и даље она копча, која их веже. Пред тога Хрватска је вољна да с Угарском ступи у реалну унију, ако јој она, још пре преговора, призна независност (то јест право да несметано сама одлучује о својој судбини) и територијалну целокупност, наиме: Хрватску с градом Ријеком, Славонију са Сремом, Далмацију с Дубровником и Боком Которском, хрватску и славонску Војну Границу и Међумурје, које је Цар међутим, по жељи Маџара, крајем децембра 1860, опет вратио Угарској (односно заладској жупанији).

Против овога закључка већине хрватскога Сабора, коју су водили бискуп Штросмајер, каноник Фрањо Рачки, адвокат Матија Мразовић и публициста Иван Перковац, изнесена су још и два друга предлога. Унионисти (или маџарони), гроф Јулије Јанковић Даруварски, Анте Стојановић посла-

ник града Осиека и Мирко Боговић, посланик града Загреба, прихваћали су предлог саборске већине само у његовој суштини, иначе без икаквих услова које би требала Угарска да испуни пре неголи се упусти с Хрватском у преговоре. Други протупредлог изнели су Еуген Кватерник и Анте Старчевић, тражећи територијалну целокупност Хрватске и пуну независност, а не хтејући ништа знати ни за какву везу ни с Аустријом ни с Угарском; ово је био почетак већ раније помињане „Странке права“. Ако се хрватски Сабор и разликао у питању односа с Угарском, ипак је 3 августа једногласно закључно да Хрватска и Славонија неће слати никаквих посланика у бечки централни Парламент, како је то желео Цар Франьо Јосип. Зато је хрватски Сабор, 8 нов. 1861, распуштен. Још пре тога, 14 марта, основана је независна хрватска земаљска влада, с хрватским службеним језиком и баном на челу, а онда, 20 нов., од Угарске потпуно независна хрватска Дворска Канцеларија у Бечу; за бана именован је генерал барун Јосип Шокчевић (1860—1865). Њихову је настојању успело да је 30 јуна 1862 у Загребу основано врховно Касационо судиште за Хрватску и Славонију (до 1848 у Будиму, а од 1849 до 1862 у Бечу), а 28 јула 1867 отворена још 1860 основана „Југославенска Академија Знанисти и Умјетности“. Укратко, Хрватска са Славонијом показивала је између 1860 и 1868 године, дакле између оглашења Октобарске дипломе и санкционисања хрватско-угарске Нагоде, а нарочито у

време канцеларства Ивана Мажуранића, толико снажни аутономни државотворни положај у Хабсбуршкој монархији, као ретко кад пре, а никад више доцније — за пола столећа — у време хрватско-угарске Нагоде (1868—1918).

Међутим основана је у Хрватској поред народне, унионистичке и правашке странке, још и „Самостална странка“, с програмом да Хрватска уђе у реалну унију с Аустријом, а не с Угарском, како је то тражио закључак хрватскога Сабора године 1861 („члан 42“). Основна идеја ове странке, којој су били вође: Иван Мажуранић, Иван Кукуљевић и врли јуриста Максо Прица, била је да је боље да се Хрватска са Аустријом нагоди пре него ли то учини Угарска. Осим тога они су имали у виду још и то, да ће на овај начин лакше успети сједињење Војне Границе и Далмације с Хрватском, чиме би Хрватска стекла јаку основу да себи обезбеди будући свој политички и државотворни положај у Хабсбуршкој монархији. Али резултат нових саборских избора, у јуну и јулу 1865, био је фаталан по бечке централистичке интересе, јер је донео народној странци велику већину. Ова се већина потом упусти, на царски позив (27 фебр. 1866), у преговоре с већином мађарскога Сабора, иако овај није још пре преговора Хрватској признао независност и територијалну целокупност, у смислу закључка („члан 42“) хрватскога Сабора године 1861. Ова грешка тешко се осветила непромишљеним хрватским политичарима. Преговори с Мађарима наинису успели, јер Мађари нису хтели да Хрватској признају ни пуну независност ни територијалну це-

локупност (16 јуна 1866). Они су тек нудили ове услове као прихватљиве с њихове стране: годином 1848-ом није **п р а в н о** (de iure) прекинута веза између Угарске и Хрватске већ само **ф а к т и ч к и** (de facto), а хрватско-угарски преговори не могу да се тичу заједничких послова **ч и т а в е м о н а р х и ј е**, већ се могу кретати само око заједничких послова с Угарском, која Хрватској признаје **п о т п у н у а у т о н о м и ј у ј е д и н о у а д м и н и с т р а ц и ј и**, **п р а в о с у ђ у**, **п р о с в е т и н у б о г о ш т о в љ у**; територији хрватској не припадају ни **Р и ј е к а** ни **М е ђ у м у р ј е**. Будући да Хрвати ове услове нису нити хтели нити могли да прихвате, преговори су, 16 јуна 1866, прекинати без резултата. Овом приликом рече председник хрватске депутације, бискуп **Ш т р о с м а ј е р**, да је приметно, како Маџари „нас Хрвате не желе да имаду **п о р е д с е б е** као равноправан народ, него **п о д с о б о м** као подложан”. Тако је заиста и било; Маџари су у оно време већ рачунали са симпатијама Пруса (Бизмарка) и Талијана (Виктора Емануела II), који су се управо спремали у рат с Аустријом; а осим тога Маџари су још и од срца прижељкивали пораз Аустрије на бојном пољу. Најпосле они су знали и то да у Хрватској имају за себе и симпатије старе унитаристичке (маџаронске) странке, која је додуше сада била слаба, али се потпором власти лако дала ојачати. У оваквој ситуацији започео је цар Фрањо Јосип, 17 јуна 1866 — то јест сутрадан после разлаза Хрвата и Маџа-

ра услед неуспелих преговора — с Пруском рат, на што је и Италија 20 јуна објавила рат Аустрији.

Рат с Пруском свршио је доскора њеном победом код Садове (Кенигрц, 3 јула); цар Фрањо Јосип морао је склопити у Прагу мир (23 авг.), којим је изгубио у корист Италије Венецију и био приморан да се одрекне свакога утицаја и утицаја у немачке послове, чије је водство прешло на Пруску и на династију Хохенцолерн.

У метежу, што га је проузрочило пораз код Садове, нашао је цар Фрањо Јосип као најзгоднији излаз из свих тешкоћа да се измири с Маџарима, којима су у то време стајали на челу **Ф р а њ о Д е а к** (1803—1876) и гроф **Ј у л и ј е А н д р а ш и** (1823—1890). У тој га је напустио подупирао и нови аустријски министар иностраних послова, Саксонац барун **Ф р и д р и х Б а ј с т** (од 30 окт. даље). Нови министар наиме није имао корена у столетним централистичким и хегемонистичким традицијама бечких дворских кругова, па је зато и био веома склон да проведе аустро-угарску Нагоду (или Дуализам). Ступио је дакле у додир с грофом Андранцијем и Фрањом Деаком, на што је сазван за 19 нов. 1866 маџарски Сабор да продужи расправљање о питању државоправних односа с Аустријом, прекинутим пруско-талијанским ратом у јуну 1866. Рескриптом царским, којим је Сабор отворен, обећао је цар Фрањо Јосип Угарској **о д г о в о р н о м и н и с т а р с т в о** и **в р а ћ а њ е с т а р о г а У с т а в а**, уз услов да пристане на измену закона од 1848.

Када је већина мађарскога Сабора, на предлог Деаков, прихватила овај услов, Бечки се Двор нашао пред озбиљном дилемом, хоће ли се одлучити за Дуализам, то јест на компромис са Мађарима, или ће поћи путем федералистичкога централизма; Дуализам заговарао је министар Бајет, док је федералистички централизам цару предлагао претседник аустриске владе, Морвац гроф Рикард Белкредити (1823—1902). По његову предлогу имала би се, иначе јединствена Хабсбуршка монархија, састојати од пет држава: 1. чешке (Чешка, Моравска и Шлеска); 2. пољске (Галиција и Буковина); 3. југословенске (Словенци, Хрвати и Срби); 4. мађарске (читава Угарска с Ердељем) и 5. аустриске (све остале земље). Заједничке послове читаве монархије (војску, дипломатију, банкарство и међународну трговину) имали би водити по своје нахођењу — дакле апсолутистички — сам Цар и заједнички ресорни министри.

Али против ове Белкредитјеве основе дигли су се не само Мађари, него и аустриски Немци, волећи с Мађарима поделити власт, него је допустити још и Словенима (Чесима, Хрватима и т. д.). Кад се најпосле цар решио за Дуализам, гроф Белкредити предао је оставку, а барун Бајет би именован за претседника аустриске владе, придржавши уза то још и спољашње послове (7 фебр. 1867). Бајет је одмах ушао у преговоре с Деаком и грофом Андрашијем, и предложи Цару да грофу Андрашију повери састав мађарскога министарства (17 фебр.). Кабинет грофа Андрашија именован је 20 фебр. и

он је, најзад, у мађарском Сабору добио већину за Нагоду с Аустријом, нашто је 8 јуна 1867 цар Франц Јосиф у Будимпешти окруњен круном Св. Стевана за Краља Угарске и Хрватске. После тога, кад се више није ништа дало мењати, изнесен је нагодбени закон између Угарске и Аустрије пред новоизабрани аустриски Парламенат, а овај га је онда, пред крај децембра 1867, прихватио. Угарско-аустриска Нагода — или законски члан XII: 1867 — разликује земље круне Св. Стевана и аустриске земље (или царевину Аустрију), од којих свака скупина чини самосталну државу са засебним Парламентом, засебним министарством и засебним законодавством и управом (легислативом и администрацијом). Заједнички су обема државама — Аустро-Угарској монархији, како се од сада даље службено зове — само личност владара („цар и краљ”), онда инострани послови с дипломатским и трговинским поступањем у страним државама, војска с морнарицом, државна банка (т. ј. новац) и вотирање новчаних средстава за покриће заједничких послова, подвржених контроли засебних одбора аустрискога и угарскога Парламента, обично званих Делегације, а има да се састају на већање сваки одбор за себе изменично у Бечу и у Будимпешти. Овим одборима, и то сваком напосе, одговорни су министар иностраних послова, министар војни и министар заједничких финансија. И тако је од сада даље Хабс-

буршка монархија имала три различите владе: за Аустрију (Цислајтанију), за Угарску (Транслајтанију) и државно министарство за „заједничке послове”. Рат навешта и мир склопа, без икаквога парламентарнога ограничења, в л а д а л а ц с а м, а тако исто управља он и војском као њена врховна глава. За питање југословенскога народног Уједињења од нарочита је значаја било то, да је А у с т р и ј а п р и д р ж а л а Д а л м а ц и ј у с е б и (у првом реду због војне морнарице), а Угарској изручила, поред Ердеља, још и Хрватску са Славонијом да се с њоме самостално нагоди како зна и може.

Утом састао се опет хрватски Сабор у Загребу, 19 нов. 1866, дакле, онда, кад су преговори између аустрискога министра Бајста, грофа Андрашија и Фрање Деака већ били у течају. Под утицајем потпуно измењених политичких прилика у монархији, нарочито под утицајем неуспелих преговора с Маџарима уочи рата 1866, а осим тога знајући за федералистички план министра грофа Белкредија, хрватски је Сабор сада закључно, да се има напустити идеја уније с Угарском и покушати компромис с Аустријом (18 дец. 1866). Од 130 народних посланика њих 86 гласало је за предлог; против предлога гласало је 44 посланика (наиме унионисти, или приврженици Маџара), док се четири посланика, међу њима и Анте Старчевић, устегло од гласања. Овај је свој закључак потом хрватски Сабор образложио у засебној адреси, коју је свечана депутација хрватскога Сабора, с бискупом Штросмајером на челу, однела у Беч и предала

цару Фрањи Јосипу (23 дец.). Скоро потом отступи министар гроф Белкреди, а барун Бајет проведе Аустроугарску Нагоду. С тим важним резултатом у вези Цар позове (23 апр. 1867) хрватски Сабор, „да се побрине да Хрватска и Славонија буде код претстојеће крунидбе заступана на угарском Сабору”. На овај рескрипт одговори Сабор Цару, 18 маја 1867, да не може у угарски Сабор послати својих посланика, јер да још није уређено питање односа између Хрватске и Угарске. Зато је Сабор распуштен (25 маја), а крунисање цара Фрање Јосипа за краља Угарске и Хрватске обављено је без учествовања Хрвата. Знајући добро каква га судбина чека, хрватски је Сабор, 11 маја, једногласно донео овај закључак: „Сабор Троједне Краљевине свечано изјављује, да Троједна Краљевина (Хрватска, Славонија и Далмација) признаје српски народ, који у њој станује, као народ истоветан и равноправан с хрватским народом”.

Због оваква развитка догађаја предао је бан Шокчевић оставку, на што је именован, 27 јуна 1867, банске части намесником барун Л е в и н Р а у х (1819—1890) са задатком да проведе хрватско-угарску Нагоду на основу оних принципа, што их је истакла маџарска депутација још 1866. Сада су у Хрватској заредали прогони оних, који су били приврженици Народне странке или уопће противници уније с Угарском, а осим тога још је Хрватској краљевским рескриптом од 20 окт. 1867 октроиран нов изборни ред; овај

је ред увећао број великашких посланика, који су долазили у Сабор само на бански писмени позив, а ограничио број бираних посланика на 66. Овим изборним редом, па уз притисак владиних органа, избори проведени између 19 новембра и 23 децембра, изнесе велику већину униониста (52 посланика), док је опозиција спала на 14 мандата. Шта више, кад се 8 јануара 1868 састао хрватски Сабор, иступи из њега и ова скупина посланика, тако да су унионисти остали сами. Потом изабраше они, 30 јануара, из своје средине депутацију од 12 чланова, која је с једнакобројном депутацијом угарскога Сабора склопила и редиговала, до краја јула, текст хрватско-угарске државноправне Нагоде.

Одмах у уводу истиче законска основа да Нагоду склапају као равноправни фактори „Краљевина Угарска сједињена с Ердељем и Краљевина Хрватска и Славонија за изравнање државоправних питања, која међу њима постоје“. Даље истиче се да су „Краљевина Хрватска и Славонија столећима јуридикчки и фактично припадале круни Св. Стевана“, што је било у противуречју са поменутиим законским чланом 42 од године 1861. У смислу нагоде „сачињавају Краљевина Угарска сједињена с Ердељем и Краљевине Хрватске, Славонија и Далмација једну исту државу заједницу (állami közösség) према другим земљама које су у власти Његова Величанства, а тако исто и према свима другим државама“, то јест у интернационалним пословима Угарска и Хрватска јесу једна држава, али

у свима унутрашњим пословима свака земља, Угарска и Хрватска, јесте независна политичка јединица. Због тога јесу „Краљевине Хрватска и Славонија политички народ имајући своју особиту територију“. Будући да чине „државну заједницу“, зато Хрватска и Угарска „имadu заједничко крунисање владачево једном истом круном (Св. Стевана) и једним истим крунидбеним актом“, па и заједничку краљевску инаугуралну диплому, но ипак тако да се оригинал има, осим на мађарском језику, саставити још и „хрватским језиком и издати Краљевинама Хрватској, Славонији и Далмацији“; у оригиналној хрватској дипломи има се „Краљевинама Хрватској, Славонији и Далмацији загарантовати њихова територијална целокупност и земаљски Устав“. С тим у вези сада је заиста састављена инаугурална диплома Краља Фрање Јосипа од 8 јуна 1867 на хрватском језику и послана хрватском Сабору.

Даље одређује Нагода да Хрватска накнадно прихваћа угарско-аустријску Нагоду (од дец. 1867) као готов чин, а онда се тој констатацији додеће нарочита клаузула, „да се у будуће слични темељни закони и Нагоде могу доносити једино законитим учествовањем Краљевина Хрватске, Славоније и Далмације“. Иначе Хрватска је потпуно аутономна у законодавству (легислативи) и у управи (административи) „у свима пословима унутрашњим, верским, просветним и у правосудју (јудикатури)“, дакле у свима оним јавним гранама живота, које су биле у

хрватским рукама још од 1848, односно од 1861 године. Сви други послови проглашени су заједничким а Угарској и Хрватској, а руководиће их заједничка министарства финансија, пољопривреде, трговине и народне одбране (honvéd-ség), код којих се у ту сврху имаду основати засебна хрватска одељења (секције). О овим заједничким пословима расправља „заједнички Сабор свих земаља угарске круне”,¹⁾ у који Хрвати шаљу своје посланике, биране у хрватском Сабору, и то њих 29 у Посланички, а 2 у Великашки Дом. Доцније, 1873 године, укинућем једнога дела Војне Границе, овај се број увећао на 34 посланика, а кад је укинута читава Војна Граница (1881), долазило је у Посланички Дом 40, а у Великашки Дом 3 посланика. Тако је онда остало до октобра 1918. Овај заједнички угарско-хрватски државни Сабор бира опет у Делегације између Хрвата из своје средине пет чланова. У свима овим заједничким Саборима хрватски се посланици могу служити и хрватским језиком (кад год хоће и колико хоће), док ће се за заседања заједничкога Сабора и за трајања седнице Делегација на зградама вијати уз маџарску заставу још и хрватска. У аутономним пословима употребљава се једино хрватска застава (црвено-бело-плава) и сједињени грб Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације, док се у заједничким надлештвима у Хрватској и у Славонији упо-

¹⁾ Угарски аутономни закон о народностима од 1868 године називље овај Сабор у § 29 „заједнички угарско-хрватски Сабор“. Одгласан је после узаконења хрв.-угар. Нагоде.

требљава једино хрватска застава, снабдевена заједничким грбом угарским и хрватско-славонско-далматинским. У питању финансија одређено је — унаточ саветовању Фрање Деака да Хрватска узме финансије (у колико нису заједничке читавој монархији) у своју аутономну управу — да Хрватска има да прима годишње за покриће својих аутономних трошкова паушално 2,200.000 форинти, и то за десет година, јер се финансијска Нагода има сваке десете године обнављати. Од националне територије припадају Хрватској и Славонији (као матери земљи) још читава хрватско-славонска Војна Граница дуж босанске и српске међе и „данашња Далмација” (од Велебита до Будве); угарски Сабор чак преузима обавезу да ће (код Бечкога Двора) подупирати њихово сједињење с банском Хрватском и Славонијом. Хрватскога бана именоване Краљ по предлогу и уз протупотпис заједничкога претседника угарске владе, али је бан ипак одговоран хрватском Сабору.

Будући да се укида дојакошња хрватска Дворска Канцеларија у Бечу, „има се за Краљевине Хрватску, Славонију и Далмацију именовати засебни хрватско-славонско-далматински министар без портфеља код централне владе у Будимпешти”, али „одговоран заједничком (угарско-хрватском) Сабору”. Даље је одређено — очито с обзиром на улогу бана Јелачића 1848 и 1849 године — да хрватски бан никад не може да буде војник (генерал) и да код заједничких надлештава у Хрватској и Славонији, дакле

код финансија, поште и телеграфа, државнога шумарства и железница има хрватски језик да буде службени, а наменитавани првенствено „домаћи синови” (Хрвати и Срби), „колико то само буде могуће”. Најпосле каже се (§ 70) — а ова установа најбоље карактеристише билатерални државоправни значај Нагоди — да ова Нагода „не може да буде предметом легислативе по јединих Краљевина (т. ј. Угарске или Хрватске), које су се нагодиле, већ да свака промена може да уследи само оним истим путем, којим је постала, дакле учествовањем свих оних фактора који су ову Нагоду склонили (т. ј. хрватскога и угарскога Сабора и Краља).

Једино у питању града Ријеке није дошло до споразума између обеју депутација, јер су и хрватски унионисти стајали непомично на дојаконштем хрватском становишту, да је Ријека интегрална част хрватске територије. Да ово буде јасније, потребно је укратко поменути најважније моменте Ријечке прошлости.

Ријечко питање

Она територија, на којој се у доцније време помиње град Ријека, била је у X столећу (а јамачно и у IX ст.) несумњиво саставна част хрватске државе, јер ова се тада — како сведочи савремени византиски цар-писец, Константин VII Порфирогенит — ширила од ушћа Цетина до ушћа речице Рапне (Арса) на западу од града Лабина (Албона) у југоисточној Истри. Тако је било некако до почетка XII ст., јер се сигурно зна да је 1139 године данашња територија Ријека припадала кнезовима Дуинским (Дуино је крај Трста), дакле је онда била саставна част војводине Коруске, е којом је Хрватска граничила дуж Рјечине (Фиумера). Међутим је Ријека (Flumen) — која се први пута помиње у историјским документима 1281 године — крајем XIV ст. прешла бантинским правом од Дуинских кнезова на грофове Валсе, а 1467 године, и опет бантинским правом, на фамилију Хабсбуршку, кад је последњи гроф Валсе тестаментарно оставио Ријеку немачком краљу Фридриху III Хабсбурговцу. У поседу Хабсбурговаца остаде Ријека, као засебна поли-

тичка област, с капетаном на челу градске управе, а од 1712 као слободна лука (попут Трета) с потпуном аутономијом, до 1776 године.

Кад је Бечки Двор конфисковао сва земљишна добра унесрећених двеју хрватских фамилија, грофова Франкопана и Зринских (1670), организовао је 1754 од свега приморја, од Градежа (Градо) код ушћа Соче до Сења и Бага засебну област звану Аустриско Приморје (*Littorale Austriacum*), у којој је Ријека и даље остала слободна и аутономна опћина («*Communitas terrae Fluminis Sti Viti*» или «*St. Veit am Flaum*»). Но 1776 године реши се краљица Марија Терезија, на наговор свога сина цара Јосипа II, да Хрватској „врати“, у интересу Војне Границе, одузето приморје (још 1670) заједно с градом Ријеком, али тако да јој у исто време узме неке спахилуке на југу реке Купе за банску Војну Границу (Петриња и Глина). Двор је дакле имао пред очима **з а м е н у з е м љ и ш т а**: он узима (екскорпорира) Хрватској неке спахилуке за банску Војну Границу, а даје или враћа јој (инкорпорира) читаво зринско-франкопанско приморје с градом Ријеком. Ову је идеју Краљица Марија Терезија провела у два маха: 9 авг. 1776 јави она граду Ријеци већ на почетку књиге поменутој оновременој аутономној хрватској влади (*Consilium Regium Croaticum*) специјалним рескриптом да се „град и лука Ријечка онет непосредно инкорпорирају Краљевини Хрватској (*immediate regno Croatiae reincorporantur*), а 5 септ. 1777 пак сједини Марија Терезија с Хрватском још и примор-

ске опћине Бакар, Бакарац и Краљевицу, тако да су само Сењ и Баг још и даље остали у Војној Граници. Од читавога овог територија организована би у исто време и нова хрватска жупанија, **Северинска**, са главним местом званом Мркопаљ, где је још исте године 1777 одржана прва жупанијска скупштина, у којој су учествовали и два Ријечка аблегата; шта више, идуће је године одржана скупштина Северинске жупаније на самој Ријеци. Још нешто раније инкорпорирана је Ријека с њеним срезом пред особитом комисијом Хрватској, и то тако да је у политичким и школским пословима подвргнута хрватској влади, а у судским, у апелационој инстанцији, Банском столу (*Tabula banalis*) у Загребу, док је у оно време Касација била заједничка Угарској и Хрватској у Будиму. Зато је Ријечки варошки савет, 4 нов. 1776, послао хрватској аутономној влади у Загреб допис, у којем је дао израза својој радости, што је у хрватској аутономној влади нашао „праву матер и брижна саветника“.

Но Марија Терезија је враћајући Ријеку Хрватској, пожелела да се и даље уздржи њен особити положај као слободне луке у интересу поморске трговине. Зато се Краљица обрати на Ријеку и на хрватску аутономну владу, да јој ставе предлог. С тим у вези предложила је хрватска аутономна влада — концепт учинио је њен члан Никола Шкрлец у споразуму с Мађаром Јосипом Мајлатом, великим жупаном северинским и првим губернатором Ријечким, па и с опћинском управом самога града Ријеке — „нека се град Ријека са њеним срезом и даље сматра кано сепаратно тело, које је придружено све-

тој круни Краљевине Угарске (*separatum sacrae regni Hungariae sociatae adnexum corpus*). Потом је Марија Терезија, у смислу овога предлога х р в а т с к е аутономне владе, издала граду Ријеци диплому, 23 апр. 1779, којом би организована она zamiшљена Ријечка аутономија; важно је то да је Краљица у овој дипломи од речи до речи поновила наведене речи из предлога хрватске аутономне владе, јер је и она ишла за тим да се Ријека одликује неким особитим аутономним положајем. Према томе дакле, Ријека се имала, у смислу дипломе Краљице Марије Терезије, сматрати, с обзиром на њену опћинску аутономију, а у складу с оним краљичиним речима, само особитом чести з а ј е д н и ч к е угарско-хрватске круне, а ни пошто не да је екскорпорирана из територије Краљевине Хрватске и инкорпорирана територији Краљевине Угарске.

Но кад је мало потом (30 јула 1779) Марија Терезија — како смо већ чули у почетку ове књиге — укинула по жељи неких Хрвата аутономну хрватску владу, буде и Ријека заједно с Хрватском и Славонијом подређена угарској влади или Намесничком Савету (*Consilium locumtenentiale*). На овај је начин положен основ неисправном мишљењу да је Краљица Марија Терезија, 23 апр. 1779, Ријеку дала мађарском народу, а одузела Хрватима. Ово је мишљење добивало с временом све јаче потпоре и у томе, што је 1787 године цар Јосип II укинуо жупанију Северинску и њену источну част, заједно с Горским Котаром, припојио загребачкој жупанији, а онда од свега хрватскога приморја, од

Ријеке до на домак Сењу, организовао нову област, У г а р с к о П р и м о р ј е (*Littorale Hungaricum*). Осим тога још су и сами Хрвати — како смо већ чули — дали 1790 инартикулирати (законски члан 58) у државном заједничком Сабору у Пожуну (Братислави) овисност и подврженост своје дојаконше аутономне администрације угарској влади.

Поред свих ових судбоносних политичких промена, Хрвати су ипак тврдо држали да је Ријека и даље остала част њихове територије, и зато су тражили од цара и краља Фрање да се у државном Сабору у Пожуну (Братислави) у з а к о н и (инартикулира) инкорпорација Ријеке Хрватској у смислу решења Марије Терезије од 9 авг. 1776. У овом су дакле циљу хрватски посланици и изнели 1807 године у државном Сабору у Пожуну (Братислави) свој предлог, а тај су и мађарски сталези прихватили, али ипак у таквој форми да се сада први пута јасно могло осетити да Мађари иду за тим да државноправни положај Ријеке о б ј а с н е у с в о ј у к о р и с т .

Као у језичном и славонском питању — о чему је већ било говора у почетку књиге — тако су сада зачеле распре и софистичка псеудо-јуристичка надмудривања од стране Мађара на рачун Хрвата и њихова дојаконшега аутономна положаја. Због тога је гласио законски члан IV: 1807, како га је санкционирао краљ Фрање, по предлогу угарских сталеза: „Приволом Његова Величанства, које неће да дуље затеже с испуњењем вруће жеље К р а љ е в и н е (не каже се очито наумице које, да ли Угарске или Хрватске), очитује се овиме да

град Ријека с луком, још од царице и краљице Марије Терезије особитом дипломом инкорпорирана Краљевини (!), припада истој Краљевини (!). Уједно даје се губернатору Ријеке место и глас у Великашком, а посланицима града Ријеке у Посланичком Дому". Само је од себе јасно да овај законски члан није могао да задовољи хрватски Сабор, кад га је у фебр. 1808 прогласио. Зато је и донео особит закључак, баш с обзиром на поменути зак. члан IV: 1807, а који гласи: „Пошто је град Ријека по Краљици Марији Терезији непосредно инкорпорирана Краљевини Хрватској, сматрају (хрватски) сталежи Ријеку саставном чести Краљевине (Хрватске), па зато дају у хрватском Сабору место и глас губернатору и посланицима града Ријеке". Потом би онај хрватски саборски закључак одаслан Краљу на санкцију. Цар Фрањо заиста га је потврдио, 19 авг. 1808, овим речима: „Разабравши да се град Ријека има сматрати као саставна чест Краљевине Хрватске и да јој се стога има да да место и глас у хрватском Сабору, зато, да се уклони свака сумња, која би у будуће могла да настане услед неисправна објашњења закона по овом питању, решили смо, да — будући да је Ријека законским чланом IV: 1807 инкорпорирана Краљевини Угарској — милостиво допустимо да се губернатору Ријеке и угарскога приморја, а тако и посланицима града Ријеке, подели место и глас у хрватском Сабору". Кад уважимо да се у поменутом законском члану IV: 1807 не каже баш изре-

ком да је Ријека инкорпорирана краљевини Угарској (и ако се тако мислило), него просто „Краљевини", а закључак хрватскога Сабора 1808 године очито је ишао за тим, да што снажније и јасније истакне право Хрватске на Ријеку, онда једва може да буде сумње да краљев рескрипт од 19 авг. 1808 хрватском Сабору није ни најмање „уклонио сваку сумњу, која би у будуће могла да настане, услед неисправнога објашњења закона" по том питању, него је насупрот учинио Краљево решење баш нејасним и кроз то тако рећи узаконио контроверзу за будућа времена, јер Маџарима је служио као главни основ њихова становишта против права Хрватске, поред дипломе Краљице Марије Терезије од 23 апр. 1779, нарочито још законски члан IV: 1807, наиме шиљање посланика града Ријеке у угарски Сабор.

У овако амфибиалном положају, заступана и у угарском и у хрватском Сабору, сматрана као саставна чест и у же Угарске (Маџарске) и Хрватске, Ријека дочека годину 1848, кад је, како већ чусмо, бан Јелачић именован њеним губернатором и кад ју је својом војном силом окупирао. Сада је Ријека била фактички чест Хрватске, и у географском и у административном смислу. Овако је и остало још и за бана Шокчевића, дакле до 1867. Међутим узело се од године 1861 радити око решења државноправног односа Хрватске спрема Угарске, али се експерименти 1861 године, а нарочито 1866, да дође до споразума с Маџарима, показаше јалови. Оба Сабора, и угарски и хрватски, били су 1861 распуштени још пре него ли су дошли буд до каква резул-

тата. Ово је поново враћање неуставнога стања не само знатно примирило и стишало усплахирене духове у Хрватској и у Угарској, него их је чак и узело зближавати. Кад се после четири године опет састао, 12 нов. 1865, хрватски Сабор, дошла су у њ и четири Ријечка посланика, којима је било изузетно допуштено да говоре талијански. По уза све то, преговори вођени године 1866 између депутација хрватскога и угарскога Сабора, брзо су јасно показали да се у схватању Ријечкога питања мишљења Хрвата и Маџара потпуно разилазе, док су Ријечани сами пристајали уз Маџаре, а то је Маџарима била најкрепча помоћ и упориште у читавом овом питању. Ова се помоћ Маџарима од стране Ријечана манифестовала у непрецидним протухрватским демонстрацијама на Ријеци, дабоме, подржаванима од извесне стране. Сврха им је била да се покаже неодрживост хрватске управе у граду. Услед тога би на предлог хрватскога дворског Канцелара, генерала барона Милана Кушевића, од цара Фрање Јосипа именован специјални Краљевски комесар, и то у личности Маџара Едуарда Чеха; он преузе дужност у ствари као повереник Маџара, 1 априла 1867. Овим је пресудним именовањем истиснута с Ријеке власт хрватскога бана и заправо омогућено све оно, што се потом збило. Маџари постали су на Ријеци »beati possidentes«, а Хрватима препустише аутентично објашњавање различитих историјских диплома и аката.

Овакво је било стање кад су се састале већ поменуто обе саборске депутације године 1868 да нај-

после ипак доврше питање хрватско-угарске државноправне Нагоде. Но ни сада није дошло до споразума између Хрвата и Маџара гледе Ријеке, јер је свака странка остала код свога становишта; хрватска (и то унионистичка или маџаронска, а не народна, што је без сумње нарочито карактеристично), да је Ријека несумњива част Краљевине Хрватске, а маџарска, да је Ријека част уже Угарске, и то непосредно, дакле онако као што су примерице Будимпешта, Дебрецен или Сегедин. Но бојећи се да се нагодбени преговори, који су у свима другим тачкама успели, не разбију, Хрвати су (24 јуна) пристали на предлог Фрање Деака да се засада доврши Нагода без решења Ријечкога питања, препустивши га у један доцнији zgodни час иницијативи самога Краља. На овај је начин хрватски Сабор примио, без специјалне дебате, то јест без детаљнога претреса свакога параграфа (1—70) наносе, нагодбени закон, 21 септ. 1868. С погледом на Ријеку гласила је тачка 1 параграфа 66-тога, да „Ријека не припада територији Краљевине Хрватске, будући да гледе ње међу обје саборске депутације Нагода није успјела“, дакле је решење читавога Ријечкога питања остало привремено нерешено.

Неколико дана потом, 28 септембра, примио је и угарски Сабор без специјалне дебате, читаву законску основу о хрватско-угарској државноправној Нагоди, па прихвативши најпре исти онај текст гледе Ријеке као и хрватски Сабор, још је наносе једногласно на крају дометнуо као особити свој закључак да „град Ријека са својим срезом припа-

да непосредно Краљевини Угарској и да се према томе има одмах и њој инкорпорирати". Сада је требало да Краљ санкционира од оба Сабора прихваћену законску основу. Како је хрватски Сабор нешто раније, иако не дуго, завршио дебату о Нагоди, била је и хрватска законска основа, путем хрватске Дворске Канцеларије у Бечу, раније поднесена на санкцију; о томе нема сумње. Међутим је претседник угарске владе, гроф Андраши, јавно у Беч тајној царској Канцеларији да угарски Сабор неће инартикулирати законске основе о хрватско-угарској Нагоди, док му не буде загарантовано да је Ријека саставна чест Угарске. Дабоме, то је значило колико у последњи час читаво тешко дело угарско-хрватскога споразума, а које се у Бечу на Двору толико жељно ишчекивало, разбити и порушити. И Краљ — јер претсанкције није уопште било, нити је била потребна код билатералних преговора — и Хрвати били су на овај начин изненада стављени пред једну веома неугодну ситуацију.

Тако се згодило да је Краљ Фрањо Јосип I — разуме се на предлог одговорнога претседника угарске владе, грофа Андрашија — одао с датумом 8 нов. 1868 два једнака рескрипта, један, мађарски, на угарски, а други, хрватски, на хрватски Сабор. У њима изјавио је Краљ своје становиште у Ријечком питању. Констатовавши најпре неспоразум између Мађара и Хрвата, рескрипт продужује: „Будући да нам је веома много стало до тога да се и једина ова препрека (т.ј. Ријечко питање) уклони, и то на умирење обеју странака, држимо за најпосо-

бити владалачки задатак да ми између обих странака кушамо пут пријатељске Нагоде. Тога ради позивамо овим нашим краљевским предлогом и угарски и хрватски Сабор да уваже трајну корист која за њих мора да изиђе из међусобна пријатељског споразума, и да узму у обзир да је у дипломи Краљице Марије Терезије (23 апр. 1779) па и у законском члану IV: 1807, који се на овој дипломи оснива, јасно установљено да се „трговачки град Ријека и даље има да сматра као особито тело, које припада светој круни угарској (*separatum sacrae regni Hungariae coronae adnexum corpus*) и да се према томе има Ријека и управљати. Зато дакле позивамо оба Сабора да пусте с вида свеколике историске расправе и последице које отузда извиру, па да би сјединивши се у оној основној идеји, признатој са свих страна као истинитој и непрепорној, наиме „да град Ријека сачињава засебно тело које припада угарској круни” — пристали на то да се уз учествовање посланика града Ријеке, међусобним пријатељским споразумом, углави све што у овом послу траже праведни обзир Ријечана, као и интереси свих земаља наше угарске круне”.

Овај особито карактеристични рескрипт, који је — како већ истакнусмо — претседник угарске владе, гроф Андраши, Краљу подастро на потпис, свакако је, после краљева пристајка и потписа, поставио Мађаре у повољнији положај од Хрвата у решењу Ријечкога питања с два разлога: прво, Краљ се њиме очито ставио на стајалиште мађарско (дакле на право јачега) у објашњењу дипломе Краљице Марије Терезије (23

апр. 1779) и законскога члана IV, 1807, и друго — а то је било много важније — овим је краљевским рескриптом од 8 нов. 1863 уведен у преговоре **н о в ф а к т о р**, који све до сада није играо никакву или тек споредну улогу, наиме **с а м а Р и ј е к а**, а ова је још од четрдесетих година XIX ст. стајала на страни Маџара; управо зато су је Маџари и позвали у помоћ.

После овога нелојална чина претседника угарске владе, грофа Андрашија, којим је лукаво и промишљено ишао затим да изигра Хрвате, а код чега се послужио на ружан изнуђивачки начин духовном и карактерном слабијом Краља Фрање Јосипа, којему је било главно да већ једном „има мира“ од вечитих маџарско-хрватских сукоба, следило је све даље у истом стилу. **Х р в а т е к и т е к с т д р ж а в о п р а в н е Н а г о д е**, прихваћен у хрватском Сабору још 24 септ., **с а н к ц и о н и р а н** је **о н о г а и с т о г д а н а 8 н о в.**, али не онако како је он одгласан у хрватском Сабору, него с том крупном променом, да је тачка I параграфа 66 о граду Риједи — у складу с краљевским рескриптом од 8 нов. — сада гласила овако: „Територији Краљевина Хрватске, Славоније и Далмације припада све оно земљиште, које сада заједно с градом и срезом Бакарским припада жупанији Ријечкој, **с а и з у з е т к о м г р а д а и с р е з а Р и ј е ч к о г а**, који град, лука и срез сачињавају особито с угарском светом круном спојено тело (*separatum sacrae regni societate adnexum socius*), и гледе којега као таква, а тако и гледе уређења особите аутономије Ријеке, као и оних легислативних и админни-

стративних односа, који се на ову аутономију протеклу, имаће се путем одборских расправа између Сабора угарскога и хрватскога и града Ријеке општи споразум постићи“.¹⁾ Но још је карактеристичније то да ова промена текста — **б е з и р е т х о д н о г с а б о р с к о г п р е т р е с а и о д о б р е њ а** — није уследила тако да је читав текст бар ново преписан на чисто и на поменутом месту интерполиран новом варијантом, него је **Е д у а р д Ј е л а ч и ћ**, тадашњи потканцелар у хрватској Дворској Канцеларији — будући да је Канцелар, генерал Емил Кушевић, био отсутан — просто наредио, вероватно по савету грофа Андрашија, једном свом нижем чиновнику да „због помањкања времена“ (у очи састанка хрватскога Сабора) узме чист комад папира и да га налепи на стари текст код тачке I параграфа 66, па онда да на овом папиру испише нови текст, који му је предао (а примио га је као превод из маџарскога текста из президијалне канцеларије грофа Андрашија, или можда лично од њега сама). Ово је несумњив историски факат. Но још увек се поуздано не зна, да ли је Краљ Фрање Јосип санкционирао хрватски текст Нагоде пре него што је налепљен поменути комад папира или доцније; ово друго изгледа вероватније. Било овако или онако, свакако је 8 нов. 1868 учињено

¹⁾ Како је већ речено, стари је текст гласио: „У смислу предидућих параграфа признаје се да на територијални опсег Краљевине Далмације, Хрватске и Славоније спада: 1. Савколик простор који за сада заједно са градом Баком и његовим срезом припада Ријечкој жупанији, узузев град Ријеку и његов срез, гледе којих међу оба саборска одбора нагодба није успела.“

у Бечу, по иницијативи претседника угарске владе, грофа Јулија Андрашија, једно ружно дело, којему једва да има примера у политичкој историји света. После краљеве санкције послан је онда оригинал нагодбена текста у Загреб, где је хрватски Сабор, 17 нов. 1868, накнадно узео у претрес, а онда и до знања, краљевски рескрипт од 8 нов., што је значило колико да је хрватски Сабор истим чином прихватио и ону битну промену тачке 1 параграфа 66 Нагодбенога Закона, а који је већ санкциониран био у рукама тадашњег хрватскога бана Левина Рауха! Интересантно је да о оној некоректној измени нагодбена текста у тачки 1 параграфа 66 није нико у Сабору — осим бана Рауха — ништа знао; шта више, први пут изишла је ствар у јавност тек на почетку осамдесетих година XIX ст. за бана грофа Ладислава Пејачевића.

Онога дана кад је хрватски Сабор одобрио измену тачке 1 параграфа 66 нагодбена закона, краљ Фрањо Јосип санкционирао је мађарски текст хрватско-угарске Нагоде. Дабоме, гроф Андраши имао је од 8 до 17 нов. довољно времена да даде стари текст на чисто преписати и на поменутом месту провести измену текста истим речима, како је она проведена у хрватском тексту. Зато и мађарски текст и нема накнадно налепљена комада папира с накнадно исписаним новим текстом. Међутим је 17 нов. стигла грофу Андрашију телеграфска вест да је хрватски Сабор примио измену текста; сада је тек, истога дана 17 нов., Краљ Фрањо Јосип санкционирао мађарски оригинални текст хрватско-угарске државоправне Нагоде. Гроф Андраши је

додуше лукавим својим делом заскочио Хрвате али само привремено. Ријечки »imbroglione« отворио је између Хрвата и Мађара јаз, који не само да се никад више није дао затрпати, него ће од дана до дана — до 29 окт. 1918 — постајати све дубљи.

Два дана потом, 19 нов., хрватски је Сабор изабрао, у смислу краљевскога рескрипта од 8 нов., своју депутацију за дефинитивно решење Ријечкога питања, и то њих четворицу (грофа Ладислава Пејачевића, загребачкога каноника Стјепана Вуковића, спахију Александра Фодрочија и поджупана Јосипа Жувића — листом унионисте или мађароне). Угарски пак Сабор изабрао је, 22 нов., своју четворицу (грофа Антуна Мајлата, Фрању Деака, Антуна Ченгерија и историка Михајла Хорвата), док је град Ријека изаслала своју четворицу (Лудовика Адамића, Ангуна Ђачића, Јосипа Мајера и Антуна Рандића). Прву седницу одржали су ови чланови депутације 15 маја 1869 у Будимпешти, у којој су се конституирали изабравши претседником грофа Антуна Мајлата, а секретаром Михајла Хорвата. Потом су на предлог Фрање Деака закључили да ће најзгодније бити ако Ријечани први изнесу предлог, јер да се и онако читава ствар у првом реду њих тиче, а сем тога они још нису имали прилике да се изјасне. И заиста, у идућој седници, 23 маја 1869, изјавили су Ријечани да они уопште не сматрају хрватски Сабор компетентним да утиче на решавање њихова питања, јер да Ријека нема ништа заједничко с Хрватском, па да је зато читава ствар само питање између Угарске и Рије-

ке. Овоме циничном стајалишту одмах се опреше хрватски чланови депутације у идућој седници 28 маја, изјавивши да траже да Ријечки губернатор буде подједно и велики жупан ријечно-модрушке жупаније, да град Ријека има своју унутрашњу опћинску аутономију, али да је подвргнута као вишој инстанцији хрватској земаљској влади у Загребу у политичким пословима, судбеним и школским (како је и досада било од 1776 даље). Поред тога има Ријека да шаље по два своја посланика у хрватски Сабор, а једнога на заједнички угарско-хрватски у Будимпешту због претреса о **з а ј е д н и ч к и м** пословима, онако како они излазе из хрватско-угарске Нагоде. Нато се изјави и мађарска депутација, и то у смислу да се Ријека стави под врховну управу **з а ј е д н и ч к о г а** Сабора и **з а ј е д н и ч к о г а** министарства (дакле у пракси: преда Мађарима), да се за њу има именовати, на предлог претседника угарске владе, засебни губернатор, да за Ријеку буде последња судска инстанција (или Касацја) врховно угарско судиште у Будимпешти и да Ријека шаље једнога посланика у угарски Сабор, док ће губернатор њен бити члан Великашкога Дома. Одмах после ове изјаве мађарске депутације, Ријечани су повукли свој предлог изјавивши да се придружују мађарскоме, док се Хрвати одлучно опреше мађарском становишту забацивши га као потпуно неприхватљив.

Кад је претседник владе, гроф Андраши, сазнао за овај несклад у депутацији за решавање Ријечнога питања, одасла јој свој „п о с р е д у ј у ћ и п р е д л о г“, то јест: Ријека би имала потпа-

дати, што се тиче политичке администрације, **з а ј е д н и ч к о ј** влади, а највиша судбена инстанција имала би за њу да буде Касациони суд у Загребу, док би се у питању школства Ријека имала наполема нагодити с Хрватима; дакле **г р о ф** **А н д р а ш и** нудио је Хрватима неке руке угарско-хрватски кондоминиј на Ријечи. Али Хрвати, бојећи се јавнога мишљења код куће, нису на ову понуду хтели да пристану. Шта више, њихов секретар, Александар Фодрочи, изјавио је да се не сматра позваним да у име хрватскога Сабора пристане на предлог грофа Андрашија, и зато предложи хрватској депутацији да се о Андрашијеву предлогу има да извести хрватски Сабор и да се њему препусти решење. После тога су заиста одгођене седнице депутације за решење Ријечнога питања; састале су се опет у децембру 1869. Дана 18 дец. изнели су Хрвати овај — како га назваше — **у л т и м а т у м**: „Да се оделење унутрашњих (административних) посала препусти самој Ријечи, а просвета остави и даље хрватској аутономији; тако исто нека и правосуђе остане на Ријечи како је до сада било, то јест у другој (Апелацији) и трећој инстанцији (Касацји) у Загребу“. Али уз овај „ултиматум“ Хрвати су ставили још и овај **з а к о н с к и п р е д л о г**: „Ако се овај предлог („ултиматум“) не може прихватити, нека се онда ова депутација одгоди до подеснијега времена, а дотле нека управља градом Ријеком централна (заједничка) влада“.

У овако повољној ситуацији била је сасвим природна ствар да су Мађари и Ријечани одбили хр-

ватски „ултиматум“ и о д м а х п р и х в а т и л и о н а ј д р у г и п р е д л о г. Сада овласти угарски Сабор, 15 марта 1870, министарство да „док се спорна питања дефинитивно не реше, оно одреди П р о в и з о р и у м, тако да — именовавши губернатора на Ријечи — одмах преузме управу града Ријекe“. После тога, 5 маја 1870, примио је и хрватски Сабор на знање извештај својих делегата, у којем они истакнуше — а то је нарочито карактеристично — да тиме „н и с у н и у ч е м у в е з а н е р у к е б у д у ћ о ј х р в а т с к о ј д е п у т а ц и ј и, која се има опет састати“. Дана 20 јула најпосле би с 55 гласова против 10 прихваћен Ријечки Провизориум уз додат да се „у своје време“ имаду опет састати одгођене саборске депутације, које ће онда Ријечко питање привести крају“.

Овако је дакле створен Ријечки Провизориум, који је потрајао до 29 октобра 1918, јер су лукави Маџари ствар од првога часа схватили другачије неголи наивни и кратковидни Хрвати. Дошавши на име до „провизорне“ управе и власти на Ријечи, то јест поставши сада тобоже у с т а в н и м п у т е м »*beati possidentes*«, они су мало по мало уклањали с Ријеке све што је потсећало на припадност Хрватској: тако жупанијску област и финансијску дирекцију (у Огулин), па хрватску гимназију (на Сушак). Нема сумње да су Маџари на основу Провизорија узели Ријечко питање сматрати као д е ф и н и т и в н о р е ш е њ е у њихову корист, и зато и нису, поред свега ургирања од стране опозиције у хрватском Сабору, никад показали нимало

воље да изазову продужење депутације за дефинитивно решење Ријечкога питања.

Против Нагоде дигло се у Хрватској и Славонији велико огорчење, јер она се сматрала о к т р о и р а н и м з а к о н о м. Дошло је до оштра сукоба између бана Левина Рауха¹⁾ и Народне странке, у коме је Раух пао (26 јан. 1871). Нови бан, К о л о м а н Б е д е к о в и ћ (1871—1872) извршио је нове саборске изборе, но ови су свршили потпуним поразом унионистичке (маџаронске) странке; од 65 мандата добила је она само 13 њих.

Међутим, нови Сабор није се никако састајао, него је отворење његово три пута узастопце одгађано, што је народ још више огорчило. Зато објави Народна странка, 20 септ. 1871, манифест на народ, у којему је изјавила, да Нагода од 1868 није „п р а в о в а љ а н“ закон, јер је склопљен „б е з у ч е с т в о в а њ а в е ћ е ч е с т и н а ш е г а н а р о д а“. Много је судбоносији корак учинио Е у г е н К в а т е р н и к. Он је пошао на почетку октобра 1871 у Војну Границу, где је владало велико узбуђење због оне одредбе хрватско-угарске Нагоде од 1868, да читава хрватско-славонска Војна Граница има да буде сједињена с Хрватском, односно преко ње са Угарском. У месту Раковица, недалеко од босанске границе код Бихаћа, Кватерник диже буну за ослобођење Хрватске испод аустрискога и маџарскога јарма, али је већ трећи дан (11 окт.) убијен од својих вла-

¹⁾ За награду што је успешно провео хрватско-угарску Нагоду, барун Левин Раух именован је баном 8 дец. 1868.

ститих људи, на што је устанак брзо угушен. После тога распуштен је хрватски Сабор (19 јан. 1872), а бан Бедековић предаде оставку.

Кватерников очајни корак веома је компромитовао хрватску народну ствар код Бечкога Двора, а ојачао политички положај Маџара у борби с хрватском Народном странком. Но много је фаталнија последица Кватерникове буне било то да је сада Бечки двор прекинуо везе с аустриским министарством грофа Хоенварта, које је имало у програму федерализацију Аустро-Угарске монархије, дакле потпуно нов Устав, опречан 1867 године створеном Дуализму. Пад Хоенвартова кабинета (27 окт. 1871) повукао је собом и ослабљење Народне странке у Хрватској. По отступу Бедековићеву именован је „банске части намесником“ (locumtenens) безобзирни Анте Вакановић (1872—1873) са задатком да по Раухову примеру проведе у Хрватској и у Славонији нове саборске изборе тако да у Сабор уђе маџарска већина. Али поред свега насиља народ је, крајем маја 1872, ипак изабрао 47 опозиционалаца, а само 28 маџарона. Нато позове Вакановић у Сабор 47 великана, који су имали место и глас по положају (вирилисте), листом маџарона. Овако је Народна странка остала, иако је на биралишту победила, у саборници у мањини. После нада главне њене узданице, аустриског кабинета грофа Хоенварта, није јој преостало друго него, или да поведе безизгледну очајну борбу с Маџарима, који су недавно још више ојачали, кад је гроф Јулије Андраши, 14 нов. 1871, именован министром иностраних

послова Аустро-Угарске монархије, или да се некако нагоде с новим претседником угарске владе, Мелкиором Лоњајем.

Ето, у овако тешкој ситуацији Народна странка је најзад приволила на „ревизију“ Нагоде од 1868, и почне с Маџарима преговоре. Пре свега сложили су се чланови Народне странке и маџарони, и изабрали у хрватском Сабору, 9 јула 1872, нову депутацију од 12 чланова (6 народњака и 6 маџарона). Дана 6 новембра предложили су они једнакобројној маџарској депутацији ове захтеве: хрватски ће посланици у заједничком Сабору сами између себе бирати пет чланова у Делегације, а неће их више бирати читав заједнички угарско-хрватски Сабор; бана именује Краљ без предлога и протупотписа претседника угарске владе; бан носи титулу „бан — земаљски министар Краљевина Хрватске и Славоније и Далмације“, да се на овај начин јаче истакне његова одговорност хрватском Сабору; Хрватска ће сама својим финансијама руковати и управљати својим државним добром, „плаћајући заједничкој угарској државној благајни редовите своте, које буде дужна да приноси за заједничке послове“; хрватски министар у Будимпешти не може утицати на хрватску аутономију, већ има у министарском савету једино да заступа хрватске интересе. Но после дужега одуговлачења мађарска је депутација одбила све ове предлоге, на што хрватски чланови депутације узеше све више попуштати,¹⁾

¹⁾ Бискуп Штросмајер, који је био члан хрватске делегације, оставио је одмах после негативнога одговора Маџара Будимпешту и никад више није долазио ни у Заједнички Сабор ни у Загребачки.

док најпосле није остала **с т а р а Н а г о д а** од 1868, изузев неких скромних измена: место паушала од 2,200.000 форинти уведена би за Хрватску тангента од 45% њених прихода, како ће их исказати заједнички министар финансија; даље је Хрватској загарантован Устав законом да се хрватски Сабор, буде ли распуштен, „има састати за три месеца рачунајући од дана кад је распуштен“; најпосле је и делокруг хрватскога министра јасније опредељен као посредника између бана и Краља и угарске владе, али без права да самостално утиче на банске предлоге или закључке хрватскога Сабора. Овако ревидирану Нагоду примио је онда хрватски Сабор, 5 септ. 1873, са 79 против 10 гласова, а 30 новембра добила је она и краљевску санкцију.

Обавивши свој примљени задатак Антун Вакановић предао је демисију, а за хрватског бана именован је некадашњи хрватски Дворски Канцелар, патриотични и умни син из народа, **И в а н М а ж у р а н и ћ** (20 септ. 1873).

Ера двадесетгодишње борбе око хрватско-мађарских државноправних односа свршила је, али само за кратко време.

Словенци и Југословенска Мисао

Убиство Кнеза Михајла и инартикулирање хрватско-угарске државоправе Нагоде, обртне су тачке у историји југословенског народног Ослобођења и Уједињења. Од сада даље, до повратка Карађорђевог династије у Србију (1903), рад око овога народног посла потиснут је управо у позадину, ограничени једино на деловање понеких државника или политичких скупина. Пре свега он престаје да буде сталним програмом српске владе и Владалачког Дома, најпре за време првога Намесништва, од 1868 до 1872 године, кад су место малодобнога српскога Кнеза Милана Обреновића управљали Србијом Миливој Петровић Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић, онда у време владања Кнеза, а од 1882 године даље Краља **М и л а н а О б р е н о в и ћ а** (1872—1889), и најпосле у време његова сина и наследника Краља **А л е к с а н д р а О б р е н о в и ћ а** (1889—1903). Њихова погрешна политика и живот поништили су сваки углед династије Обреновића, и код куће и у иностранству. Шта више, неко је време, за владања Краља Ми-

лана, изгледало као да је Краљевина Србија заправо вазал Аустро-Угарске.

С друге пак стране, међу Хрватима, после 1868, односно 1873, све је већма узело јачати Старчевићево праваштво, и на овај се начин јаз између Хрвата и Срба, на велико задовољство Беча и Будимпеште, почео све више да шири, тако да се на почетку септембра 1902 године — поводом великих антисрпских демонстрација у Загребу, нахушканих од душмана братске слоге и љубави између Срба и Хрвата — чинио управо непремостивим.

Већ је прво Намесништво, за малодобнога Кнеза Милана Обреновића, заузело, иако не баш пријатељски став спрема нове мађарске владе грофа Андрашија као баштину из последњег времена Кнеза Михајла Обреновића, како већ чусмо, а оно ипак такав став, који Будимпешти није правио тешкоћа и неприлика, и то баш у време кад се у новој Аустро-Угарској монархији радило о егзистенцији Дуализма, већ тешко уздрмана плановима бечкога кабинета грофа Хоенварта. С таквим држањем српских службених кругова од 1868 до 1903 год. у вези био је одређен и став веће чести Срба у Војводини и у Хрватској, па чак и у Далмацији, у питању хрватско-мађарских сукоба после 1873 године. Они су се, поводећи се за српском владом, све више приближавали Мађарима, односно Аустрији и далматинским Талијанима, а на рачун хрватских аутономних права, загарантованих нагодбеним законом, док најпосле, за бановања грофа К у е н - Х е д е р в а р и ј а (1883—1903), Срби нису, сем ретких изузетака, сасвим прешли у противнички та-

бор. Ово држање Срба у Хрватској и у Далмацији за време цвата и кулминације јакости Дуализма било је особито тежак ударац за југословенску идеју, а изазивало је код Штросмајера, Рачкога и њихових приврженика и пријатеља нарочито болне осећаје. Тако је већ 24 јан. 1869 писао Штросмајер Рачкому: „Српска влада више воли Мађаре и Турску, него себе и нас. У Србији мисли се да је то корист Србији, што смо ми Хрвати утучени и немоћни (услед хрватско-угарске Нагоде). Колико ли слепоће, управо колико византијске пакости и зависти!“ Ови су се болни осећаји доцније уздигли баш до очајања.

У овој народној помрчини тек је тамо-амо пропламсало гдекоје светло, као сведочанство да идеја југословенскога народног Ослобођења и Уједињења ипак није утрнула и замрла.

Пре свега узете се сада кретати С л о в е н ц и у смислу југословенскога народног јединства. Они су у време Гајева Илирског Препорода, осим неких изузетака, међу којима је најпознатији хрватски песник, Штајерац С т а н к о В р а з (1810—1851), били противници илирске идеје и почели су њој насупрот гајити чисту националну словеначку идеју под водством слависте Ј е р н е ј а К о п и т а р а (1780—1844), песника Ф р а н ц е т а П р е ш е р н а (1800—1844), и публицисте и политичара Ј а н е з а Б л а ј в а ј с а (1808—1881). „У томе часу Словенци су имали један заједнички књижевни језик — каже словенски историк Д р а г о т и н Л о н ч а р. Тврдило се да је словенштина новосковани језик и да је крањ-

штина — или „крањска шпраха” — прави језик словеначкога народа”. Зато је и била непролазна заслуга Јанеза Блајвајса, кад је издавањем часописа „Новице”, године 1843 започео дело словеначкога народног Препорода и организације. Тада — тачно речено 1844 године — први се пута састајемо с идејом и речи „Словенија”, коју је изнео у некој пригодној песми публициста Иван Весел Косески (1798—1884). Тако је најпосле година 1848 родила први словеначки политички програм: „Сједињену Словенију”, то јест: Словенци у Крањској, Штајерској, Корушкој и на Приморју (око Горице и Трета), треба да образују једну административну целину с именом „Словенија”, са својим Сабором у Љубљани, у којем се претресају сва питања што се тичу словеначког народног живота, док су сва друга, заједничка свима народима Аустрије, имала да потпадну под компетенцију државнога Сабора у Бечу. У овој Словенији треба да влада једнакоправност словенштине у школи и у надлештвима с немачким и талијанским језиком, а у Љубљани има да се отвори словенски Универзитет, и, најзад, Аустрија има да буде независна од Немачке („Франкфурта”), са Словенијом као њеном неразруживом чести, која никад не може да уђе у склоп немачкога царства. На политичку заједницу с Хрватима и Србима помишљали су само неки Словенци, па и то понајвише за случај, ако би се Аустрија распала. Тако је у јуну 1848 дошао, на позив бана Јелачића, у хрватски Сабор у Загреб и Словенац

Штефан Кочевар (1809—1883), као претставник „Словеније”, универзитетскога удружења у Грацу, и изјавио (9 јуна) жељу свога удружења да Словенци уђу с Хрватима у тешњу културну везу, јер је „за сада политичко сједињење с Вама (Хрватима и Србима) немогуће”.

Дабоме, нови аустриски Апсолутизам учинио је брзо крај сваком даљем зближавању и тек после обнове уставнога живота (1860), опет су се јављали поједини истакнутији Словенци с идејом народнога југословенског јединства, док их је претежна већина остала код програма од 1848 године с провинцијалном аутономијом и језичном равноправношћу у јединственој Аустрији. Године 1865 чак се помишљало на име „Илирија” наместо „Словенија”, зазорна Немцима и Талијанима, али не на Гајеву југословенску Илирију, него на „Краљевину Илирију”, коју је креирала Аустрија 1816 године, после пропасти Наполеонове, поглавито од словенских земаља; укинута је октроираним Уставом од 1849 године. Најпосле нашли су се Словенци 1867 године, кад су Немци и Маџари склопили Дуализам, потпуно изиграни у својим народним захтевима.

Ова је ситуација донела преокрет у мишљењу великог дела словеначке интелигенције. Сада се и код ње узела снажити идеја југословенске заједнице. Већ је 1866 године Лука Светец (1826—1921) јавно тражио, „на темељу народног права”, сједињење аустро-угарских Јужних Словена (Словенаца, Хрвата и Срба) у једну административну целину у федеративно уређеној

А у с т р и ј и. Године 1867 пак, почео је у Љубљани излазити лист „Словенски Југ” у редакцији либерала Францета Левстика (1831—1837), а годину дана доцније донео је, 2 апр. 1868, први број либералнога „Словенскога Народа” (који још и данас излази) нов политички словеначки програм, а саставио га је, на бази сједињене Словеније, сам уредник „Словенскога Народа”, Антон Томшич (1842—1871).

Скоро потом, под утицајем француско-прускога рата и хрватско-угарске Нагоде, састали су се 1 дец. 1870 у Љубљани југословенски политичари из Аустро-Угарске, међу њима од Словенаца Јанез Блајвајс, Елбин Коста (1832—1875), Радослав Разлаг (1826—1880), од Хрвата Мато Мразовић (1824—1896), Милан Маканец (1843—1883), Игњат Брић (1834—1892), Еразмо Барчић (1830—1913), а од Срба Војвођана песник Лаза Костић (1841—1910). Плод њихова већања био је тако звани Љубљански југословенски програм, у којем је пре свега проглашено народно јединство Јужних Словена у Аустро-Угарској, а онда обећана узајамна помоћ да се постигне и политичко јединство у федеративној Аустрији. Међутим, подвојеност међу Словенцима клерикалима и либералима, на ревизија и дефинитивни прихват хрватско-угарске Нагоде у хрватском Сабору 1873 године, те сукоб између Срба и Хрвата ојачањем Старчевићева праваштва, учинили су да је Љубљански југословенски програм остао до 1919 године тек један интересантни историјски акт.

Светозар Марковић

С друге пак стране пажње је вредна истакнута личност Светозара Марковића. Он је био Србијанац из Јагодине (рођен 1846). Кад је свршио техничке науке у београдској Великој Школи пошао је најпре у Русију, а онда у Швајцарску, где се упознао са социјализмом. Кад се вратио у домовину постаде вођ социјалистичке партије, али не без националистичкога темелја, а заступао ју је, не плашећи се ни најтежих прогона, смело и консеквентно, у многобројним списима. У схватању односа српског народа према Турској био је Светозар Марковић тако исто револуционаран као и према Аустрији. Он је први јасно и јавно изрекао нов основни принцип југословенске политике: да се слобода Југословена (Срба, Хрвата и Словенаца) и опстанак Аустрије међусобно искључују. Зато Марковић и јесте одлучан противник празне фразе о такозваној „словенској” Аустрији (аустро-славизма). „Да се реше питања народности у Аустрији у правом њихову смислу — каже Марковић — треба разрушити Хабсбуршку монархију, која је

скрпана женидбама, наслеђивањима и различитим уговорима, и која се држи језуитским лагаријама и грубом солдачком силом". Зато је федерализам у Аустрији „најгора форма, која се може замислити“, јер је „савезна Аустрија“ немогућа и непотребна народима, који у њој живе. Мали народи у Аустрији имаду пред собом пречи и подесијни пут, наиме „да се сједине с другом својом браћом, која живе изван граница Аустро-Угарске.“ Зато треба то да буде „програм наше акције према нашем народу на оној страни“, каже Светозар Марковић. Већ је добро приметио Јован Скерлић ((1872—1914): „Негативна страна националнога програма Светозара Марковића, то је уништење турске и аустријске владавине над Србима; позитивно је јединство са Хрватима, савез са Бугарима и с осталим балканским народима. По својој здравој памети и по нагону за народну политику, он је узео као аксиом, о коме не може никакве речи да буде, да су Срби и Хрвати један народ, и зато је редовно писао „наш српско-хрватски народ“.

Али Светозар Марковић је и против империјалистичкога схватања југословенског народног јединства, и тврди да нити је право нити нужно у ово јединство силом утеривати Хрвате и Бугаре. „Идеја нашега народног јединства — рече он — то је најреволуционарнија идеја што постоји на Балканском Полуострву од Цариграда па до Беча“. Ова идеја садржи већ у себи

уништење Турске и Аустрије, престанак Србије и Црне Горе као независних кнежевина и револуцију у читавом политичком склопу југословенскога народа; из делова ове две царевине, Турске и Аустрије, и из две српске Кнежевине, постаје једна нова држава — то значи југословенско народно јединство. Светозар Марковић умро је млад, у Трсту 26 фебр. 1875, у прогонству. Девет година после тога основали су његови другови и пријатељи, с Николом Пашићем (1846—1926) и Пером Тодоровићем (1852—1907) на челу, Радикалну странку.

Херцеговачко-босански устанак и Петар Мркоњић

Баш оне године, кад је умро Светозар Марковић, дигли су се Херцеговци, и православни и католици, на устанак против Турака, а скоро потом букнуо је устанак и у босанској Крајини уз хрватску границу у Поуљу. На овај се глас усталасало читаво Јужно Словенство, а нарочито Србија и Црна Гора. На све се стране осећало да се примичу пресудни дани, повезани с решавањем главнога међународног југословенског проблема, с Источним питањем. „Жељети је — пише Рачки 19 авг. 1875 бискупу Штросмајеру — да се преко Уне и Саве (у Босни и Херцеговини) образује државна заједница (организација), која би својим животом живјела. У овом случају Јужно Словенство имало би будућности”. Но против оваквих планова дигла се Аустро-Угарска као највећа и најопаснија препрека, којој никако није ишло у рачун да се на њеним јужним границама образује једна јака југословенска држава.

Већ одмах после тако зване Подгоричке афере (у окт. 1874), за које је заглавило неколико Турака и Црногораца, бечка је влада помислила да овај

сукоб искористи у своје егоистичке сврхе, којима се већ дуго времена носила. Дана 29 јан. 1875 — дакле још пре Херцеговачке буне — састала се у Бечу, у Двору, под председањем цара Фрање Јосипа, специјална конференција, у којој су учествовали надвојвода Албрехт као генерални инспектор аустро-угарске војске, гроф Јулије Андраши као министар иностраних послова, генерал Колер као министар војни и још неке високе војне личности. Расправљало се о недавном црногорско-турском конфликту и какве би мере требало подузети, ако се сукоби, како се може пуном сигурношћу очекивати, понове и ситуација заштри. Овом је приликом гроф Андраши предлагао, а с њиме слагала су се сва висока војна лица, па најпосле и сам цар Фрањо Јосип, да се нареди и устанци у Херцеговини искористе тако да се у згодном часу заузму војном силом Босна и Херцеговина, јер то да императивно тражи пре свега безбедност поседа Далмације, а онда и то да се на сваки начин спречи да Босна и Херцеговина припадну Србији, односно Црној Гори. Јер „ако би се онде образовала нова једна држава, коју ми не бисмо могли или нећемо моћи да спречимо, онда смо се сами упропастили и преузели бисмо улогу, „болеснога човека””. После тога расправљена су чисто војна питања и закључено је да се има Босна окупирати прелазом преко Саве код Брода и Градишке, а Херцеговина из Далмације. Окупација мора бити трајна.

У ово време јавља се на позорницу син Кнеза Александра Карађорђевића, принц Петар,

доцније југословенски Велики Краљ Ослободилац.

Кад је букнуо херцеговачко-босански устанак (лети 1875), принцу Петру Карађорђевићу било је већ пуних тридесет година (родио се на православни Петров дан, 29 јуна — 11 јула, 1844 у Београду). Заиста је карактеристично да се принц Петар родио баш оне године, кад је Илија Гарашанин писао своје „Начертаније” — план о будућности Србије — који је он, као Краљ, после седамдесет пет година и реализовао. Кад му је отац, Кнез Александар Карађорђевић, на Божић 1858 био приморан да остави Србију, било је принцу Петру 14 година, а налазио се у оно време у Швајцарској, у Женеви, у школи. Овде је остао до 1862, а потом је пошао у Париз, где је најпре свршио науку у Колежу Сент Барб (недалеко од Пантеона) и онда ушао у војну школу, најпре у Сен-Сиру, а после у Мецу, коју је довршио 1867 добивши чин потпоручника. Већ је 1870 године учествовао као официр Легије странаца, под именом Пиер Кара, у француско-пруском рату те је због храброга држања одликован орденом Легије Чести. Бављење принца Петра Карађорђевића у Француској било је од пресуднога утицаја на читав његов живот: научио је свесно волети слободу, своју далеку отаџбину и свој храбри и даровити, иако толико несрећни народ. Још 1866 године упознао се принц Петар у Паризу, као студент, с програмом и идејама уједињене српске Омладине, како га је она прокламовала са своје скупштине у Новом Саду (у августу 1866), и сав се загрејао за њ. После десет година, кад је плануо већ

поменути херцеговачко-босански устанак, принц Петар, знајући добро да се ради о Ослобођењу Срба и Хрвата испод турскога јарма, а које је први започео мачем у руци његов дед Карађорђе, брже пожури у помоћ босанској крајинској браћи придруживши им се као П е т а р М р к о в и ћ. Ово је име имало у првом реду да одговара изражају његова загасита лица, дакле отприлике онако, како је постало име Карађорђе (црни Ђорђе), а онда је требало да значи и непомирљива борца против Турака, какав је био у југословенским народним песмама XVII и XVIII ст. оевани приморски јунак Петар (Перо) Мрковић, „без којег нема четовања”. Познаје га и фра Андрија Качић, и ставља у време Кандијскога рата (1644—1669), што јамачно и одговара историском факту. Принц Петар о чито је ово име одабрао читајући „Српске Народне Пјесме” (вол. III и IV) Вука Стефановића Караџића.

Деловање Петра Карађорђевића у босанском устанку пада од јесени 1875 до лета 1876, а одигривало се понајвише у Поуњу око Бужима, Нивњака, Двора, Јамнице (код Двора), Доброг Села и шуме Чорковаче. Овде је принц Петар подржавао о своме трошку нарочиту чету од двеста и више храбрих момака, листом Срба Бошњака, и вршио отворене нападе на Турке. Али то није било по вољи српској влади и Кнезу Милану Обреновићу, па су зато тражили од аустријске владе да удаљи Петра Карађорђевића од босанске границе. Кад то није помогло, онда су најмљене убојице да уклоне храброга унука Карађорђевога са света. Сада заиста Петру Мр-

коњићу није друго преостало, него да се сâм укло- ни и да сачува живот за непознату будућност. Али је овом приликом управно на Кнеза Милана Обреновића писмо, у којем рече, како је „у садањим приликама дужност свакога сина да буде с наро- дом на мегдану и да с њиме подели срећу и несре- ћу започете борбе”. Онда продужује Петар Кара- ђорђевић овим одважним и патриотским речима:

„Али мој долазак (на босанско усташко боји- ште) другојачије се објашњава. Мени се приписују намере којих ја за сада немам. Називају ме претендентом (на српски кнежевски пре- сто), што ја сада никако нећу да сам. Ја сам проникнут мишљу да би била грехота када би, би- ло код кога му драго, лични интерес сада одређи- вао рад, и сматрам да су баш српски вла- дари на првом месту позвани да своје личне интересе принесу на жртву интересима народним, те да се тиме бар донекле одуже народу за све оне благодети, које су досада уживали. Буде ли наша борба успешна, што треба да желимо, ми онда нисмо у стању одредити форму нове државе. Тако је моје мишљење о дуж- ности српских владара и о положају уопште. Казу- јући ове моје мисли искрено Вашој Светлости, ја тежим да постигнем неке практичне резултате, који ће бити нама на част, а народу на срећу. Многе сит- не страсти себичних људи поделиле су наше поро- дице и начиниле од њих два табора, чијом се уза- јамном мржњом само спекуланти користе. Са обе стране ова је мржња умела да улови присталица,

да поцепана народ, чија поцепаност није могла ни на кога да утиче благотворно, па ни на нас. Ова је мржња прогутала Карађорђа, ова је мржња покосила Кнеза Михај- ла, и ма колико се ми прали од учествовања у томе, признати морамо да је наша мржња узрок свему. Ја бих Вашој Светлости могао да наведем о томе живих примера из садашњег устанка да видите што јасније, колико ова мржња може да нашкочи саме народу. Ако Ваша Светлост нала- зи за умесно ја ћу се срећан осећати да пора- дим да ова мржња једном преста- не. Дајте да у ово озбиљно време, на очи свих не- пријатеља нашега народа, станемо један поред другог као браћа и при- јатељи, којима су на срцу једино срећа и на- предак онога народа, који их је дигао на висину, на којој се налазе”.

Ово, толико значајно писмо, остало је без одго- вора. Али, најпосле дао је на њ одговор српски на- род, кад је после погибије последњег Обреновића, Краља Александра (11 јуна 1903), позвао Петра Карађорђевића на престо његова оца и деда.

Борба око деобе турске баштине

Међутим је херцеговачко-босански Устанак за собом повукао најпре рат Србије и Црне Горе с Турском (1876), а онда велики рат Русије с Турском (1877—1878). Спремајући се у рат, руска је влада добро знала да јој се ваља пре свега споразумети с Аустро-Угарском и себи обезбедити бар њену неутралност. У ову је сврху у првој половини маја 1876 године дошло у Берлину до састанка између рускога цара Александра II, Кнеза Горчакова, руског министра иностраних послова, и грофа Андрашија. Кнез Горчаков тражио је да се Турској навести рат и зато је желео да се Русија и Аустро-Угарска већ сада споразумеју о деоби турске баштине. Али гроф Андраши није хтео да прихвати овај предлог, јер је имао на уму да стече Босну и Херцеговину без рата, а Русија опет желела је заједничку војну против Турске да је Аустро-Угарска евентуално доцније не изигра. Због тога састанак није уродио никаквим конкретним плодом, већ је уговорено, по жељи руског цара Александра II, да се имаду што пре лично састати цареви Алек-

сандар и Фрањо Јосип. И заиста, 8 јула 1876, састали су се у чешком дворцу Рајхштату, на подножју Крконоша, оба цара и оба њихова министра иностраних послова, дакле баш у време кад су Србија и Црна Гора навестиле Турској рат (30 јуна).

И Кнез Горчаков и цар Александар, путујући у Рајхштат, имали су у првом реду пред очима да наговоре Аустрију, да прихвати принцип а у т о м и је за Босну и Херцеговину као најбоље решење ориенталне кризе. Али ствари су пошле другим путем. Како су вођени „тајни разговори“ (les pourparlers secrets) у Рајхштату, ми данас још не знамо. Ми само познајемо њихов резиме, стављен на папир после преговора. У томе се важном акту каже: Русија и Аустро-Угарска споразумеле су се за оба случаја, то јест ако Турци победе или ако буду поражени. У првом случају здружиле би се Русија и Аустро-Угарска да спрече уништење кришћанских Словена. Србија и Црна Гора, за случај да буду побеђене, треба да задрже своје садашње територије. Ни у једном случају Србији не сме се признати пуна независност, али Црној Гори се може. За случај буде ли Турска побеђена у рату са Србијом и Црном Гором, Русија и Аустрија споразумеле су се да Србија и пошто не сме заузети земљу између Далмације, Хрватске и Славоније (Босну и Херцеговину) зато, јер би у случају кад би ове земље добила Србија, Далмација била угрожена. У овом случају Аустро-Угарска пак морала би чак да мисли на анексију Србије, са-

мо да спасе своје приморје. Зато ће Србија у случају победе, добити нешто територије на Дрини око Зворника и код Новог Пазара у правцу реке Лима. Црна Гора опет добиће проширење нешто на херцеговачкој страни (Никшић), онда пристаниште Спич и крајеве с леве обале Лима. Најпосле каже се: „Остала чест Босне и Херцеговине анектираће се Аустро-Угарској (*Le reste de la Bosnie et de l'Herzégovine serait annexé à l'Autriche-Hongrie*)”. Ето, овако је Русија у пуној службеној форми, у време док је српски народ водио тешку и крваву борбу с Турчином управо за ослобођење Босне и Херцеговине, признала Аустро-Угарској пуно право на ове исте земље.

Закључци рајхштатски остали су, дабоме, тврда тајна, а свету јављено је комуникаејом, што га је саставио Кнез Горчаков, да су се оба цара споразумела тако, да неће интервенисати у Балканском рату. Покаже ли се, можда, доцније ипак потреба за такав корак, они ће онда пре свега потражити споразум с осталим Великим Силама европским. Међутим развио се турски рат веома неповољно за Србију, док је Црна Гора могла да покаже доста успеха. Кнез Горчаков тражио је зато од Порте да се утаначи примирје, али Турска није хтела ништа ни да чује о томе; она је чак помишљала на поново потпуно покорене Србије, као пре 1804 године! Сада се Кнез Горчаков решио на одлучан корак. Крајем септембра 1876 пошао је у Беч као специјални изасланик цару Фрањи Јосипу с писмом цара Александра од 23 септембра, гроф С у м а р о-

ков-Елстон. Русија је сада бечком двору предлагала интервенцију, и то тако да она окупира Бугарску, а Аустро-Угарска Босну и Херцеговину. И опет је гроф Андраши био онај, који је цару Фрањи Јосипу саветовао да отклони руски предлог, и тако је мисија грофа Сумарокова потпуно пропала. Разлог је био тај, што гроф Андраши није хтео да угази у рат. Радећи тако, он је био уверен да ће му Русија скоро и опет доћи с новим предлогом, а који ће боље одговарати његовим идејама. У томе пак тајно га је подупирао и Кнез Бизмарк, јер није хтео да види Русе на доњем Дунаву, а желео је да Аустро-Угарска заузме Босну и Херцеговину, и да она онда примири ове две југословенске бунтовне земље.

И заиста, скоро потом послао је цар Александар Фрањи Јосипу ново писмо, датирано 22 октобра. У овом писму руски је цар изјавио, да он не може више да чека да дође у помоћ својим југословенским хришћанским суплеменцима у Турској. Гроф Андраши осетио је сада да се примиче његов час. Знајући добро, како су и Немци и Мађари против расула Турске — а баш то је лебдело пред очима цару Александру и Кнезу Горчакову — и да он, гроф Андраши, не би тако лако могао да у аустро-угарским Делегацијама протури потребне војне кредите и друге нужне закључке, што се морају донети у очи рата, није никако хтео да се јавно ангажује за руски предлог. У другу пак руку гроф Андраши није ништа ни хтео ни смео — због добро му познате тежње цара Фрање Јосипа да накнади

обе изгубљене талијанске провинције, Ломбардију (1859) и Венецију (1866), двема новим у непосредном суседству, то јест Босном и Херцеговином — да пропусти прилику дипломатскога успеха, који би му могао на лак начин да обезбеди посед Босне и Херцеговине. Тако се дакле одлучно на нове тајне преговоре с Русијом, то радије, што је иницијативу код тога посла и опет преузео лично сам цар Александар, све против воље Кнеза Горчакова.

Да преговарања не падну свету сувише у очи, решено је да ће их водити бечки руски посланик Новиков и гроф Андраши сами у Будимпешти, где се цар Фрањо Јосип већ дуже времена бавио. Преговори започели су у децембру 1876, а први су резултат донели 15 јан. 1877 после подужега и заплетена расправљања. Онога је дана наиме закључена војна конвенција, којом је Аустро-Угарска изјавила своју беневољентну неутралност у идућем руско-турском рату, а гледе Босне и Херцеговине речено је (чл. VII) од речи до речи ово: „Њег. Величанство цар аустриски и краљ угарски придржа је себи право да бира час и начин, кад ће заузети Босну и Херцеговину са својим четама“. То значи, кад Русија својом крвљу обори турско царство, онда ће Аустро-Угарска заузети Босну и Херцеговину, евентуално без крви, јер Турчин више неће моћи да да отпора.

Али Аустрија је хтела да с Русијом углави и политичку конвенцију о будућности турске баштине. Овај је споразум постигнут тек 18

марта у Бечу, и то првенствено и опет под утицајем цара Александра. И овај су уговор потписали Новиков и гроф Андраши, но датиран је, не 18-тим марта, него 15-тим јануара, јер су оба акта имала да чине једну целину. Уговор сâм и опет је учињен да се тобоже „поправи стање хришћана у Турској“; у ствари пак да је Аустро-Угарској Босну и Херцеговину, а Русији Бесарабију до дунавскога ушћа, док су насупрот Бугарска, Албанија и остатак Румелије требале да буду организоване као независне државе, а Тесалија, чест Епирз и острво Кандија (Крета) имале су принасти Грчкој. Сам Цариград е околином имао би постати слободан град (ville libre). И овај је уговор остао строга тајна; тек је Кнез Бизмарк о њем био поверљиво обавештен. Сада је, најзад, Русија могла да изазове рат с Турском, 24 априла 1877. Течај рата — у којем су потом и опет активно учествовале Црна Гора и Србија, али тако да, по упути Русије и захтевању Аустрије, нису смеле дирати у крајеве што их је имала да добије Аустрија — довољно је познат. Тако је исто познато да је Русија најпосле потпуно сбороила Турску и диктовала јој мир.

Прелиминари потписани су 31 јануара 1878 у Дринопољу, а 3 марта потписан је у цариградском предграђу Сан Стефану мир, како га је диктовао руски генерал Игњатијев, још недавно, пре рата, руски царски посланик у Цариграду. Овим миром проглашене су Црна Гора, Србија и Румунија независним држа-

вама; Црна Гора је територијално подвостручена (добила је херцег. Гацко, Пљевља, Никшић, Спуж, Подгорицу, Жабљак (на језеру) и Бар), Србија добија једино Ниш, Лесковац и нешто на Косову до близу Новог Пазара; Румунија пак добила је Добруџу, али у замену за Бесарабију и ушће Дунава, које су припаале Русији, док се Бугарска, као турска вазална Кнежевина, имала ширити од Црнога Мора до Албанских планина и од Дунава до Егејскога Мора око Кавале, а остављајући Турској у Европи само Солун, полуострво Халкидику, Дринопоље и Цариград. Након Босна и Херцеговина остају Турској као аутономна земља, у којој су се имале да проведу реформу у корист хришћана. Акт о Сан-Стефанском миру предао је у Бечу руски посланик Новиков 21 марта, а онда га је још истога дана примило у прелазу и бечко министарство војно да о њем да министарству иностраних послова своје мишљење. Бечко је војно министарство удовољило својој дужности већ 24 марта особитим тајним актом, у којем се каже:

„Да се узмогне ваљано оценити утицај нових граница на Балканском Полуострву како их је одредио Сан-Стефански мир, а у погледу наших (аустријских) интереса, треба пре свега скренути пажњу на пограничне прилике између Србије и Црне Горе, јер се оне нас (Аустрије) највише тичу. Према новој граници између Црне Горе и Босне приближују се Србија и Црна Гора у Новопазар-

ском Санџаку толико да се кланац (defilé) на северозападу код Нове Вароши сузује у ствари на удаљеност топовскога хица, а то у војном погледу значи да су обе ове земље (Србија и Црна Гора) у истину сједињене. Код овако прекарних прилика није баш много вероватно да ће Турска држати у Босни и даље јаким војним гарнизона, а го значи да би Србија и Црна Гора заиста могле већ за које време провести своје сједињење са Босном и Херцеговином, па чак и то да би се оба подузетна Кнеза (Милан и Никола), после протерана Турчина из Босне лако могли одважити да сједине све северозападне крајеве Балканскога Полуострва у једно државно тело. Није потребно напоменути истицати у какав битешки војни положај дошла Далмација после образовања овакве једне агресивне државе, нарочито ако уважимо да би Русија за случај рата (с Аустријом) могла против наше (аустријске) јужне границе мобилисати још и бугарске, па чак и грчке и арбанашке војне снаге, и сјединити их са српско-црногорским. Шта више, ни Италија не би пропустила да се користи овако повољном приликом (против Аустрије). Да се дакле спречи оваква неповољна ситуација и да се осујети евентуални будући губитак Далмације, па можда, чак и Хрватске, ми (Аустрија) треба пошто пошто да заузмемо Босну и Херцеговину”. После тога тражи бечко министарство војно да се Србија и Црна Гора што више одруже једна од друге и да се Србија оштети на рачун Бугарске на истоку (Широт), тако да читав Новопазарски

Санџак буде стављен на расположење Аустро-Угарској у часу кад би она требала да га окупира, то јест у часу, „кад буде требало Турску поделити“. Осим тога бечко војно министарство има у виду још и то да Аустрија треба да „већ сада узмогне да врши свој директни утицај на римо-католичке Арбанасе (Миридите), а тако и на остале Арбанасе, непријатељски расположене спрема Словена“.

Гроф Андраши заиста је добро разумео савет војнога министарства. Будући да је Сан-Стефански мир био у оној тачки, која се тичала Босне и Херцеговине, у пуној опреци са тајним конвенцијама склопљенима у Рајхштату и у Будимпешти, гроф Андраши решио се да интервенцијом великих европских сила издејствује ревизију Сан-Стефанскога мира у аустриску корист. У ту је сврху пре свега ставио европским великим силама — Енглеској, Француској, Немачкој, Русији и Италији — предлог, да се у Бечу састане опћа конференција и да редигира текст дефинитивнога мира између Русији и Турске.

Велике су се Силе заиста одазвале предлогу, и тако би, по жељи Кнеза Горчакова, изабран Берлинским местом, где се имала коначно решити судбина Балкана. Берлински Конгрес већао је од 13 јуна до 13 јула. По дипломатском обичају изабран је за претседника Кнез Бизмарк, јер се Конгрес састао на немачкој територији. Присуствовали су му претставници свих европских Великих Сила, међу њима и Кнез Горчаков и гроф Андраши, лорд Салсбери и Каратеодори наша, а од малих,

али заинтересованих држава, Јован Ристић као заступник Србије. Нас се, дабоме, не тиче сам течај расправљања; ми ћемо пажњу нашу обратити једино питању Босне и Херцеговине, јер је оно најтежије повезано не само с питањем историје југословенског народног Уједињења, него и с пропашићу Аустро-Угарске монархије после четрдесет година, што је било предуслов југословенскога народног Уједињења.

Не само Кнез Бизмарк него и енглеска влада још су пре састанка Конгреса саветовали грофу Андрашију да Аустро-Угарска просто што пре војном силом заузме обе земље и тако Конгрес стави пред готов чин. Али гроф Андраши није хтео да то чини, јер се бојао аустријских и угарских Делегација, које су веома нерадо гледале пројектовану окупацију Босне и Херцеговине, па тако је волио да стави Делегације пред готов чин, него ли Конгрес, за који је знао да у њему има већину за себе. Било је наиме колико сигурно да се Немци и Мадари неће — већ због велевласнога престижа монархије — опрети мандату Европе, а да и не узмемо у обзир врућу жељу цара Фрање Јосипа и високих војних кругова.

Тако је 28 јуна, после бугарскога питања, дошло на дневни ред питање Босне и Херцеговине, или — како рече један учесник — „велика гала-претставка је почела“. Кнез Бизмарк донео је спремљен говор, који је још раније прочитао гроф Андраши и одобрио га. Али и Турци знали су што се спрема, па су одмах у почетку узели радити око

тога да се седница одгоди. Међутим, гроф Андраши постаро се да је предлог о окупацији Босне и Херцеговине изнео. Енглез лорд Салсбери, јер Андраши није хтео да се каже да Аустро-Угарска зависи од Немачке. Тек после тога узео је Кнез Бизмарк веома топлим речима заговарати Салсберијев предлог, на што су пристале и све остале Велике Силе, заједно с Русијом. Само Турци су се толико оштро опирали да их је председник, Кнез Бизмарк, морао потсетити да се Конгрес није састао да Турској спасава поједине провинције, него да свету обезбеди мир, у садашњости и у будућности. Зато нека промисле да би им Сан-Стефански уговор отео много више, а и онако добили су натраг читаву плодну Македонију, која више вреди од неплодне Босне и Херцеговине. Како се види, Берлински је Конгрес у ствари заменио Македонију с Босном и Херцеговином у корист Аустро-Угарске. Зато се диже гроф Андраши и узнемије да се Аустро-Угарској препусте још и неки стратешки путеви и гарнизони у Новопазарском Санџаку, и то због тога да се трајно онемогући свако зближење између Србије и Црне Горе. Тек сада јавише се Руси (гроф Шувалов) и затражише рок од 24 сата за размисљање, на што им Кнез Бизмарк љутито добаца, како има већ две године што се Аустро-Угарска и Русија носе око тих питања, „на чему се онда можемо надати за 24 сата!“. Зато изјавише Руси, ако Аустро-Угарска без отпора пристане да Русија заузме Бе-

сарабију до ушља дунавскога, онда ће они повући свој приговор.

Ето, овако је Аустро-Угарска најпосле добила мандат Европе да окупира Босну и Херцеговину; не да је анектира. Анексији се наимае гроф Андраши свом снагом опирао, иако су Енглези и Немци хтели да ствар одмах сврши анексијом; па ни Русија не би могла ништа да приговори, док протести Србије и Црне Горе не би у концерту Великих Сила много значили. Зато и јесте цар Франсо Јосип овај пропуст љуто замерио грофу Андрашију. Међутим, у последњем часу, пред крај Конгреса, 11 јула, изненада изјавише Турци да неће потписати Конгресних аката, ако се Аустро-Угарска не обавезе специјалном клаузулом да сматра окупацију само провизорном и да суверена права султанова на обе земље остају и даље потпуно интактна. Гроф Андраши, неугодно изненађен, просто је одбио турски захтев. Али кад су Турци, 13 јула, баш на дан кад се Конгрес имао да закључи, опет пришли грофу Андрашију и поновили му свом озбиљношћу и одрешитишћу у име Високе Порте свој захтев, гроф Андраши је најзад морао пристати, јер без турских потписа на актима вратио би се у Беч потпуно необављена посла, будући да се за сваки конгресни закључак тражи још и данас, једногласно пристајање свих присутних Великих Сила. Како је познато, Аустро-Угарска ушла је после тога у Босну и Херцеговину (у августу 1878), додуше не баш тако лако како се надала, али најпосле ипак с пуним успехом.

Окупација Босне и Херцеговине се болно дојмила Србије и Црне Горе, нарочито Србије и њена младог Кнеза Милана, који није никако могао да схвати држање службене Русије у читавој кризи између године 1875 и 1878. Нарочито је Србију вређало, и то с пуним правом, што јој је генерал Игњатијев код склапања мира с Турском хтео да одзме у корист Бугара чак и Ниш, који је српска војска својом крвљу освојила; и само на поруку љутита Кнеза Милана, нишког ослободитеља, да „српска војска неће оставити Ниша све да је руска војска и нападне“, Русија је коначно Сан-Стефанским уговором оставила Ниш Србији.

Но за наш главни задатак веома је интересно држање Хрвата спрема босанско-херцеговачког питања, у првом реду обојице најинтелигентнијих Хрвата онога времена, бискупа Штросмајера и каноника Рачкога. У овом питању они су још од почетка кризе, па и раније у време Кнеза Михајла, сматрали као сасвим природну ствар да Србија има ослободити Босну, а Црна Гора Херцеговину. У томе је смислу бискуп Штросмајер писао у јесен 1876 године чувеном вођи енглеских либерала Гледстону. Шта више, ми знамо поуздано из записа једнога српског дипломатског чиновника, Атанасије Николића, да је бискуп Штросмајер обећао Кнезу Михајлу да ће, у случају његове акције у Босни, упутити католички фрањевачки клер да помаже српску ствар.

Окупација Босне и Херцеговине и Југословенска мисао

Сада, кад је букнуо херцеговачко-босански устанак и кад су европске Велике Силе стале вршити притисак на Високу Порту да проведе дужне реформе у корист хришћана, бискуп Штросмајер писао је Рачкому, 6 јануара 1876, да ове тобожње реформе сматра великом будалаштином, и да ће историја данас сутра љуто осудити дипломатију, која у овако озбиљној ствари није знала ништа друго да изнађе, него праву правцату будалаштину, стерилну, јалову, посве нишкетну, и да су они који се дају завести реформама, будале. А кад се чинило да ће Аустро-Угарска добити мандат да угуши херцеговачки устанак, Штросмајер је писао, 10 марта, Рачкому: „Кад Маџарима пође за руком устанак угушити, биће још смјелији и дрзовитији, а мени се чини да ће тада и мени одзвонити у нашем народу“ (то јест, да ће га маџарска влада узнастојати да уклони с бискупске катедре у Ђакову). У мају, дана 12, пише Рачки Штросмајеру: „Унаточ свему шеврдању ди-

пломације мислим да ће се барем Босна и Херцеговина ослободити већ сада и да се Турска неће дуго одржати. Држање Русије без сумње је тајанствено, али сви се у томе слажу да је она узела у своје руке — пошто је пустила Андрашија да дочека фијаско — клупко источнога питања. Усташе неће ни да чују што год о Аустрији, а против Маџара су разјарени да би се — како кажу — и са аустро-угарском војском побили, ако би она провалила у Босну и Херцеговину". Два дана потом, 14 маја, Рачки је опет писао Штросмајеру овако: „Јасноћу у садашњу конфузију, коју је створила дипломација, могле би унијети једино Србија и Црна Гора, кад би угазиле у рат. Сасвим је сигурно да Аустрија не би смјела пријечити акцију ових двију Кнежевина и да их Русија не смије оставити на цједилу, већ због себе и рускога народа. Свакако је овај устанак (херцеговачко-босански) у велике успјешно рјешење источнога питања, а припомоћи ће ствари и сам турски фанатизам. Ако нас Бог поживи видјет ћемо крст на Св. Софији (у Цариграду) и слику наше народне будућности, бар у магловитим контурама."

Међутим су Србија и Црна Гора заиста ушле у рат с Турском због херцеговачко-босанског устанка, што је Штросмајера и Рачкога искрено обрадовало. „Бог им био у помоћи", пише бискуп 2 јула, док му је Рачки још 29 јуна јавио: „Мислим да

ствари иду добро за Словенство. Преко (ексклузивнога) хрватства (Старчевићева) морат ће историја, дабоме, прећи на дневни ред. Само нека се избави јужно Словенство; за племенске особине је најмање". Овим речима домеће професор београдскога универзитета, Влада Ћоровић, у својој „Историји Југославије", ове исправне речи: „Ширег и племенски необичнијег схватања нашега (југословенског) народног проблема није било у целој нашој прошлости, казана од човека, који је био у исто време одличан хрватски патриота и један од људи са највише знања и мудрости у целој нашој (југословенској) средини." Кратко време после тога, 5 јула, Рачки јавља Штросмајеру, како се „у Загреб вратио из Беча командант армије, генерал Молинари, сав очајан, јер да је за Аустрију све изгубљено, а Молинари криви за то неспретност и неумјешно Андрашијево. Аустрија да више не смије интервенирати (у турском рату, дабоме, против Србије и Црне Горе, када би и хтјела; иста Енглеска не би јој више давала Босне. Мисли се да ће Србија и Црна Гора добити Босну, Херцеговину и Стару Србију, какав му драго био успјех рата. Неки се надају да ће Андраши насти, а с њиме и читав (дуалистички) систем, али ја сам изгубио сву наду у логику аустријске политике. Овдје (у Загребу) догађаји примају се неком резигнацијом. Скоро сви осјећају да је хрватско племе пропустило прилику да се оспособи за предњачење на Словенском Југу. Неки то жале, други су почели да

схваћају нову ситуацију. Свакако је словенско питање дошло на дневни ред."

Утом дошло је до руско-турскога рата. Штросмајер и Рачки надају се најбољим успесима по Словенство. Кад је пала Плевна (10 дец. 1877), сва је Хрватска одушевљено прославила овај догађај. „Одавна није у Загребу било толико народног весеља, колико је било кад се чуло да је Плевна пала", пише Рачки Штросмајеру 19 дец. „Била је то искрена радост!" Дана 6 јануара 1878 опет пише Рачки: „Надам се да се руска дипломација неће задовољити половициним рјешењем Источнога питања и да ће најмање тражити државну независност за словенске земље Балканскога Полуострва. Буду ли Руси приморани да уђу у Цариград, они ће тражити још више. Наше слутње гледе Босне испуњују се. О каквој анексији Аустрија нема више ни говора."

После прелиминарнога мира у Дринопољу, Штросмајера и Рачкога мучи питање, шта ће да буде од Босне и Херцеговине. Дана 6 фебруара 1878 пише Рачки Штросмајеру: „Мени се чини да ће Русија имати на дипломатском пољу да савлада веће препреке него ли на бојном пољу. Нама, дабоме, није аутентично познато, који су прелиминари мира (у Дринопољу 31 јануара 1878), и како Русија мисли уредити Балканско Полуострво. Особито је тамно питање Босне и Херцеговине. Толико ми се чини да је сигурно да је руски цар обрекао цару Фрањи Јосипу да Босну и Херцеговину неће добити ни Србија, која ће се раширити у Старој Србији,

ни Црна Гора, којој ће се придружити Албанија до ријеке Бојане и крај око Никшића, и да на тај начин неће дати повода стварању веће државе на јужној граници монархије, чега се у Бечу и у Пешти толико боје. Али с друге стране имам разлога држати да Русија не нуди Босне и Херцеговине нити Аустрији, па да су противни гласови лакши и тенденциозни. Али добро би било, кад би когод руске државнике упозорио на сплетке које се плету против Босне. А мислим да би Ви овај задатак преузели. По мојем мишљењу било би дакле добро да пођете, и то одмах, у Беч — јер другуда не смјете — па да ондје говорите с (руским послаником) Новиковом о Босни, заступајући то да Босна и Херцеговина постане Кнежевинам препустивши њено сједињење с осталим земљама Балканскога Полуострва будућности".

Штросмајер је одговорио Рачкому већ 11 фебр.: „Докучујем сасвим важност Вашег предлога и радо би из све душе одмах отпутовао у Беч, али, вјерујте, здравље ми не допушта. Стомак ми је неизмјерно ослабио, а пробава ми је свагдања мука. Још како тако да је барем из Осиека у Беч доћи за један дан; али сада треба путовати дан и ноћ. Бојим се за свој живот, не живота ради, него још неких ствари ради, које ја морам довршити, наносе пак катедрале (у Бакову) ради, која ме још четири до пет година треба. Ствар коју покренусте, веома је важна. Наши пријатељи (Руси) наћи ће на дипломатском пољу не једну, већ двије Плевне и два Осман наше. Најгора би за нас ствар била да

Босна и Херцеговина добија тобожњу неку аутономију, али под утицајем и суверенитетом наших сусједа Маџара. По мому би мишљењу много више ваљало да Босна и Херцеговина добију какву такву аутономију и да и даље остану под суверенитетом Високе Порте. Ствар је тако важна да с наше стране завређује сву пажњу. Ево дакле моје мишљење. Кад оно што Ви желите због мога здравља не може да буде, онда би ја Вас, драги брате, лијепо молио да одмах, чим примите ово моје писмо, одете на мој трошак у Беч и да не само у своје него такође и у моје име о тој ствари озбиљно поразговорите с реченим господином (Новиковом) и да га и у Ваше и у моје име лијепо замолите да то и цару (Александру) и министру (Горчакову) јави. Молим Вас учините то; ја ћу о томе писати и Гледстону. Ђуро Даничић (тада секретар југославенске Академије у Загребу) могао би нешто о томе писати (српском државнику Филипу) Христићу и скренути му пажњу на важност ствари. Мени се ствар са српскога гледишта чини тако важна да би ја у њихову положају, кад добију Стару Србију, волио да још неко вријеме остану под суверенитетом Високе Порте, с а м о да спријече да Босна и Херцеговина не потпадне под власт туђих интрига, које ће у Босни и Херцеговини почети, ако оне буду изложене туђему утицају”.

Рачки није пошао у Беч, јер су у међувремену Турци потписали Сан-Стефански мир, који је у ствари потврдио прелиминарни мир склопљен у Дринопољу, а осим тога још је раније читао у ру-

ским новинама да словенству не прети никаква опасност. Но скоро је време показало да су се и Рачки и Штросмајер преварили у својим надама.

Кад је Аустрија окупирала Босну и Херцеговину Штросмајер је, 27 септембра 1878, писао Рачку: „Уздајем се у Бога и у природни развитак ствари у овим (југословенским) странама. Физична окупација ни пошто ни је још морална и реална. Ово што се згађа може бити или почетак поправљања и здравља, али и почетак погоршања и пропасти”. Нато је Рачки одговорио, 8 окт., бискупу: „Аустро-Угарска монархија ушла је на слијепу у Босну. Она није хтјела ни знати бити искрена ни према својим народима, ни према Турској, ни према Бошњацима, већ је све њих хтјела да надмудри, па сада је пала у велику замку. Бојим се паче да ће Босна дати, ако и не одмах, али доскора повода великим заплетајима”.

И заиста: Октроирани Устав од 1849 године, Апсолутизам, Дуализам од 1867, хрватско-угарска Нагода с њеним фамозним Ријечким „имброглом”, лукаво изнуђена окупација Босне и Херцеговине, па после 30 година (1908) с њом у вези стојећа безправна Анексија, ископали су најпосле гроб Аустро-Угарској монархији.

Од 1903-1918

Повратком Карађорђева Владалачкога Дома на српски Краљевски Престо, већ су од првога дана опет оживеле међу Србима и Хрватима старе југословенске тежње и планови Људевита Гаја, Илије Гарашанина, Јосипа Штросмајера, Кнеза Михајла, Светозара Милетића и Светозара Марковића за Ослобођење и Уједињење. Код тог је најважније било то да су се акцији за реализацију ових ослободилачких тежња ставили на чело сам Краљевски Дом Карађорђевића и српска краљевска влада, коју су од 1903 године даље имали у рукама искључиво различите групе патриота, још највише Радикална странка под водством Николе Пашића. Значајно је да је изумрћем династије Обреновића у Србији уједно сасвим ишчезла из јавнога живота свака аустрофилска група политичара и државника.

Будући да су паралелно с овим развитком ствари и у Турској и у Аустро-Угарској управо систематски прављене невероватне грешке, и то не само са Србима и са Хрватима, него и са свима осталим Словенима (Словенцима, Чесима, Словацима, Малорусима и Бугарима), било је сасвим природно, да

су се догађаји у Турској и Аустро-Угарској монархији после 1903 године најпосле почели развијати у правцу, који је неминовно водио ка пуној катастрофи. Ови су догађаји — и они на Балканском Полуострву и они у Аустро-Угарској монархији — довољно познати и широким круговима читава цивилизована света, јер су као предисторија Великога Рата и као сам Велики Рат чест опште историје. Зато мислимо да нам није и не може да буде дужност, да прикажемо последњу фазу историје југословенскога народног Ослобођења и Уједињења у свима детаљима, него да само у главним потезима оценимо епоху између 1903 и 1918 године, с поглавитим обзиром на наш главни задатак, али и напосе још бар на хрватске прилике, јер ове су без сумње мање познате а ипак су од капитална значаја за закључни догађај.

Ступивши по народном избору и по народној вољи на престо свога оца и деда, Краљ **Петар I Велики Ослободилац** (1903—1921) вратио је пре свега народу у Србији веру у закон и створио од толико испаћене Србије модерну устави и европску државу. Окупивши на овај начин око себе читав народ и дигнувши му, већ после сразмерно кратког времена и војну и материјалну снагу, Краљ Петар могао је потом занста да пређе на извођење великих националних подвига. У томе ишла му је на руку — све и против свога рачуна — сама Аустро-Угарска. Овај је грабежљиви сусед, са својим вечним „витаљним интересима“ на туђи рачун, још од 1902 године, кад је започела међународна акција Великих европских Сила око питања македон-

ских реформи, бацио око на читав некадашњи турски административни вилајет Косово, идући свом енергијом за тим да се овај вилајет преда надзору и компетенцији њених, аустро-угарских, жандарских официра и подофицира. Захтев је Аустро-Угарске додуше најпосле уважен, поред свега протеста од стране српске владе, али се ипак и даље, и то с правом, не само у Београду и у Софији, него чак и у Риму схваћао као тихо пенетрирање Аустро-Угарске у Стари Србију и у северну Македонију. Разуме се, Аустро-Угарски нестрпљиви високи војни кругови овога времена, жељни већ одавна немињене војне славе црно-жутих царских застави, нису ни тајили да они ово тихо пенетрирање смотрају прелудијем у окупацију западне чести Балканскога Полуострва до Солуна, па чак ако треба и Краљевине Србије.

Зато и јесте држање Аустро-Угарске у македонском питању, одмах у почетку владања Краља Петра I, изазвало помисао на један Балкански Савез, а имале би га против Аустро-Угарске и њених незајакљивих балканских амбиција да склопе Турска, Бугарска, Србија и Црна Гора. Шта више, када су Србија и Бугарска — поводом ослабења Русије после јапанскога рата и прве руске социјалне револуције — узеле преговарати о царинској унији и о новом трговинском уговору (1904), Аустро-Угарска сазнавши за то, вероватно индискрецијом самога бугарскога Кнеза Фердинанда Кобуршког, подузела је све да ове преговоре осујети још у зачетку. Аустро-Угарска је у ово време

чак потајно, по својим агентима, нахушкавала против Срба у Македонији бугарске чете, а у Старој Србији (на Косову и око Пећа и Призрена) опет Арнауте. И тако је аустро-угарска дипломатија место да у Старој Србији стинава страсти, по својим тајним агентима, а путем конзулата, још их и изазивала. Зато и каже сасвим исправно Ђоровић: „Место да заноси и веже Србију на југу, Аустро-Угарска сама је давала повода да се српско питање све више почне јављати у пуном обиму и на целој линији. У тежњи да не допусти да се Србија ојача, она је у ствари изазивала њену националну енергију и активност, и тако сама највише допринела, да је српско питање добило акутан и постепено чак опасан карактер”.

Због тога је противност између Србије и Аустро-Угарске постајала из дана у дан све већа, а то се нарочито манифестовало за такозваног царинског рата и питања о набави топова за српску војску (1906—1908). Да примора Србију да набави топове код Шкоде у Пилзњу, а не у Француској како су српски војни стручњаци препоручивали, Аустро-Угарска је под различитим изговорима затворила своје границе српској храни и стоци. Зато је и било сасвим природно да су у Србији дошли на мисао да се ваља што пре трговачки еманциповати од своје северне егоистичке сусетке. У ову сврху Србија је пре свега нашла за свој експорт, преко Солуна, нових тржишта на европском Западу, а онда је дошла на идеју да би требало изградити железничку везу почевши од румунске границе код Прахова на Дунаву па преко Ниша, Старе Србије и Цр-

не Горе (или северне Албаније) до Јадранскога Мора, дакле једну дунавско-јадранску трансверзалну железницу, са прикључцима преко Румуније на јужну Русију (у Одесу, Кијев, и т. д.), а преко Ниша на Цариград, Солун и Атину.

Но тек што је започео озбиљан студиј око овога дивовског пројекта, изишла је Аустро-Угарска с много лакше проведивим, али и тенденциозним пројектом изградње железничке везе од босанске границе код Увца на преко Новопазарског Санџака на Косовску Митровицу, од куда је већ постојала изграђена железница преко Косова поља и Скопља на Вардарском долином до Солуна. У оба ова балканска железничка пројекта оцртава се јасно већ у овај први час, сукоб интереса између Аустро-Угарске и њене верне савезнице Немачке с једне, а Русије, Француске и Енглеске, па чак и Италије, с друге стране. Сукоб успео се до кулминације кад се Аустро-Угарска, користећи се већ поменутиим ослабљењем Русије, па изненада букнулом младотурском револуцијом (лети 1908) и преображењем Турске у уставну земљу, дрзнула да на своју руку, 5 октобра 1908, прогласи привремено окупиране султанове земље, Босну и Херцеговину, а нектиранима, или другим речима, она их је преко ноћ и учинила својим интегралним частима. Но Анексија Босне и Херцеговине била је не само типична повреда међународног Берлинског уговора од 1878 године, него и почетак краја Хабсбуршке царевине.

Међутим су се, после 1903 године, и међу Југо-

словенима у Аустро-Угарској узеле ствари развијати таквим правцем, који је убрзо показао пун духовни склад њихов са текњама Србије и Црне Горе. У Хрватској најме донео је режим бана плебејца (први пута што се уопће зна) Ивана Мажуранћа (1873—1880) свакој грани аутономне хрватске управе важних и корисних реформи, тако да треба истакнути да је управо бан Иван Мажуранћ положио здрав основ модерном хрватском управном животу. Одмах у почетку испунила се давна жеља Хрвата (још од 1790), кад је 19 окт. 1874 отворен у Загребу Универзитет са три факултета (медицински основан је тек 1918). Но ове је успехе огорчавало стално изигравање хрватско-угарске Нагоде од стране мађарске владе, која је — не задовољавајући се већ поменутиим Ријечким „имброљом” — узела уводити, против јаснога слова нагодбена закона, код новоизграђених железничких линија у Хрватској и Славонији, мађарски језик као службени, а под изговором да су железнице у Угарској и Хрватској „приватно подuzeће државе”, на које да се не односи законска уредба о праву хрватскога језика код заједничких надлештава у Хрватској и у Славонији.

У још мучнији положај дошао је бан Мажуранћ, кад су 1876, поводом српских буна у Босни и Херцеговини, објавиле Србија и Црна Гора Турској рат, а у циљу да ослободе ове земље. Овај устанак и рат изазване код хрватско-славонских Срба не само велике наде и одушевљење, него су они и помагали усташе оружјем и новцем. Будући да су,

како смо већ чули, у оно време Бечки двор и министар гроф Андраши прегли да Босну и Херцеговину стекну за себе, односно да спрече јачање и уједињење Србије и Црне Горе, бан Мажуранић примио је из Беча и Будимпеште наређење да стане на пут „велеиздајничкој“ акцији Срба у Хрватској и Славонији. Зато је, у лето 1876, полицајно затворено више одличнијих Срба у Шакрацу, Бјеловару, Карловцу, Дарувару и Осиеку, а у хрватском Сабору изјавили су чак неки посланици владине странке, да „у Хрватској нема Срба“, то јест: сви су они у ствари „православни Хрвати“, како је учио Анте Старчевић. Кад је бан Мажуранић дао још и затворити српско-православне конфесионалне школе, пуче међу Хрватима и Србима јаз, који се још више раширио, кад је после окупације Босне и Херцеговине хрватска саборска већина, састављена од некадашњих чланова Народне и Унионистичке странке предала цару и краљу Фрањи Јосипу адресу, у којој је тражила да се „организација окупираних провинција (Босне и Херцеговине) постепено удеси тако да би се временом дала припојити организацији Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације у њиховом државоправном односу према Краљевини Угарској“. Поред тога адреса хрватскога Сабора још је ургирала реинкорпорацију Далмације и Војне Границе, па чак и дефинитивно решење Ријечкога питања („Провизориум“). Ова је адреса веома тешко деловала на мађарску владу и њена претседника Коломана Тису (од 1875 до 1890), некадашњег приврженика Лудовика Кошута. Зато је Краљ Фрањо Јосип, примајући адресу из

руку једне депутације хрватскога Сабора, казао да је Сабор, говорећи о Босни и Херцеговини, прекорачио свој делокруг. Како су се у исто време водили између угарског и хрватског Сабора преговори о обнови финансиске Нагоде, што је требало да се чини сваке десете године рачунајући од 1868 даље, а обе се саборске делегације нису никако умеле да споразуме, бан Мажуранић — видећи у томе мађарску интригу, уперену лично против себе — поднео је на почетку 1880 године мађарској влади акт, с изјавом, да не може даље да остане бан, ако се Војна Граница одмах не сједини с Хрватском и Славонијом, а преговори о обнови финансиске Нагоде не сврше у корист хрватскога становништва. Мађарска Влада, дабоме, прими одмах понуђену демисију „старога Илира“ (21 фебр. 1880), а баном би именован гроф Ладислав Пејачевић.

Гроф Ладислав Пејачевић (1880—1883) био је стари униониста (мађарон). Овај је факт очито навео мађарску владу на мисао да би и опет могла да пође корак даље у помаћаривању заједничких надлештава у Хрватској, најме у вређању нагодбенога закона. С тим планом у вези би, 1 јуна 1880, отворена у Загребу, код дирекције финансија за Хрватску и Славонију, специјална школа у којој су могли чиновници учити мађарски језик, ако су желели да лакше „авансирају“. Поводом срамотне ове увреде, дрско бачене у лице читавом хрватском народу, иступи Матија Мразовић у хрватском Сабору са 22 посланика из владине партије и основа, 3 септембра, опозициону „Неодви-

сну Народну странку". Мало потом изради маџарска влада, да удобровољи огорчене Хрвате, код Фрање Јосипа дефинитивно сједињење Војне Границе са Хрватском и Славонијом (15 јула 1881). Но народну радост помути убрзо неугодно изненађење, кад је ноћу између 6 и 7 августа 1883 маџарски министар финансија, гроф Јулије Сапари, дао на свима загребачким заједничким финансијским и царинским надлештвима истаћи незаконите грбове с натписима на хрватском и маџарском језику. Због тога дошло је у Загребу до немира. Народ поскида, 15 авг., нове плоче и поразбија их, на што се немири проширише и по Хрватском Загорју и по крају између Уне и Купе. Кад интервенција бана Пејачевића по тој ствари није ни у Бечу ни у Будимпешти успела, предаде он оставку (24 авг.). Овим догађајем нестало је из хрватскога политичког живота униониста (маџарона) из уверења, а протунагодбена Старчевићева Странка права све је више у народу стицала терена.

Будући да су немири попримили опасан карактер, Краљ Фрањо Јосип именовоа је на предлог маџарске владе, за Краљевскога Комесара у Хрватској и Славонији загребачкога армијског генерала, баруна Хермана Рамберга (4 септ.). Рамберг врати, 7 септ., уз војничку асистенцију, плоче с двојезичним натписима на њихово место, а онда их, према закључку угарскога Сабора, замени 16 окт. новим грбовима без икаквих натписа (остали су да висе до 1908 године). Кад се земља опет примирила, именована Фрањо Јо-

сип, на предлог маџарске владе, 1 дец. 1883, за бана грофа Карла Куен-Хедерварија (1849—1918). Нови бан био је додуше из Нуштра, недалеко од Винковаца у Славонији, али је по осећањима и васпитању био чисти маџарски аристократа.

Угарска се после Нагоде с Аустријом (1867) економски знатно дигла, а користећи се још и народном заводом у Аустрији, лако је успела да у Хабсбуршкој монархији и политички дође до прве улоге. У вези с овим јачањем Угарске маџарски су јуристи и државници изградили особиту теорију одржавном јединству Угарске (с Хрватском) и о маџарској државној идеји, а гроф Куен-Хедервари био је њен реван експонент у Хрватској. Кад је, на почетку децембра 1883, стигао у Загреб и преузео управу земље, дозвоа је к себи вођство досадашње владине Народне странке и изјавио му, ако му не састави потребну већину у хрватском Сабору, биће приморан да се послужи другим средствима (т. ј. да управља земљом без Сабора као Краљевски Комесар). Сада се Народна странка подвргла вођству новог бана, иако доста нерадо. Против ње стајала је у хрватском Сабору снажна и популарна опозиција, састављена од Старчевићеве странке права (која је међутим 1878 године опет ускрела после 1871) и од Мразовићеве Неодвисне Народне странке.

Али гроф Куен-Хедервари брзо је скршио опозицију, свладао отпор земље и остао јој на челу пуних двадесет година. Млад, енергичан и промишљен, од природе обдарен јаким памћењем и позна-

вањем људских слабости, а концилијантан у саобраћају, он се дао на „п а ц и ф и к а ц и ј у Х р в а т с к е” са звучном девизом „Закон, ред и рад”. Његов апсолутистички лични режим био је маскиран танким велом тобожње уставности, какву је он себи замишљао и какву је он требао, и то у сарадњи са једним Сабором, бираним по његовој вољи и састављеним онако, како је он то хтео да има. Тамнице, прогони, уништавање егзистенција, гушење штампе, спречавање народних зборова, проста насиља код избора, поништавање опозиционих непоћудних мандата, па и једногласно стечених, била су она средства, којима је продужавао век на банској столици. Али главну снагу црпао је из затечене заваде Хрвата и Срба, коју је прорачунаним фаворизирањем Срба још и ојачао. Зато је режим грофа Куен-Хедерварија дошао у кризу онај дан, кад су се Хрвати и Срби најзад ипак нашли на заједничком раду против маџарскога систематског гажења Нагоде, уз језовито напредовање маџарских тобоже „приватних железничарских” школа у Хрватској и у Славонији. Овај покрет зближења и заједничкога рада Хрвата и Срба дело је хрватске и српске омладине, а започео је у оно жалосно време, кад су саборски избори од 1901 и велики противсрпски изгреди у Загребу (на почетку септембра 1902) показали јасно свему свету да је тадашње хрватско опозиционо народно водство постало сасвим немоћно. Али директни повод паду Куен-Хедерваријева режима били су велики крвави немири у пролеће 1903 године, најпре у Загребу, а онда и у знатном делу Хр-

ватске, нарочито у Загорју и на Приморју, а изазвао их је голем протузаконит натпис, састављен само маџарским језиком, на новосаграђеној згради загребачке дирекције државних железница («Magyar állami vasutak»). Гроф Куен-Хедервари остави изненада Загреб, кад је 26 јуна 1903 — дакле мало дана после пропасти династије Обреновића у Србији — именован за угарскога министра претседника, а за бана именован би, 4 јула, гроф Теодор Пејачевић, син бана Ладислава Пејачевића.

Гроф Теодор Пејачевић (1903—1907) прекинуо је с насилним режимом свога претходника тим лакше, што је гроф Куен-Хедервари већ у августу 1903 отступио с претседништва угарске владе. Како се у ово време налазила Угарска у спору с Бечким Двором због маџарских војних захтева, а у јануару 1905 код избора остала дојакониња владина већина у угарском Сабору у мањини, дошла је и препорођена Хрватска у положај да потражи нову оријентацију у народној политици. Организовала се „Српска Самостална странка” и „Хрватска Напредна странка”, док су браћа Анте и Стјепан Радић основали „Хрватску Сељачку странку”. Под утицајем крупних догађаја у Угарској састали су се онда на Ријеци главни хрватски опозициони претставници, њих 31 из Хрватске, Далмације, Истре и Ријеке и 3 октобра 1905 закључили Ријечку резолуцију. У овом се важном историском акту каже: „Поводом политичкога стања, у које је доспела Хабсбуршка монархија услед кризе у Угарској, хрватски народни посланици састали су се у сврху да заузму становиште према

тому стању и да означе правац политичком раду хрватскога народа у питањима, која су непрепорна и свима заједничка, а не прејудицирају принципијелном стајалишту на којем се боре у парламентарном животу, било као припадници клубова, било појединци. Хрватски народни посланици држе да су данашње јавне прилике у Угарској настале услед борбе која иде за тим да Краљевина Угарска постепено дође до потпуне државне самосталности. Хрватски народни посланици сматрају ову тежњу оправданом већ због тога, што сваки народ има право да слободно и независно одлучује о свом бићу и о својој судбини. Хрватски народни посланици уверени су да су оба народа, хрватски и угарски, не само с обзиром на њихове историске односе, него још више с обзиром на чињенице непосреднога суседства и на реалне потребе њихова живота и међусобне самоодбране, упућени један на други и да се тако треба клонити свакога повода и узрока за међусобно трвење. Полазећи с ових претпоставки, хрватски народни посланици држе да им је дужност да се боре упоредо с угарским народом за извршење свих државних права и слободина, уверени да ће ова права и слободина бити од користи и хрватском и угарском народу. На овај пак начин удариће се темељи трајном споразуму између оба народа. Постигнуће ове сврхе, намењене обостраној користи, условљено је пре свега реинкорпорацијом Далмације Краљевини Хрватској и Славонији, којима већ и онако припада виртуално и правно. Али да се узмогне приступити реализацији реинкорпорира-

ња Далмације треба пре свега да се уклоне данашњи несносни парламентарни и административно-политички односи у Хрватској и у Славонији и да се уведу такви односи, који ће одговарати потребама једне културне земље и захтевима Устава и слободе, загарантованима слободоумним уставним институцијама. Уз то су хрватски народни посланици уверени да се трајан споразум између народа хрватскога и угарскога може постићи у првом реду строгим и тачним извршењем хрватских права, садржаних у постојећој хрватско-угарској Нагоди, али и променом садашњих односа што спадају у подручје послова, који су данас заједнички с Угарском и са западном полем Хабсбуршке монархије (Аустријом), и то тако да хрватском народу буде обезбеђен самосталан политички, културни, финансијски и опште економски опстанак и напредак".

Како видимо, Ријечком су резолуцијом Хрвати понудили Магарима руку на измирење и трајни међусобни хармонички живот, и то уз услов — после четрдесет година — да се с мађарске стране респектује све оно, што је углављено још 1868 године хрватско-угарском Нагодом. Но историска важност Ријечке резолуције не лежи у овоме значајном услову, него у томе што су се овој новој политичкој оријентацији Хрвата одмах одавали и аустро-угарски Срби, па чак и далматински Талијани. Посредовањем Српске Самосталне странке из Загреба наине, дошло је 17 окт. 1905 у Задру до састанка свих српских народних посланика у бечком Парламенту и у далматинском провинцијал-

ном Сабору са неким изасланицима Српске Самосталне странке и Српске Радикалне странке из Хрватске и Славоније. Овом је приликом донесен закључак, који носи натпис „З а д а р с к а о д л у к а“.

У овом важном историском акту рекоше Срби из Аустро-Угарске овако: „Тежња свакога народа да сâм одлучује о своме бићу и о својој судбини мора да изазове симпатије свакога ко и сâм гине за слободом, а данашњу борбу мађарскога народа поздрављамо то радосније, што је садашњи државни склоп (Дуализам), против кога је та борба уверена, свом снагом спутавао и што данас још спутава развитак наше отаџбине хрватскога и српскога народа. Државна пак самосталност Угарске, која би тада живела само својим животом и располагала само својом снагом, донела би такве политичке прилике у којима би мађарски народ био упућен да у своме рођеном интересу потражи споразум с немађарским народима Угарске да у њиховој снази угледа и своју снагу па да заједно с њима, а у наслону на Троједну Краљевину Хрватску, Славонију и Далмацију, обезбеди услове за своју народну будућност и безбедност. Зато српски народни посланици и изасланици српских странака, свесни о замашности данашњег општег политичког положаја у Хабсбуршкој монархији, и узевши у обзир ставовиште заузето од хрватских народних посланика на Ријечкој конференцији, изјављују да ће подупрети данашњи покрет мађарскога народа, којему би понудили заједнички са Хрватима и фактичну

потпору, кад би мађарске коалиране партије пружиале реалних гаранција да ће се заузети, како би се уз њихове (мађарске) оправдане захтеве испуниле и тежње Хрватске са Славонијом, а које иду за проширењем њеног државноправног положаја, не би ли јој се тако зајамчио што самосталнији политички, културни, привредни и финансијски остатак и развитак. Подједно траже и радиће српски народни посланици и изасланици да се у Хрватској са Славонијом створе демократске уставне ове које би јој зајамчиле слободан уставни живот и развитак и уклониле данашње несносне парламентарне, административне и социјалне односе. Најпосле што се тиче захтева браће Хрвата за реинкорпорацију Далмације Хрватској и Славонији, која је и позитивним законом загарантована, правне су српске странке да уложе и своју снагу за остварење овога захтева, уз услов да се с хрватске стране уклони запрека, која је све до сада пречила српској страни на Приморју да се изјави за сједињење, а то је да се са стране Хрвата обавезно призна равноправност српскога народа с хрватским“.

Како видимо, и аустро-угарски Срби улазе у заједнички фронт с Хрватима уз једини услов да се Хрвати одрекну негирања српскога народног имена у Хрватској и Славонији и Далмацији, овога злокобног наука интолерантног и ексклузивног Хрвата Анте Старчевића и његових приврженика, и да признаду Србе као једнакоправне са Хрватима. Мало дана после задарскога састанка заузео је и клуб талијанских народних посланика у далматин-

ском Сабору у Задру становиште у прилог Ријечкој резолуцији, „којим су далматински Талијани — како добро онажа Анте Трумбић — први пута после 1860 ставили у изглед напуштање свога противљења сједињењу Далмације с Хрватском“, а уз услов, да им се признаду права народних мањина. Све је то било мотивисано карактеристичном реченицом: „Аустрија се није показала достојном поверења што су га у њу полагали далматински Талијани (аутономани), јер она је Далмацију потпуно занемарила и пренустила је економском пропадању“.

Кад је мађарска коалиција, пуна одушевљења, изјавила да прихваћа све услове Ријечке резолуције и Задарске одлуке, онда се могло поћи корак даље. Прво је било да се и у Хрватској образовала, по узору мађарском, коалиција хрватских и српских опозиционих странака, осим странке Јосипа Франка, која се правила као да је једина баштаница и права наследница „Странке права“ Антуна Старчевића, а у ствари била је у тајној служби надвојводе престолонаследника Фрање Фердинанда и бечкога министарства иностраних послова, са задатком да спречава хрватско-српску слогу и заједнички рад на Ослобођењу и Уједињењу свега југословенског народа.

Дана 12 дец. 1905 изишла је „Хрватско-српска коалиција“ — како се нова странка прозвала — пред народ особито карактеристичним манифестом, којим му је најавила свој оснутак и објаснила своје демократске идеје и политичке ци-

љеве. „Хрватски и српски родољуби удружили су се у једну чврсту везу са задатком да нашу отаџбину Хрватску сједињеним силама и уз потпору свега хрватског и српског друштва изведу из досадашњих несносних и убитачних прилика“. Потом износи се програм коалиције у складу са Ријечком резолуцијом и Задарском одлуком, и најпосле завршује манифест овим речима: „Уверење да нашем народу хрватскога и српскога имена нема лепше будућности, па баш ни народног опстанка, без заједничкога и солидарнога рада обају делова народних, порадићемо на тому, да се уклони свака и најмања запрека овому раду загађавањем равноправности и слободе хрватскога и српскога народа.“ Оснивање хрватско-српске коалиције почетак је нове народне политике у циљу југословенскога народног јединства и уједињења. Треба одмах казати, Коалиција је свој задатак верно и с пуним успехом најпосле и извршила 1 децембра 1918, а њена је главна и вечна заслуга, што се унаточ најгнуснијих интрига и подвала, нарочито од стране њених хрватских противника (т.зв. франковаца), ипак знала мудро и промишљено држати и у време Великога Рата на власти у Хрватској, и на тај начин обезбедити југословенско народно Ослобођење и Уједињење.

Важност хрватско-српске слоге и заједничкога рада показала се већ код идућих саборских избора на почетку маја 1906, кад је после пуних тридесет година пропала унионистичка (мађаронска) Народна Странка, а хрватско-српска коалиција примила с

баном грофом Теодором Пејачевићем „народну владу“. Али у мају идуће године, 1907, изнесе у заједничком Сабору у Будимпешти министар трговине, Фрањо Кошут, „мали син великога Лудовика Кошута“, пројект закона „о железничарској прагматици“ тражећи изречно у законе ње мађарскога језика као службена на свима линијама угарске државне железнице, па и у Хрватској и у Славонији. Због овога мучкога препада, сугерирана мађарској влади из Беча с тенденцијом да се разбије хрватско-српско-мађарска слога, пропала је политичка оријентација Ријечке резолуције и повратило се старо стање сталних хрватско-мађарских сукоба, који ће најпосле довести негда толико горду Краљевину Угарску у — Трианон.

Прво је било да је хрватско-српска коалиција у пештанском Парламенту, служећи се правом да говори кад хоће и колико хоће хрватским језиком, повела вишемесечну опструкцију, због које је, 26 маја 1907, демисионирао бан гроф Теодор Пејачевић, а за бана би именован Мађар настањен у Хрватској, Александар Ракодцаји (1907—1908). Кад је мађарској влади најпосле успело да је изиграла опструкцију хрватско-српске коалиције у Парламенту на тај начин да је ненадао протурарила закон о мађарском службеном језику на свима линијама угарских државних железница с једним јединим параграфом, хрватско-српска коалиција продужила је борбу у хрватском Сабору изневши, 12 дец. 1907, предлог да се бан Ракодцаји стави под оптужбу. Али Сабор би распуштен, а Ра-

кодцаји отступи учинивши 8 јан. 1908 место новом бану баруну Павлу Рауху, сину Левина Рауха.

Бан Павло Раух (1908—1910) сâм се понудио мађарској влади обећавши да ће брзо сатрти хрватско-српску коалицију у Хрватској и у Славонији. Будући да је хрватски Устав тражио да после распушта Сабора треба да буду најдоцније трећи месец извршени нови избори, бан Раух проведе, 28 фебр. 1908, изборе, али његова мађаронска странка (или боље рећи: његова лична клика) није добила управо ни један мандат, док их је хрватско-српска коалиција добила 57 од 88 мандата, а остале мандате поделиле су обе „Странке права“, Старчевићева и Франкова, и Радићева сељачка група. Но тек што се је нови Сабор састао (12 марта) већ би трећи дан одгођен на неизвесно време, нашто бан Раух продужи неуставним каприциозним и насилним режимом, горим од онога грофа Куен-Хедерварија.

Ријечка је резолуција наиме изазвала у Бечком двору, а нарочито у вишим војним и дипломатским круговима, веома мучан утисак, јер јој је био циљ да искрено зближи два столетна противника, Хрвате и Мађаре. Али још су се више згранули бечки и пештански владајући кругови због измирења и непорушиве слоге између Хрвата и Срба. Тражећи овој тобоже загонетној појави праве узроке, службени су кругови у Бечу и Пешти дошли на мисао да је нови политички правац у Хрватској, Славонији, Далмацији па и у Босни и Херцеговини, плод тајнога рада владе Краљев-

вине Србије, и то управо од времена, откад се у земљу вратила династија Карађорђевића (од 1903). У овој мисли помагали су првенствено бечке, а потом и пештанске службене кругове, приврженици Јосипа Франка, у жељи да уз помоћ Беча и Будимпеште онемогуће „издајничку“ саборску већину хрватско-српске коалиције и да онда сами преузму управу Хрватске и Славоније после нових, дабоме, за њих успешних избора, које би провели служећи се свима средствима корупције и насиља, према већ опробаним методама грофа Куен-Хедерварија. „Још под крајем године 1905 и у првим мјесецима 1906, одмах послје Ријечке резолуције, каже хрватски публициста Јосип Хорват, показују се знаци да хрватско питање постаје међународним у најширем смислу ове ријечи. Постављене су прегске конструкције (доцнијега загребачкога) великоиздајничкога процеса, који ће у својим посљедицама бити одлучан не само за политику у Хрватској, него судбоносан по цијелу политику Аустро-Угарске монархије. Симијом јављају се и за вријеме стварања Ријечке резолуције, продужују се за вријеме изборне кампање 1906, а јасно се већ откривају баш у вријеме опструкције Франкове странке у хрватском Сабору“. И тако се хрватско питање постепено почело преображавати у југословенско питање у Аустро-Угарској монархији, и то управо кривњом бечких и пештанских владајућих кругова, а не као последица потајнога рада владе Краљевине Србије.

У том је Аустро-Угарска објавила свету да анектира Босну и Херцеговину. Како је добро познато, овај је ненадани догађај љуто ујео за срце и Србију и Црну Гору, али је одјекнуо и огорчењем, не само у Петрограду, него и у Лондону, Паризу, па и у Риму. Ситуацију је у томе часу сасвим исправно карактерисао Јован Цвијић (1865—1927), овим крпким речима: „Позната је она особина људске природе, по којој се често као ствар части појединаца или државе постави оно, што им највише иници. Зато ће одговорност за догађаје, који ће наступити, пасти само на Аустро-Угарску. Српски се проблем мора решити силом. Обе српске државице морају се поглавито војно и просветно најживље спремати, одржавати националну енергију у завојеваним деловима српскога народа и прву иоле повољну прилику употребити да расправљају српско питање са Аустро-Угарском“. Но сви су напори Србије и Црне Горе били узалудни. Ни Русија, а још мање Француска и Енглеска, нису ништа хтеле ни да чују о рату с Аустро-Угарском и Немачком, а можда још и с Италијом, до којег би безусловно дошло већ пред зиму 1908 да је дошло до оружаног конфликта између Аустро-Угарске на Србије и Црне Горе. После тенке и узбуђујуће шестомесечне „Босанске кризе“, ствар је најзад свршила тако да су све Велике европске Силе прииле до знања извршен акт о Анексији Босне и Херцеговине, а Србија била приморана да 31 марта 1909 да изјаву, како „нова ситуација ство-

рена у Босни и Херцеговини не задире у права Србијина”, па како ће она примити одлуке Великих Сила у погледу Анексије, и како ће у будуће изменити своју политику према Аустро-Угарској монархији у пријатељском смислу. После ове изјаве „Босанска се криза” заиста стиснула у толико, што је изгубила дојаконњу оштрину сталне опасности за непосредни рат, али је поред свега тога била од големе важности за концентрацију народних снага у Србији и за јачање патриотских осећаја.

Но нису се Анексији противиле само Србија и Црна Гора, јер је и хрватско-српска коалиција у Загребу дала месеца октобра 1908 неку питијеску изјаву о Анексији Босне и Херцеговине, која није никако могла да задовољи бечко-пештанске сумњичаве владајуће кругове. Зато и није било тешко Франковој Странци права да ове кругове, нарочито бечке, нахушка на хрватско-српску коалицију као на тобоже „велеиздајничку” скупину Срба и Хрвата, а међу којима има и таквих, који да су тобоже у тајној вези са српском владом и који иду за тим, да „насилним средствима у згодни час откину од Аустро-Угарске монархије Хрватску, Славонију, Далмацију, Босну и Херцеговину, па да онда са Србијом организују једну заједничку државу”. Сада би бан Павао Раух овлаштен да изврши хапшења сумњивих лица и да против њих дигне државни тужилац тужбу. Тако је дошло до „Велеиздајничког процеса”, вођена у Загребу код окружнога суда, од августа 1908 до октобра 1909, против 53 Србина „због велеиздаје”, у ствари

пак без икаквих сигурних доказа и недвоумних потврда. Сам је официозни пештански »Pester Lloyd« тада писао: „Имамо аферу великосрпскога велеиздајничког процеса. Из оптужнице, која је сабрала саме тричарије, произлази сасвим јасно, да је читава ствар удешена само зато да се баруну Еренталу (аустр. угар. министру иностраних послова) пружи изговор за Анексију.” Међутим, још пре него ли је почео пред судом јавни процес против „велеиздајника”, публиковао је, 25 марта 1909, бечки историк Хајнрих Фридрих, по нарудби баруна Ерентала у »Neue Freie Presse« чланак, у коме је он, на основу фалсификованих докумената, обедио хрватско-српску коалицију за недопуштене везе са Србијом. Коалиција је аутора одмах тужила бечком суду, пред којим је онда, између 9 и 22 децембра 1909, проведена јавна расправа. Овом се приликом јасно показало да су Фридрихови „документи” фалсификовани, а сва је одговорност, у очима свакога разумна човека, падала на бечко министарство иностраних послова. Опструкција хрватско-српске коалиције у пештанском парламенту и оба ова „велеиздајничка процеса” постали су европски скандали, док су коалицију ојачали код куће у народу, а у свету јој дигли углед. Уједно су ови ружни процеси и оснажили међусобни склад између Хрвата и Срба, каква није било после 1848 године.

Мало после тога преузео је, 17 јануара 1910, претседништво владе у Угарској, по други пута, гроф Куен-Хедервари, лични противник баруна

Павла Рауха, још из времена његова бановања преткрај XIX ст. Посредовањем неких чланова бивше Народне Странке код грофа Куен-Хедерварија дошло је најпосле до промене режима у Хрватској: Хрватско-српска коалиција примила је за бана личнога пријатеља грофа Куен-Хедерварија, бившега загребачкога универзитетскога професора **Николу Томашића** (5 фебр. 1919) уз услов да се у Хрватској и у Славонији реформира изборни закон с обзиром на број изборника, и онда да се донесе нова „железничарска прагматика“, али без уредбе о мађарском службеном језику на линијама у Хрватској и Славонији. Нови бан **Никола Томашић** (1910—1912) сазвао је сада хрватски Сабор, изабран још 1908 за бана Рауха. Први му је посао био да је донео обећану реформу изборнога закона. Њоме се број изборника попео од 50.000 на 200.000, и на тај је начин онемогућен сваки идући реакционарни избор у Хрватској по узору баруна **Левина Рауха** или грофа **Куен-Хедерварија**. Но хрватско-српска се коалиција узела убрзо разилазити у политичком правцу с баном Томашићем, јер јој је он хтео да буде неограниченим шефом онако као што је то некоћ био Народној Странци гроф Куен-Хедервари као бан. У борби с коалицијом бан је Томашић два пута проводио изборе (у октобру 1910 и у децембру 1911), али није успео, и због тога морао је демисионирати.

Николу Томашића наследи **Славко Цувај** (1912—1913), најпре као бан, а потом (од 5 априла 1912 до 21 јула 1913) као Краљевски Комесар. Ни

бан **Цувај** није био јак да сломи хрватско-српску коалицију, а само сретном случају имао је да захвали, што није постао жртвом атентата загребачког универзитетског студента **Луке Јукића** (8 јуна 1912).

У ово време југословенска национална револуционарна омладина била је у свом пуном полету. На свим странама југословенским, у свим већим центрима Аустро-Угарске монархије осећало се живо кретање југословенске омладине која је била борбена и некомпромисна у својим тежњама и циљевима. И Срби и Хрвати и Словенци постали су у омладинским редовима једна душа, један смер. Покретани су бројни листови и часописи, осниване су групе и целе организације за југословенску оријентацију. У појединим местима и у извесним моментима овај омладински занос свом бунту и протесту против непријатеља југословенске мисли давао је израза и у револуционарним гестовима. А кад су наступили дани великог обрачуна, Омладина је посведочила своја уверења жртвама и на бојном пољу и по тамницама.

Међутим се спремише веома судбоносни догађаји на Балканском Полуострву. Како је Аустро-Угарска приликом Анексије евакуирала Новопазарски Санџак да примири Италију и да јој не да повода да затражи територијалних „компензација“, био је за Србију и Црну Гору императивни диктат политичке нужде да што пре заузму онај крај и Аустро-Угарској препрече излаз у централни и јужни део Балканскога Полуострва према Солуну. Аустро-Угарска се додуше јавно одрицала

свакога освајања, али у ствари она је овај посао, како се добро осећало у Србији, само одгодила. Оваква је ситуација сама по себи предвиђала рат с Турском у што краћем времену, иако се Русија није одмах хтела јавно да ангажује за Србију. Тако је, убрзо после Анексије Босне и Херцеговине, баш под руским протекторатом, а у споразуму са Енглеском и Француском, уговорен тајни Балкански Савез између Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе, уперен у првом реду на пропаст европске Турске. У овом су славном Балканском рату Краљ Петар I и врховни командант српске војске, Престолонаследник Александар, биткама код Куманова (23 и 24 окт. 1912) и код Битоља (16—18 нов.) ослободили читаву Стару Србију и највећу част Македоније, а ови успеси одјекнули су у целом Јужном Словенству најснажнијим осећајима скорога ослобођења, нарочито у Хрватској, где је неуставни режим краљевског комесара Славка Цуваја, не уживајући никаква угледа у земљи, разбудило још јаче симпатије и чежње за јуначком ослободитељицом Србијом. Нико није више сумњао у и изван Србије и Црне Горе да ће сада, после пада Турске, доћи ред и на Аустро-Угарску.

„Кумановском победом била је решена судбина целог рата”, каже војни стручњак, академик генерал Живко Павловић. „Наша је кумановска победа зато сјајан и срећан почетак наше потоње вишегодишње херојске националне борбе за југословенско Ослобођење и Уједињење; у овом лежи и њен велики политички и истори-

ски значај”. После толиких векова опет је Србин био владалац на убаву пољу Косову, у царском Скопљу, у Прилепу Краљевића Марка и у дивном Охриду. Године 1912 и 1913 заиста су Србији повратиле сав сјај и величину Немањинића, а неколицини и „крвожедни отац куге”, Турчин, постао је у Европи једва приметљива сенка. „За петстотина година растргани, погажени, злостављани Балкан — писао је онда Јован Скерлић — није видео већих и судбоноснијих дана”.

Велики и ненадани успеси Србије у Балканским ратовима приморали су бечке и пештанске владајуће кругове да попусте Хрватској. Краљевски комесар Славко Цувај најпре је послан на отсуство (22 дец. 1912), а управа је поверена Д-ру Унkelхајзеру, вишем чиновнику хрватског министарства у Будимпешти, а кад је Славко Цувај решен службе, именован је за Краљевскога комесара у Хрватској и Славонији барун Иван Шкрлец Ломнички (1913—1917), тада виши чиновник код претседништва владе у Будимпешти. Његовим посредовањем дошло је до споразума између хрватско-српске коалиције и тадашњег претседника угарске владе, грофа Стефана Тисе: Хрватској је враћен Устав, барун Шкрлец именован је за бана (27 нов. 1913) на челу „чиновничке владе”, а мађарска је влада повукла 6 децембра Кошутову „железничарску прагматику” и заменила је новом, из које је уклоњена језична уредба као јасна повреда нагодбенога закона, али је ипак остала стара пракса, наиме мађарски је језик и даље остао службеним на свима линијама државних железница у Хрват-

ској и у Славонији. Кад су потом, 16 децембра, у Хрватској извршени нови избори, добила је хрватско-српска коалиција апсолутну већину мандата, док је хрватска аутономна управа проширена „четвртом секцијом краљевске земаљске владе за народно господарство“.

Али у исто су време узнемиривали велики и ненадани српски успеси и бечке дипломатске и војне кругове, који су добро знали од коликога су утицаја ови успеси на Србе, Хрвате и Словенце с леве обале Дунава, Саве и Дрине. Ово стање изменили по сваку цену, па и силом, па онда распарчати нову проширену Србију, како ју је створио Букурештански мир (10 авг. 1913), међу Арбанасе, Бугаре и Румуне, и на овај начин Србију учинити заувек „нешкодљивом“ — то је била, после победа у балканским ратовима, главна брига и тежња бечких и пентанских одлучујућих кругова. С овом тежињом у вези сарајевски је Видовдан (28 јуна 1914) — иначе дело искључиво босанске револуционарне омладине, без икаквога учешћа српске владе, како се то данас сигурно зна — у ствари био повод Великом Рату управо по жељи и несумњивој кривњи аустро-угарских војних и дипломатских кругова. Наметнуту јој тешку борбу примила је Краљевина Србија, спремна на све, мирно и достојанствено и у пуној вери да се овај пут не ради само о њеном опстанку, него и о судбини читавога југословенског народа. Већ сутрадан после објаве рата од стране АустроУгарске Србији, Пре-

столонаследник Регент Александар објавио је српском народу из Ниша манифест, 29 јула 1914, у којем га је позвао на сложни отпор и сваку жртву за отаџбину, а онда га је потсетио, како невоље Краљевине Србије и нашега народа са Аустријом нису почеле тек јучер (објавом рата). Кад је год Бечу требало, давана су најсвечанија обећања да ће се са Србима и Хрватима праведно поступати, а ипак је све то остало неиспуњено. Залуду су српски и хрватски Граничари и толики други наши јунаци лили крв по целој Европи за славу и корист Бечкога Двора и залуду су биле жртве које је Србија за време мога деда (Кнеза Александра Карађорђевића 1848) поднела, кад је помогла да се спасава царски престол од незадовољних и побуњених његових народа; залуду је Србија увек радила све што је могла да живи у пријатељству са суседном царевином — све то није ништа помогло“.

Српски је народ добро разумео речи свога вође. Неизмерне су жртве што их је читав свет придонео томе највећем хрвању народа откад има људи, а у којему је једну од најчаснијих улога одиграла мајка јунака, Краљевина Србија. Читав милион људских живота жртвовала је од своја четири милиона, што их је тада имала. Али су зато и победе српске војске на Церу (у августу 1914) и на положајима Рудничког Сувобора (у децембру 1914) дела која ће у аналима војне историје света остати као дивни примери војничке храбрости и мудрога водства, а нарочито Сувоборска битка, коју В. Ђоровић оцењује као „највећу у читавој српској историји“. У овим је тешким данима, кад се још није

знало на којој ће страни остати победа, и кад је сва судбина Србије била у питању, сишао лично сам седамдесето-годишњи старац Краљ Петар у ровове међу обичне војнике да личним примером покаже, како се мре за отаџбину.

Одмах после велике Суворорске победе српска народна скупштина у Нишу, 7 децембра 1914, донела је, на предлог владе, овај закључак, који је једногласно примљен бурним одобравањем: „Уверена у решеност целог српског народа да истраје у својој борби за одбрану свога светог огњишта и слободе, влада Краљевине Србије сматра као свој најглавнији и у овим судбоносним тренутцима као једини задатак, да обезбеди успешан свршетак овога великог војевања, које је у тренуцима кад је започето, уједно постало борбом за Ослобођење и Уједињење наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца”.

Ове су своје ослободилачке мисије Србија и њен Краљевски Дом остали свесни и после привремене несреће, пред зиму 1915. Кад се српска војска опет почела да опоравља, Престолонаследник Регент Александар упутио јој је, 7 априла 1916, ове важне и толико карактеристичне речи: „Наши моћни савезници и пријатељи, дивећи се неустрашивом и витешком држању Србије, ценећи небројене жртве српскога народа и признавајући му зрелост за државни живот и културни развитак, сада су готови

и вољни да нас у овој великој борби снажно потпомогну, да Србију створимо великом, да она обухвати све Србе (у Србији) и Југословене (у Аустро-Угарској), то јест да је учинимо силном и моћном ЈУГОСЛАВИЈОМ, која ће оправдати до сад принете жртве и одговорити захтевима новог времена, а које ће настати по свршетку овога великог и крвавог европског рата”. Па и лондонски уважени лист »The Times« донео је оних дана чланак, у којем рече: „Србија ће се препородити и добиће награду све оно што је изгубила, па и више. Њено обновљење заиста не би било потпуно, нити би јој била зајамчена будућност, не буде ли уједињена с осталим гранама југословенске расе, и то на бази политичке слободе и религиозне једнакости. Изван њених некадашњих граница — у Босни, Херцеговини, Хрватској, Славонији, Далмацији, а од чести и у Истри и у Словеначкој — живи под аустро-угарским јармом више милиона Југословена, а којих тежња за уједињењем са Србијом чини битну садржину југословенскога покрета. Обновљена Србија неће више да буде само Србија, него ће то да буде уједињена југословенска држава, једна европска и балканска држава, и западна и источна, обухватајући око 12 милиона душа истог језика и исте расе, пако све до овога часа политички раздвојених”.

Да је овакво схватање узело све јаче освајати западну Европу, у првом реду Француску и Енглеску, заслуга је поред херојских дела српске војске и „Југословенског одбора“ емиграната, с доктором Антом Трумбићем на челу, којих незаинтересовани и патриотски рад испуњава у време Великог Рата — а нарочито стварање првога југословенског заједничког међународног пакта, Крфске декларације од 20 јуна 1917 — неколико од најдостојнијих страница југословенске историје. Али такве су тежње и жеље биле и код Срба, Хрвата и Словенаца унутар граница тадашње Аустро-Угарске монархије, што је такође увелико ускорило њен потпуни слом у октобру 1918. Онда је хрватски Сабор, 29 октобра, донео овај једногласни закључак у присутности последњег нагодбеног бана, Антуна Михаловића, наследника баруна Ивана Шкерлеца: „Далмација, Хрватска и Славонија, заједно са градом Ријеком, проглашују се независном државом према Угарској и Аустрији, те према модерном начелу народности и на темељу народног јединства Словенаца, Хрвата и Срба приступају у заједничку народну суверену државу Словенаца, Хрвата и Срба на целом етнографском подручју тога народа, без обзира на буд које територијалне и државне границе, у којима

живи данас народ Словенаца, Хрвата и Срба”.

Испуниле су се овога дана, 29 октобра 1918, пророчке речи некадашњег аустро-угарског министра заједничких финансија и гувернера Босне и Херцеговине, Бењамина Калаја, што их је казао дописнику лондонскога листа »The Times« још 1903 године, у време слома политике грофа Куен Хедерварија у Хрватској: „Моји су земљаци (Маџари) с Хрватском рђаво поступали; спречавали су њен развитак и финансијски су је експлоатисали; то ће они једнога дана екуплатити”.

Још пре тога је српска војска, помагана од храбре чете југословенских добровољаца и Француза, стајала као несавладива сила на Солунском фронту. Њен продор бугарскога фронта и њени јуриши на Кајмакчалан, на висину од 2.525 метара, чине један од најзавидљивајућих подвига војне историје. После тога освојен је, 6 новембра 1917, Битољ и српски и југословенски храбри момци јурнули су у јесен 1918 с Престолонаследником Регентом Александром на челу да ослободе и сву осталу чест напаћене Србије. Овако је до почетка новембра 1918 читав југословенски народ најпосле дочекао своје ослобођење, а неколико недеља потом и своје Уједињење, свечаним историским актом од 1 децембра 1918, кад је Народно Вијеће Словенаца, Хрвата и Срба из некадашње Аустро-Угарске поднело у Београду Регенту Александру адресу са жељом за уједињење са Србијом, док су Црна Гора (26 новембра 1918) и Војводина (25 новембра 1918) то исто учиниле већ

неколико дана раније. Овој се жељи Престолонаследник Регент Александар и одазвао, изјавивши свечано: „У име Његова Величанства Краља Петра I проглашавам уједињење Србије са земљама независне државе Словенаца, Хрвата и Срба у јединствену Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца”.

И тако је, најзад, остварен сан толиких векова и генерација, а пуном победом била је докончана једна велика епопеја југословенских родољуба кроз читав ток историје, нарочито XIX столећа. У овој је епопеји вазда предјачила југословенска народна династија Карађорђевића. Истина је, она се не поноси патином од стотине и стотине година, али зато је реси искрена љубав и оданост к читавом југословенском народу, из којег је и поникла, на некакавано поштење, високи морал и пун осећај за правду и истину.

Садржај

	Страна
<i>Предговор Балканског Института</i>	5— 6
Односи Хрвата и Маџара и њихови спорови	
Словенска заједница — Почетак прерода Јужних Словена — Пролост Хрвата — Крај независне хрватске државе — Колебање између источне и западне цркве — Под круном Светог Стевана — Заједничка борба Хрвата и Маџара — Прагматичка санкција — Кобна 1790 година — Робовање Маџарима	7— 40
Народни ослободилачки устанци у Србији	
Буђење народа после вековног робовања — Карађорђе удара основе слободној држави — Аустрија увиђа опасност од народног покрета	41— 49
Карађорђе и Наполеонова Илирија	
Срби се обраћају Наполеону — „Илирија” — Око заједничког језика — Свест о јединственом политичком вароду	50— 58

Претече Илирског Покрета

Први омладинци — Свест о политичком уједињењу Срба и Хрвата — Вера не сме да раздваја Јужне Словене — Офанзива Маџара — Службена Хрватска капитулира — Гроф Јанко Драшковић — Почетак лома између Хрвата и Маџара — Бечки двор завађа народе 59—73

Људевит Гај и значај Илирског Покрета

Рад Јана Колара, Шафарика и Вука Караџића — Гај организује омладину — Беч и Илирски Покрет — Прихватање заједничког књижевног језика свих Хрвата и Срба — Илиризам за кидање веза с Маџарима — Срби и Словенци и Илирски Покрет 74—82

„Начертаније” Илије Гарашанина

Кнез Милош Обреновић — Кнез Александар Карађорђевић — Значајни програм Илије Гарашанина — Улога Србије као Пијемонта Јужних Словена — Широки југословенски програм 83—102

Хрватско-српски покрет 1848—1849

Заједнички рад Срба и Хрвата — Помоћ Србије Војвођанима — Бан Јо-

сип Јелачић и југословенска мисао — Његош и Црногорци — Нова Србија 103—116

Штросмајер и Рачки

Борци у првим редовима — Нов поглед на питање југословенског народног јединства — Поглед окренут само будућности — Културно-просветни рад — Пут ка државној заједници — Појава Анте Старчевића — Беч интригира и подваја Србе и Хрвате — Аманет Штросмајера 117—130

За владе Кнеза Михајла

Омладински покрет у Србији — Српске владе воде револуционарну политику — Рад на Балканском Савезу — Најтешње везе са Бугарима — За „Југословенско Царство” — Хабсбуршка монархија опет интригира 131—142

Хрватско-угарска Нагода

Фрањо Јосип I — Доба чистог апсолутизма — Нове странке — Рат с Пруском и Италијом — Стварање дуализма — Садржај хрватско-угарске Нагоде 143—180

- Ријечко Питање**
Историја Ријеке и околине — Наго-
да без решења Ријечног питања —
Ријечки „провизориум” 181—202
- Словенци и Југословенска Мисао**
Југословенски покрет међу Словенци-
ма — „Сједињена Словенија” — А-
устрија изиграва Словенце — Љуб-
љански југословенски програм од
1870 203—208
- Светозар Марковић**
И против Турске и против Аустрије
— Революционарна балканска ми-
сао 209—211
- Херцеговачко-босански устанак и Петар Мркоњић**
Бечке конспирације против Херцег-
Босне — Појава и личност Петра
Мркоњића 212—217
- Борба око деобе турске баштине**
Русија и Аустрија према Балкану —
Око окупације Босне и Херцегови-
не — Сан-Стефански мир и Берлин-
ски Конгрес — Тежак удар за Југо-
словенску Мисао 218—230

- Окупација Босне и Херцеговине и Југословенска Мисао**
Штросмајер и Рачки према окупаци-
ји — Аустро-Угарска ради на уни-
штењу Србије — Боље под Турци-
ма него под Бечом 231—237
- Од 1903—1918**
Повратак Карађорђевића на престо —
Нов полет Југословенске Мисли —
Аустро-Угарска ради на подвајању
Срба и Хрвата — Франковци у слу-
жби Беча и Пеште — Хрватско-срп-
ска коалиција — Ријечка резолу-
ција и „Задарска Одлука” — Анек-
сија — Балкански Рат — Светски
Рат — Крфска декларација — Про-
бој Солунског фронта — Закључак
Хрватског Сабора, 29 октобра 1918
— 1 децембар — Династија Кара-
ђорђевића 238—272

Библиотека „Балкан и Балканци“
прва свеска
„Балкан и Балканци“

ИМА СЛЕДЕЋИ САДРЖАЈ :

Реч пре свега

Балканска земља и балкански човек :

Вериге света
Освајачки пут и раскрсница
Балкан, Европа и светски рат
Богатства на земљи и под земљом
Балканске границе
Балкански народи и расе
Град и село
Балканска жена
40 векова балканске прошлости
Како се Европа одужила Балкану

Развитак балканске просвећености :

Географске основице балканске културе
Балкански културни језици
Балканска писмена и правопис
Балканске књижевности
Државна и социјална култура на Балкану
Верска култура на Балкану
Балканске уметности
Балканска материјална култура
Телесна култура на Балкану
Чиме је још Балкан задужио светску културу

За нови, бољи Балкан :

Основа и пут

Друга свеска
„Борба за независност Балкана“

од Влад. Ђоровића

ИМА СЛЕДЕЋИ САДРЖАЈ :

Услов опстанка балканских народа
Насељавање Словена на Балкану
Византија у борби са Словенима
Мађари и Млечани
Под Отоманском Царевином
Аустрија и Русија
Народни устанци за ослобођење
Значај првог српског устанка
Суревњивост великих сила
Сарадња балканских народа
Аустро-Угарска завојевачка политика
Санстефански Уговор и Берлински Конгрес
Сливница
Интересне сфере великих сила
Беч против српско-бугарског зближења
Анексија Босне и Херцеговине
Национална омладина
Балкански Савез
Балкански ратови
Бечка влада тражи обрачун са Србијом
Светски рат
Балканци и ванбалканске силе кроз историју
Ново доба на Балкану

Свакој свесци цена броширано Дин. 20.—
а у дивном платненом повезу Дин. 30.—
Наруџбине слати на Балкански
Институт, Кнез Михајлова 17, Београд
Новац се шаље унапред чековном
уплатницом број 56.919

● Као следеће свеске библиотеке
„Балкан и Балканци“ излазе књиге
које ће обухватити ова питања: „Раков-
ски, Каравелов, Ботев, Левски“ (зна-
менити Бугари XIX века); „Хрвати и Бал-
кан“; „Балкански Хероизам“; „Богомил-
ство на Балкану“; „Православни Бал-
кан“; „Арбанија и Арбанаси“; „Стари
Балкан“ (до доласка Словена); „Балкан-
ска заједница“; „Бугарска књижевност“
и т. д.

ТРАЖИТЕ

„БАЛКАНСКИ СВЕТ“

(Повременик Балканског Института)
који ће вам пружити обавештења о
раду И Н С Т И Т У Т А и његовим
издањима. На захтев „БАЛКАНСКИ
СВЕТ“ се шаље бесплатно.